

ЗБОРНИК СА НАУЧНОГ СКУПА ПОВОДОМ
ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД СМРТИ
АКАДЕМИКА МИЛУТИНА РАДОВАНОВИЋА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXXX

DEPARTMENT OF CHEMICAL AND BIOLOGICAL SCIENCES

Book 15

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC
CONFERENCE HELD ON THE OCCASION
OF MARKING THE 50th ANNIVERSARY
SINCE THE DEATH OF ACADEMICIAN
MILUTIN RADOVANOVIĆ

Accepted at the VIII meeting of the Department of Chemical and Biological
Sciences on December 21, 2018

Editor
Academicians
RADMILA PETANOVIĆ
DRAGOSLAV MARINKOVIĆ

BELGRADE 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXX

ОДЕЉЕЊЕ ХЕМИЈСКИХ И БИОЛОШКИХ НАУКА

Књига 15

ЗБОРНИК СА НАУЧНОГ
СКУПА ПОВОДОМ ПЕДЕСЕТ
ГОДИНА ОД СМРТИ
АКАДЕМИКА МИЛУТИНА
РАДОВАНОВИЋА

Примљено на VIII скупу Одељења хемијских и биолошких наука
од 21. децембра 2018. године

Уредници
академици
РАДМИЛА ПЕТАНОВИЋ
ДРАГОСЛАВ МАРИНКОВИЋ

БЕОГРАД 2019

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Лектор и коректор
Тања Рончевић

Превод резимеа
Аушори

Технички уредник
Никола Стевановић

Тираж 400 примерака

Штампа
ЈП *Службени гласник*

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОДБОР

Академик Радмила Петановић, председник

Академик Драгослав Маринковић

Проф. др Жељко Томановић

Проф. др Ана Ивановић

Др Георг Џукић, научни саветник

Вера Батина, секретар

САДРЖАЈ

Реч уредника академика Радмиле Петановић и академика Драгослава Маринковића	9
Реч секретара Одељења хемијских и биолошких наука академика Владимира Стевановића	13
Реч декана Биолошког факултета проф. др Жељка Томановића	17
Георг Џукић МИЛУТИН РАДОВАНОВИЋ (1900–1968) НЕУМОРНИ ИСТРАЖИВАЧ ТАЈНИ ПРИРОДЕ	19
Georg Džukić MILUTIN RADOVANOVIĆ (1900–1968) A TIRELESS EXPLORER OF THE SECRETS OF NATURE	133
Љиљана Томовић, Милош Калезић ОД ВОДОЗЕМАЦА И ГМИЗАВАЦА НАШЕ ЗЕМЉЕ ДО ЦРВЕНИХ КЊИГА ФАУНЕ СРБИЈЕ	135
Ljiljana Tomović, Miloš Kalezić FROM AMPHIBIANS AND REPTILES OF OUR COUNTRY TO RED BOOKS OF FAUNA OF SERBIA	148

Александар Урошевић БИОЛОГИЈА ОСТРВСКИХ ПОПУЛАЦИЈА ЛАЦЕРТИДНИХ ГУШТЕРА	149
Aleksandar Urošević BIOLOGY OF THE ISLAND POPULATIONS OF LACERTID LIZARDS	161
Тања Вуков ТАКСОНИ КОЈИХ ВИШЕ НЕМА	163
Tanja Vukov TAXA THAT DO NOT EXIST ANYMORE	171
Ана Ивановић НЕОТЕНИЧНИ МРМОЉАК <i>TRITURUS ALPESTRIS</i> <i>MONTENEGRINUS</i> RADOVANOVIĆ, 1951, У САВРЕМЕНИМ ИСТРАЖИВАЊИМА ЕВОЛУЦИЈЕ И РАЗВИЋА ..	173
Ana Ivanović NEOTENIC <i>TRITURUS ALPESTRIS MONTENEGRINUS</i> RADOVANOVIĆ, 1951, IN THE CONTEMPORARY EVO-DEVO STUDIES	183
Ивана Живић ПИОНИРСКА ИСТРАЖИВАЊА ФАУНЕ TRICHOPTERA: РАД КОЈИ ОДОЛЕВА ВРЕМЕНУ	185
Ivana Živić PIONEERING INVESTIGATIONS OF TRICHOPTERA FAUNA: WORK THAT RESISTS TIME	193
Јелка Црнобрња-Исаиловић ДОПРИНОС ДР МИЛУТИНА РАДОВАНОВИЋА РАЗВОЈУ ЕВОЛУЦИОНЕ БИОЛОГИЈЕ	195
Jelka Crnobrnja-Isailović DR MILUTIN RADOVANOVIĆ'S CONTRIBUTION TO EVOLUTIONARY BIOLOGY	205

РЕЧ УРЕДНИКА

Прошле године се навршило 50 година од смрти академика Милутина Радовановића, једног од корифеја српске зоологије. На скупу Одељења хемијских и биолошких наука Српске академије наука и уметности предложено је да се обележи овај значајан јубилеј одржавањем научног скупа и публикавањем Зборника научних радова. Одбор за биологију Одељења и Академијски одбор за проучавање фауне САНУ заједно са зоолозима, а посебно батрахо-херпетолозима Биолошког факултета и Института за биолошка истраживања „Синиша Станковић“ Универзитета у Београду сагласили су се да меморијални скуп има карактер научног скупа на коме би, поред сећања на академика Радовановића и његово дело, били нашој научној јавности предочени развој његових идеја и стање савремених истраживања у Србији у областима у којима је деловао. Научни скуп у организацији САНУ и Биолошког факултета Универзитета у Београду одржан је у САНУ 15. новембра 2018. године.

Зборник радова са научног скупа посвећеног 50-годишњици од смрти академика Милутина Радовановића, садржи поред животописа академика Радовановића, неуморног истраживача тајни природе и подсећања на његово обимно научно дело, радове који га доводе у везу са различитим аспектима савремених истраживања српских трихоптеролога, херпетолога и батрахолога. Ови аспекти се пре свега односе на сукцесију Радовановићевог интензивног проучавања феномена алопатричке специјације на популацијама лацертидних гуштера са далматинских острва, затим еволуције и филогеније змија и хетерохроније код мрмољака, пионирска истраживања фауне водених мољаца на просторима бивше Југославије, а такође и на његове активности у популаризацији теорије еволуције кроз научно-популарне књиге и чланке у

којима је, на свима разумљив начин, објашњавао суштину Дарвинове теорије еволуције и историју развоја живог света на планети Земљи. Нова сазнања заснована на савременим методолошким приступима потврдила су темељитост Радовановићевих истраживања или су истакла основаност његове скепсе у случајевима који се у оно време, нису могли јасно сагледати. У радовима са овог скупа се посебно истиче да се као стручњак у областима еволуционе биологије, филогеније, зоологије, зоогеографије, морфологије и фаунистике Радовановић залагао да таксономски статус одређене форме буде поткрепљен свеобухватним истраживањима морфологије, понашања и екологије. Иако новије генетичке студије нису оправдале посебан таксономски статус подврста планинског мрмољка глацијаних језера Црне Горе, дугогодишњи рад Милутина Радовановића чини темељ савремених истраживања како таксономије тако и феномена педоморфозе код репатих водоземаца. Откриће неотеничне популације планинског мрмољка у Букумирском језеру, тада описане као засебне подврсте *Triturus alpestris montenegrinus* Radovanović, 1951., као и резултати Радовановићевих истраживања били су инспирација генерацијама биолога и покренула су низ истраживања везаних за екологију, физиологију, генетику и еволуцију факултативне педоморфозе код европских мрмољака. Поред преокупације таксономијом и биологијом мрмољака академик Радовановић се интензивно бавио батрахо- и херпетофауном. Још 1951. године, у својој књизи „Водоземци и гмизавци наше земље“, Милутин Радовановић је истакао да је фауна наше отаџбине врло слабо позната. У компаративној студији на бази овог Радовановићевог дела може се констатовати да су у међувремену, батрахологија и херпетологија у Србији значајно напредовале, посебно у публикавању научних радова у областима морфолошке и генетичке диференцијације, одлика животне историје, филогеније и филогеографије, а као посебно значајно истиче се објављивање црвених књига водоземаца и гмизаваца Србије и монографије о репатим водоземцима Србије. Иако није била приоритетна област интересовања академика Радовановића, не треба да се занемари једна од пионирских активности у истраживању фауне водених мољаца Балканског полуострва, а радови које је публикувао су од непроцењивог значаја за науку, посебно опис шест нових врста трихoptера. Један рад у Зборнику говори о овим пионирским истраживањима и каснијем њиховом развоју. На основу дугогодишњег испитивања биологије острвских популација двеју врста лацертидних гуштера, Милутин Радовановић је систематизовао дотадашња сазнања о овим животињама, разрешио таксономски статус појединих форми и на основу морфолошких карактера описао већи број подврста. У раду који се бави овим феноменима истиче се да је једна од најзначајнијих Радовановићевих претпоставки о јако брзој морфолошкој еволуцији острвских форми, у потпуности потврђена каснијим експерименталним студијама, иако новије молекуларне студије преиспитују валидност многих подврста на основу релативно мале генетичке дистанце. И коначно, посебно се у једном од радова анализира и истиче значајан допринос академика

Милутина Радовановића у ширењу еволуционо-биолошких сазнања на простору некадашње Југославије.

Учесници и посетиоци овог меморијалног научног скупа имали су прилике и да погледају видео-презентацију на којој су представљене слике са теренских истраживања, факсимили теренских дневника, фотографије локалитета на којима је радио у природи академик Милутин Радовановић, његових кабинетских збирки и насловних страница његових чувених дела.

Академик Радмила Петановић
Академик Драгослав Маринковић

РЕЧ СЕКРЕТАРА ОДЕЉЕЊА ХЕМИЈСКИХ И БИОЛОШКИХ НАУКА САНУ

Поштовани председниче САНУ, часници САНУ, цењени чланови породице академика Милутина Радовановић, колегинице и колеге,

Иницијатива за организацију скупа у част професора Радовановића потекла је од Академијског одбора за проучавање фауне Србије САНУ који, ваља нагласити, после дуге паузе постаје поново активан и плодотворан заслугом свих његових чланова, али и агилношћу два председника Одбора, ранијег – академика Марка Анђелковића и садашњег – академика Радмиле Петановић.

Ово ће бити први научни скуп у САНУ који је посвећен научном делу академика и професора Београдског универзитета Милутина Радовановића, нашег и светски познатог и признатог батрахолога и херпетолога, фаунисте, зоогеографа и еволуционог биолога, уз истицање чињенице да је САНУ у својој дугогодишњој историји обележавала годишњице рођења и смрти преминулих чланова Академије научним скуповима и споменицама који су се односили, безмало, искључиво на Јосифа Панчића. Без претеривања, његови достојни следбеници су, у том погледу, били заборављени и остали у сенци великог природњака. Отуд и неправедне али и нетачне, а на одређен начин уврежене, рекао бих чак малициозне, тврдње да су са Панчићевом ером фундаменталне природњачке биолошке дисциплине, какве су, пре свега, таксономија и биогеографија, достигле врхунац, као и то да нико после Панчића није превазишао његова научна достигнућа. Но, историја биолошких наука јасно демантује овакве неутемељене тврдње и свођење ових биолошких дисциплина на науке прошлог века. Управо на темељима Панчићевих капиталних

радова током 20. века оне су се развијале захваљујући Живојину Ђорђевићу, Недељку Кошанину, Светиславу Живојиновићу, Синиши Станковићу и Милутину Радовановићу (помињем само академике, а не и читаву плејаду врских природњака). Наведене научне биолошке дисциплине данас доживљавају ренесансу и код нас и у свету захваљујући новим приступима и методама, упоредо са појавом и развојем молекуларне биологије и генетике, односно молекуларне филогеније и филогеографије, али и упоредне морфологије, биогеографије и екологије, као и напредних статистичких анализа. Отварају се нове перспективе засноване на скоро свакодневно нарастајућем броју нових података, питања и научних изазова у зоолошкој и ботаничкој таксономији, биогеографији, екологији, генетици и еволуционој биологији. Да су све набројане научне дисциплине остале зачуране у прошлим временима, незамисливо би било да су данас у стању да пруже адекватне и научно аргументоване одговоре и решења на бројна актуелна питања која се односе на процену и очување биолошке разноврсности, једне од парадигми не само савремене биологије, већ и глобалног погледа на свет. Толико о овим наукама са злурадим и неаргументованим епитетом да су научни реликти прошлих времена. Оне су само науке са најдужом традицијом које су у Србији имале успоне и падове, што је разумљиво и очекивано, имајући у виду промене и достигнућа биолошких наука од Панчићевог доба до данас.

Академик Милутин Радовановић својим научним опусом, пре свега незаобилазним делима *Змије Балканској полуострва* (са Кирилом Мартином) из 1950. године, у издању САНУ, затим *Водоземци и њихови наши земље* из 1951. године, у издању Научне књиге, као и серијом радова о специјацијама мрмољака у глацијалним језерима Динарда или гуштера из рода *Podarcis* на јадранским острвима, које је узео као модел систем специјације и еволуције. Овим делима и радовима он је снажно допринео афирмацији и успостављању високих стандарда у зоотаксономији, фаунистици и еволуционој биологији у Србији оног времена. Његово дело било је подстрек и инспирација будућим генерацијама биолога који су своја истраживања посветили изучавању водоземаца и гмизаваца наше земље и Балканског полуострва али и онима који су се бавили другим сродним и међусобно повезаним биолошким дисциплинама. Захваљујући посвећеним и свестраним настављачима истраживања ове кичмењачке групе у Србији и Балканском полуострву какви су, пре свега, научни саветник и доајен наше батрахологије и херпетологије Георг Џукић, проф. Милош Калезић, проф. Ана Ивановић проф. Љиљана Томовић, проф. Јелка Црнобрња Исailовић, виши научни сарадник Тања Вуков, виши научни сарадник Катарина Љубисављевић, доцент Имре Кризманић, др Соња Ђорђевић др Данко Јовић, др Александар Урошевић, др Растко Ајтић, др Ненад Лабус, и други, у Србији је образована сразмерно велика група зоотаксонома, морфолога, фауниста и биостатистичара која је међу страним експертима за ову групу кичмењака препозаната као водећа у овом делу Европе. Следбеници академика Милутина Радовановића објавили су не само велики број радова

у престижним европским и светским зоолошким часописима, већ су у последњих неколико година изнедрили капитална дела српске зоологије: *Фауну рејалних водоземаца Србије*, 2016. године у издању САНУ, аутора Г. Џукића, М. Клезића и Т. Вуков, рекао бих, прву код нас на савремен начин написану фауну и две *Црвене књије водоземаца и гмизаваца Србије*, обе издате годину дана раније, 2015. године, у редакцији Г. Џукића, М. Калезића, Т. Вуков и Љ. Томовић и великог броја срадника. Обе *Црвене књије* обилују новим подацима о све већој угрожености ове фауне у Србији, а на свакој страни ових публикација евидентна је темељитост, квалитет и велико знање њених аутора. Ова дела и објављени радови на најупечатљивији начин показују да у науци о водоземцима и гмизавцима Србије и Балканског полуострва постоји континуитет, ослоњен на дело великана српске зоологије академика Милутина Радовановића. Индикативно је да је одређен број младих дипломираних биолога и докторанда опредељен за истраживања ове фаунистичке групе. То указује на чврсту основу за даљи развој батрахологије и херпетологије у Србији, али и то да су препознати приоритети у решавањима одређених недовољно расветљених таксономских и фаунистичко-биогеографских проблема у будућности. Још више, тај изазов и задатак, предстоји онима који су се определили за истраживања многих других фаунистичких, посебно бескичмењачких група, где је неопходно урадити чак и елементарне, пионирске истраживачке кораке евидентирања и прикупљања података.

Убеђен сам да ће, програмом предвиђени, реферати боље приказати величину и значај не само дела академика Радовановића, већ и његових достојних следбеника. На крају бих нагласио да ни једна наука не застарева јер је кућа која се непрестано гради и дотерује на темељима које су сазидали наши претходници. У духу изреченог, верујем да ће овај скуп бити, садржајан и афирмативан за дисциплине природњачке биологије којом се бавио академик Радовановић и чије дело баштине и надограђују његови непосредни и/или идејни наследници и следбеници.

Академик Владимир Стевановић

РЕЧ ДЕКАНА БИОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

Проф. др Милутин Радовановић је један од великана биологије и Биолошког факултета, о чему сведочи његов изузетан научни опус. Дао је немерљив допринос развоју универзитетске наставе зоологије и екологије животиња. Као професор на Катедри за зоологију Филозофског факултета у Београду, после другог светског рата, почев од 1947. године држао је део наставе Зоологија бескичмењака (Arthropoda), Упоредна анатомија и систематика хордата и Зоогеографија са екологијом животиња. Његов изузетан допринос настави је увођење савременог еволуционог концепта у наставу зоологије и њено стављање у јасан и препознатљив зоогеографски контекст. На овај начин је настава зоологије у Србији у свом концепту у потпуности пратила наставу зоологије на водећим европским универзитетима. Објављивањем уџбеника *Зоологија са основама еволуционизма* (1955), неповратно је трасирао пут развоја Зоологије и Еволуционе биологије и за тадашње генерације студената, а и за млађе колеге. Почетком педесетих година мичуринизам и лисенкизам су биле званична научна гледишта и доктрине Комунистичке партије Југославије. Проф. Радовановић се увек отворено и аргументовано сукобљавао на научним скуповима са заговорницима ових квазинаучних идеја, због чега је био под присмотром тадашњег комунистичког режима, имао полицијски досије и означен као „сумњиви“ интелектуалац. Његова критичност и отвореност према научним и друштвеним збивањима, често су га маргинализовали као научника и члана академске заједнице, због чега је делио судбину многих значајних биолога, који ни данас нису познати широј јавности. Као истинољубив и правдољубив човек и научник, увек је

промовисао научне идеје и за њих се активно борио, што је зоолошку науку и читаво друштво покретало напред. Осим значајних научних резултата које је оставио за собом, проф. Радовановић је био активни промотер науке. Одржао је велики број научно-популарних предавања на Коларчевом универзитету за грађанство и децу школског узраста. Био је сарадник *Полијшике*, за коју је писао научно-популарне чланке, чиме је подизао свест становништва о значају науке, што и данас недостаје нашем друштву. Проф. Радовановић је био много познатији у међународној научној заједници, као признати експерт херпетолог западнонемачког зоолошког друштва. О томе сведочи и податак да је поводом 300 година Универзитета у Јени, чији је студент био, у име свих страних студената одржао предавање. Од многих његових савременика одвајала га је идеја да је за успех науке и наставе неопходна међународна сарадња, што је после Другог светског рата било усамљено гледиште. Као немачки ђак неговао је пријатељске и пословне односе у овој земљи и више пута је организовао долазак немачких студената у нашу земљу и њихов сусрет са нашим студентима. Успоставио је сарадњу са Оцеанографским институтом у Сплиту уз организовање теренске наставе студената биологије из екологије и зоологије, чиме је сама настава била значајно унапређена. Захваљујући међународним контактима и бројним теренским истраживањима, имао је изузетну херпетолошку збирку, која је због недостатка адекватног простора на Биолошком факултету, уступљена Институту за биолошка истраживања „Синиша Станковић“, где се и данас чува. Његови студенти га памте као изузетног предавача широког образовања и интересовања за културу и уметност, који им је за време зоолошких предавања цитирао Гетеа и Хајнеа. Био је један од најомиљенијих професора, јер се према студентима и колегама односио са великим уважавањем. Предавао је зоолошке курсеве широм бивше Југославије (Сарајево, Нови Сад, Скопље, Љубљана). Проф. Милутин Радовановић је имао веома успешну научну каријеру, која је несрећним случајем прерано прекинута, праћену са преко 20 година едукације студената, на чему су му наставници, сарадници и студенти Биолошког факултета вечно захвални.

Професор др Жељко Томановић

МИЛУТИН РАДОВАНОВИЋ (1900–1968)

Неуморни истраживач тајни природе

ГЕОРГ ЦУКИЋ*

С а ж е т а к. – Пре педесет година у далекој Намибији на југу Африке у авионском удесу погинуо је академик Милутин Радовановић. На подстицај и у организацији Српске академије наука и уметности, тј. њеног Академијског одбора за проучавање фауне Србије, одржан је меморијални скуп на коме је овај рад презентирао. По мом мишљењу, рад није посвећен само сећању на академика Радовановића, нити омажу истакнутом ствараоцу, па ни доказивању да се не ради о једном од заборављених умова Србије, већ првенствено успостављању веза између истраживања којима се Радовановић бавио и савремених из истих области, тј. циљ је био одговорити на питање да ли се још увек иде путевима на које је он закорачио или које је утро. Уз то, у раду су, уз биографију, осветљени поједини моменти из његовог живота који су били непознати или недоречени.

Милутин Радовановић био је велико име српскена науке о живом свету. Рођен је 2. марта 1900. године у имућној сеоској породици у Табановићу поред Шапца. Четвороразредну основну школу завршио је у родном селу, а гимназију, после дужег прекида у школовању, у Шапцу. Највише образовање стекао је на Филозофском факултету (Институт за филетичке студије) Тирингијског државног универзитета у Јени (Немачка) и Филозофском факултету Леополд-Франзенс универзитета у Инсбруку (Аустрија). У Јени је окончао студије докторатом 1928. године.

По повратку у домовину, радио је као суплент, односно професор, у неколико гимназија широм Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Касније прелази, као асистент, на Универзитет краља Александра у Љубљани, а потом у Земаљски музеј Краљевине Југославије у Сарајеву. Пред II светски рат кратко ради у Музеју српске земље у Београду, а још краће на Пољопривредном факултету у Сарајеву, на коме је био први професор. Током рата бива постављен за ванредног професора на Пољопривредно-шумарском факултету Београдског универзитета, па деградиран у звање доцента на Филозофском факултету.

Политичке прилике после рата нису му биле наклоњене. Ипак, уздигао се до редовног професора на Природно-математичком факултету и дописног (1958) и редовног (1968) члана Српске академије наука и уметности. Од 1954 год. био је и почасни члан Академије за зоологију у Агри (Индија). Сем тога, био је члан већег броја иностраних и домаћих научних друштава. Био је светски признати стручњак из области еволуционе биологије, систематике, фаунистике и упоредне морфологије водоземаца, гмизаваца и Trichoptera. Аутор је више десетина научних радова и монографија, углавном објављених у угледним страним часописима или академским кућама. Описао је више од

* Институт за биолошка истраживања „Синиша Станковић“, Булевар Деспота Стефана 142, 11060 Београд. e-mail: georg.dzukic@gmail.com

двадесет таксона гуштера (*Podarcis melisellensis*, *P. siculus*), мрмољака (*Ichthyosaura alpestris*, *T. cristatus* *supervsta*) и водених мољаца (*Trichoptera: Wormaldia*). Опет, у част професора Радовановића, поједини животињски облици носе његово име. Радови му се и сада учестало цитирају, као и у време највеће научне активности, а куриозитет је често позивање на његову докторску дисертацију из 1928. године. Написао је већи број књига и уџбеника за студенте.

Био је неуморни истраживач природе, не само европских предела, већ и далеких земаља. У једној таквој мисији, у међународној истраживачкој експедицији по југу Африке, трагично је окончао живот, априла месеца 1968. године у авионској несрећи на аеродрому Ондакаремба у Намибији. Земни остаци сахрањени су који месец касније на Новом гробљу у Београду.

Кључне речи: академик Милутин Радовановић, меморијални скуп, биографија, еволуција, специјација, таксономија, фаунистика, водоземци (*Amphibia*), гмизавци (*Reptilia*), водени мољци (*Trichoptera*)

Пре педесет година у далекој Намибији на југу Африке у авионском удесу погинуо је академик Милутин Радовановић. На подстицај и у организацији Српске академије наука и уметности, тј. њеног Одбора за проучавање фауне Србије, одржан је меморијални скуп, који није посвећен само сећању на академика Радовановића, нити омажу истакнутом ствараоцу, па ни доказивању да се не ради о једном од заборављених умова Србије, већ првенствено успостављању веза између истраживања којима се Радовановић бавио и савремених истраживања из истих области, тј. циљ је одговорити на питање да ли се још увек иде путевима на које је он закорачио или које је утро. Уз то, требало би на овом месту осветлити или појаснити поједине моменте из његовог живота који су остали непознати или недоречени.

На самом крају деветнаестог века, у имућној породици домаћина Радовановића у Мачви у селу Табановићу надомак Шапца, родио се син првенац Милутин. И Мачва и Шабац тада су били у сваком погледу другачији но што су данас [1], [2], [3], [4]. Простор настао на ушћу Дрине у Саву изложен ћудима ове две реке ипак је кроз векове био прибежиште бројним породицама. У време Милутиновог рођења Шабац је још увек био у успону, због чега је и носио епитет „Мали Париз“. Једва се могло наслутити да ће Отоманску империју, једну „алу“ на умору заменити друга, Аустроугарска монархија, много моћнија и незаситија.

Па ипак, мање-више прикривене претње Србији ратом, натерале су Србију да почне са припремама за одбрану. На село је пао терет обезбеђења државе ратарским и сточарским производима. Таква ситуација на размеђи векова одражавала се и на стање у Табановићу и шире у Мачви.

Постоји недоумица око године Милутиновог рођења. Како није био уписан у матичне књиге рођених за 1900. годину при храму у Причиновићу, као меродавне, Милутину Радовановићу „није се могла издати крштеница“

Слика 1. Радовановић у Јени
у тридесетим годинама XX века

(парох причиновићски Сретен Ц. Ивановић - 3 /лб/ августа 1922 г.). По изјавама надлежних из општине у Табановићу, а на Милутинову молбу, издато му је уверење да је рођен 15. марта 1900. године. То је датум који је, као важећи, пратио Милутина Радовановића до краја живота. У обимном рукопису биографије академика Радовановића који смо колега Иво Савић и ја припремили за едицију САНУ „Живот и дело српских научника“, који је надмашио упутством пожељни обим, изоставили смо део који следи, што је изазвало доста недоумица у том погледу [5], „Занимљиво је да му у ђачким документима из времена школовања у Шапцу стоји да је рођен 2. марта 1900. године. У породици се, међутим, задржала и прича да је Милутин могао бити рођен 1898., а његов брат Драгутин 1900. године. Постоји чак и верзија да је то могло бити 1897. године, како пише у неким војним исправама! Веродостојност поменутих година, као могућих година рођења Милутина Радовановића, спотиче се о чињеницу да није био обухваћен мобилизацијом на почетку I светског рата“. О прослави стогодишњице од окончања Првог светског рата сазнали смо да је почетна старост првопозиваца била двадесет једну годину, што опет не искључује могућност да је Радовановић могао бити и старији. Насупрот томе, у званичним документима повезаним са конкурисањем за Хумболтову стипендију стоји да је рођен 1902. године!

Милутиново детињство протицало је у породичном окружењу уз непосредан додир са природом, за коју је већ тада постао везан нераскидивим нитима. Основну школу у родном селу завршио је као најбољи. Упркос томе, родитељи су се успротивили даљем школовању. Сва настојања Милутина и његовог учитеља Милана да се отац предомисли била су безуспешна. Учитељ је покушао да објасни оцу Милораду да ће Милутинов таленат тек школовањем доћи до пуног изражаја и да ће, уколико Милутин остане на селу, дете бити несрећно а штета општа. Причају да је Милорад пажљиво саслушао учитеља и са осмехом рекао: „Е учитељу, ја сам мислио да сте Ви разуман човек, а Ви ме саветујете да дам сина да буде слуга другоме, а не питате за кога сам ја уз толики труд стекао оволико имање. Није праведно да мој син буде учитељ или професор са хектарима, уместо да то буду сиромаси са планина који немају имања и којима је школа далеко потребнија“. По очевој жељи, Милутин је остао да чобанише у селу.

Дуге године чобанисања прекинуо је Први светски рат. Србију, а поготово Мачву, погодиле су све ратне страхоте. Пратиле су их нечувени злочини аустроугарске војске у повлачењу после пораза на Церу и у Колубарској бици. Још гори злочини казнених експедиција током 1915. године, покренули су Мачву крајем исте године у бежанију. У тим колонама несрећника нашао се и Милутин са својим млађим братом Драгутином. Волонским колима стигли су за српском војском до Косова. У Мачви од болештина, које су косиле преостало становништво, истога дана почетком 1916. године умиру му отац Милорад и стриц Живан. Недуго затим Милутин бива заробљен и са братом враћен у Мачву. Шеснаестогодишњи дечак постаје глава породице – старешина,

јер му се други стриц Светозар налазио са српском војском далеко на југу. Додатни проблем представљао је принудни рад на сечи храстових шума, за који је окупатор мобилисао и Милутина. Чуо је да су ђаци ослобођени ове принуде, те се уписао у гимназију у Шапцу. Чудан, надасве трагичан, сплет догађаја допринео је да му се оствари давнашњи сан, да настави школовање.

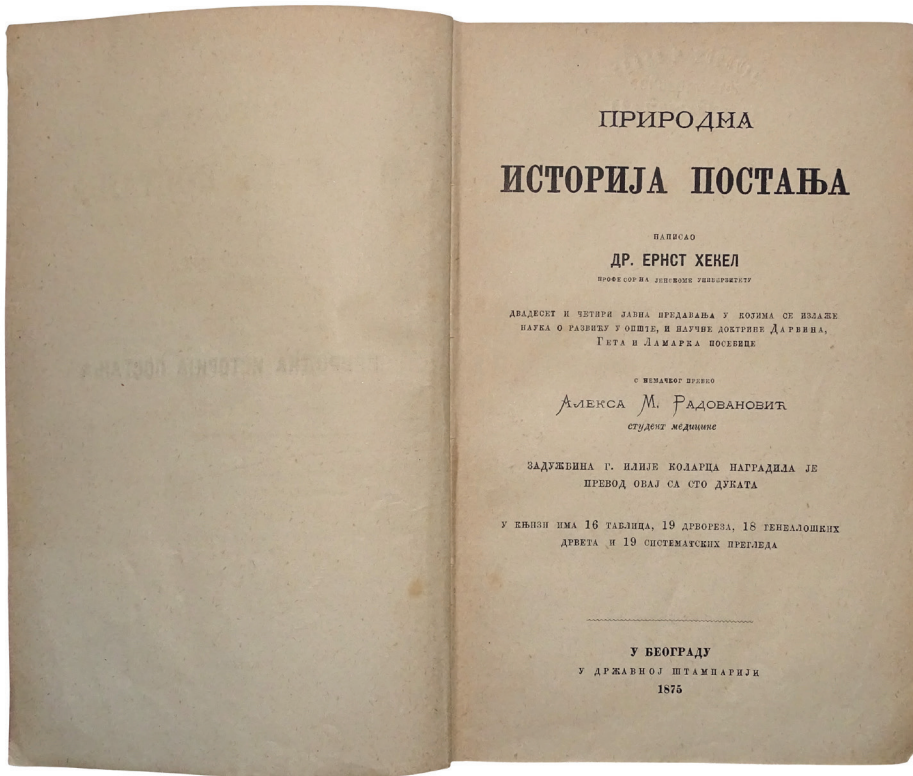
Био је то прави ход по мукама. Тежак рад на обради имања, у чему није имао помоћи од млађег брата прозеклог током бежаније, обавезе старешине породице, пешачење до школе и после свега учење. Био је предан учењу до фанатизма. Поновио се случај из основне школе. Поново се истицао као најбољи, те је изабран за председника ђачке дружине – „Поуке“. Успевао је да заврши по два разреда ниже гимназије за годину, а више разреде редовно, годину за годину. Тек пред крај седмог разреда, када се требало озбиљније припремати за матуру, узео је са два своја друга „под кирију“ собицу у Шапцу. Сами су бринули о исхрани и огреву. Оскудевали су у посућу и прибору за јело. Исхрана је највише личила на исхрану на фронту, у шта су се потпуно уклапале мањерке, тучани лонац и старинска пећ са ложиштем у које је могао да стане цео пањ. Било је битно да се ватра што дуже одржи и да се на њој могло крчкати јело. Собицу су осветљавали лампом на „гас“ и жижом на маст, када није било гаса. Пара је било тек толико да се плати кирија, па су се готово свим потрештинама снабдевали из села. Дрва, искључиво пањеви, довожени су из села наизменице, а за храну морало се пешке у село. Док је један од њих био задужен за кување, Милутин и други „цимер“ били су задужени за доношење намирница. Вукли су „кусу“ па, код кога остане куса, тај иде у село за намирнице или по воду. Матуру је полагао, како пише „први пут“, у времену од 12. јуна до 23. јуна 1922. године. Матурирао је са одличним успехом, а испитни одбор признао му је „зрелост и спремност за факултет Универзитета“. Другови и другарице су га ценили и волели. Својом озбиљношћу, делом и због разлике у годинама и прераног сазревања, уливао им је бескрајно поверење.

У остацима документације о Милутину Радовановићу, заосталим у родном Табановићу после неуспелог покушаја уређења спомен собе у тамошњој школи, пронашли смо три странице рукописа без наслова са аутобиографским подацима. Садржај написаног везан је за претходни и овај период Милутиновог живота, чиме је од највећег значаја, па га преносимо у целини. Ево како је о тим данима говорио сам Радовановић: „За природу и њене тајне почео сам се интересовати још у детињству. Као сеоско дете одрастао сам у природи и већ у најранијим годинама свога живота упознао сам најважније представнике животињског и биљног света у моме родном крају. Познавао сам све шумско дрвеће и воћке, најважније траве и корове пашњака и ливада; знао сам да разликујем отровне гљиве и печурке које су укусне за јело итд. Али, моју пажњу ипак су нарочито привлачиле животиње. Много сам се интересовао да сазнам како живе поједине животиње и са одушевљењем сам посматрао веверицу, жежа, кртицу, пуха, ласицу и многе друге животињске представнике наших

шума и поља у њиховим природним стаништима. Познавао сам гнезда и јаја многих наших птица и бележио сам из године у годину у једну свеску кад сам у пролеће видео прву роду или ласту, чуо глас кукавице и других птица. Лети сам често спавао са неким од старијих у примитивној пољској колиби далеко од села и са напетом пажњом слушао ноћу тајанствене звуке ћука, кукувије и других ноћних животиња. Тада се у мени распламсавала ватрена жеља да упознам те чудновате животиње, да видим како оне изгледају и да сазнам како живе. Имао сам наравно и непријатних сусрета са животињама. Осетио сам више пута убод жаоке стршљена и других опнокрилаца са овим отровним апаратом. Једног летњег дана спавао сам у хладу столетног храста. Из сна ме пробудио жесток непријатан свраб. Био сам опаљен гусеницама, те ми је цела кожа била црвена и покривена клобуцима. Тако сам стекао искуство да додир са гусеницама може бити врло непријатан.

Касније сам као ђак гимназије показивао велико интересовање за природне науке. Тада сам сазнао и за чаробну реч „еволуција“. Дознао сам да животињски и биљни свет није одувек изгледао овако као данас, да су некада, у прадавној прошлости, живели животињски и биљни облици сасвим другачијег изгледа, од којих су се постепеном еволуцијом развили данашњи организми. Сазнао сам да је и земља у току бескрајно дугих периода времена непрестано мењала свој изглед и да је све некада изгледало сасвим друкчије него данас. Све то ми је изгледало тако величанствено и узвишено, а природне науке сам сматрао за највиши производ људског разума. Почео сам жудно да тражим књиге које говоре о природи и њеним појавама, којих тада нажалост није било много на нашем језику. У седмом разреду гимназије добио сам на читање преведена дела великог немачког научника Хекела: „Природна историја постанка“ и „Тајне света“. Те књиге су за мене представљале право откровење и читао сам их са одушевљењем као религиозни човек Библију, тако да су ме другови назвали Хекеловим именом. Тада сам већ био начисто са тим да ћу да студирам природне науке, у жељи да цео живот посветим проучавању природе и њених тајни. Али под утицајем Хекелових дела у мени се развила несавладива жеља да студије природних наука завршим на Универзитету у Јени, где је живео и стварао своја генијална дела велики немачки природњак.“

Не треба занемарити ни утицај браће Милана и Алексе Радовановића, познатих у круговима природњака као преводаца капиталних дела науке: „Природна историја постања“ од Хекела (*Haeckel Ernst*) [6], [7], „О границама сазнања природе“ Ди Боа (*Du Bois-Reymond Emil*) [8], [9] „Постанак фела“ Дарвина (*Darwin Charles*) [10], [11] и других [5], [12], [13]. Чарлс Дарвин је сам написао предговор српском издању своје књиге и дописивао се са Миланом. Ернест Хекел, уз извињење, презаузет обавезама, није учинио исто за своју књигу, али је, не рачунајући дозволу Алекси да може да публикује његово дело, упутио једно од најдирљивијих писама неутешном оцу Маринку после преране Алексине смрти.

Слика 2. Омиљена књига М. Радовановића током гимназијског школовања

Тужној историји ове породице, али и невиђеном ентузијазму младих тог доба, забележеном до данас, у хтењу да се у нашем народу укорене и развију модерне науке без којих ниједна модерна нација нема напретка ни у духовном ни у материјалном погледу доста простора посветио је болом скрхани старији брат Милан у „Место предговора“ у поменутом Алексином преводу. Омладина је тада била спонтано организована у „гомилице младих људи – ђачка друштва“, чији је главни мото био „наука и слобода“.

Није тајна како се Милутин определио за студије у Немачкој, што тада себи нису могли да објасне ни његови најинтимнији другови. Сматрали су да је чудно да неко ко је претрпео толико јада од Немаца, изабере да студира баш у Немачкој [14].

Било је у то време уобичајено да се млади опредељују за студирање у Француској, везано за ратно савезништво и велику помоћ коју нам је ова земља пружала. Изабрао је да студира на Тирингијском државном универзитету у Јени у Институту за филетичке студије, на коме је Хекел дуго био професор (1862–1919). Важно је напоменути да студирање није било бесплатно и да је уплата за сваки семестар била неопходан услов за похађање

наставе и вежби. Милутин се школовао о свом трошку. Зарад тога, одрекао се имања у Табановићу. Најстарији документ везан за студије, који носи датум 18. октобар 1922. године, одговара нашем индексу. Ту се први пут сусрео са научницима и професорима светског угледа, геологом Зајдлицом (*Wilfried von Seidlitz*), зоологом Платеом (*Ludwig Plate*), ботаничарем Ренером (*Otto Renner*) и другима. Били су следбеници славног еволуционисте и филогенетичара Ернеста Хекела. Професор Плате, који је на Милутина оставио најснажнији утисак и који ће га касније одабрати за свог студента-асистента и бити му ментор, држао је на факултету групу систематско-еволуционих предмета. Бројни испити пратили су га до краја студија. Без понављања, на испите је излазио више од 70 пута.

Тадашње универзитетско образовање било је мање усмерено од данашњег, тако да је Милутин, уз испите из струке и њој блиске, слушао и полагао и такве као: Историја филозофије, Општа филозофија бића, Емануел Кант и његови следбеници, Филозофија природе и поглед на свет, Историја естетике, Увод у италијанску ренесансу, Велики лекари и природњаци, Немачка литература и историја духа, Немачка синтакса, Праисторијска археологија, Експериментална физика, Ултрамикроскопија, Микрофотографија, Астрономија и још неколико сличних.

У Јени се, на неки начин, поновила прича из Шапца. Већ после четвртог семестра, професори су запазили његов дар и смисао за научни рад, те му је одређен ментор и, кроз предмет Самостални рад, почела припрема за окончање студија докторатом. У сведочанству о томе, од септембра месеца 1925. године, помиње се изузетан успех Радовановића у савлађивању главних зоолошких предавања и задовољство, што му се може „поверити“ бављење научним радом. Уз препоруку, која је Милутину написана из Зоолошког института и Филетичког музеја Универзитета у Јени, затражио је државну стипендију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Речи „топло га препоручујемо за добивање државне стипендије, јер смо убеђени да ће он пронети славу своје отаџбине“, свакако су биле утеха разочарању што његова молба за стипендирање није била прихваћена. Професор Плате био је одушевљен Милутиновим успехом на студијама и напретком у научном раду, те га је поставио за асистента на Малом зоолошком практикуму. Таква част указивана је мало ком студенту, поготово странцу. Платеове речи на крају Радовановићевог школовања: „Упознао сам га као даровитог, марљивог и тихог научника, који ће, како се надам, остати веран науци“, довољно су илустративне да би их требало коментарисати. Милутин је за свој докторат одабрао проучавање отровних жлезда змија. Дана 25. фебруара 1928. године оценом *cum laude* јавно је одбранио своју докторску дисертацију „*Der Giftapparat der Schlangen mit besonderer Berücksichtigung der Naja tripudians*“. Свечаност промоције Милутина Радовановића у *doctoris philosophiae naturalis* и додела докторске дипломе обављена је у Јени, 10. јула 1928. године.

Слика 3. Милутин у Немачкој током „лудих двадесетих“

„Несаломљивом вољом и упорношћу успео сам да остварим ту своју жељу, те сам на чувеном Јенском универзитету завршио студије са докторатом из биолошких наука“, баш као што је записао у својим аутобиографским белешкама.

Очеличени и прерано сазрели младић са лидерским менталитетом одмах је примећен од колега. Око њега се сакупила већа група словенских студената, али и Немаца, чак из племићких породица. Иако не много висок, био је наочит, усправног држања и чврсте грађе. Можда су га због тога колеге, поготово из словенских земаља, звале Марко. Милка и Игнације Трговац из Загреба, Ханс фон Бетихер (*Hans von Boetticher*) из Кобурга у Баварској, Елизабета Хилдербрант (*Elisabeta Hilderbrandt*) из Анклама у Померанији и још неколицина њих чинили су ужи круг пријатеља. Свако раздвајање, па и накратко, пратила је интензивна преписка. Јављали су се једни другима током ферија, са излета, летовања и истраживачких екскурзија. Међусобна везаност видљива је и из Милутинове публиковане дисертације, коју он посвећује „Госпођи Милки Трговац, свом уваженом ослонцу и добротвору уз најискренију захвалност“. Добро уклопљен у средину, проводио је раздрагане младалачке године у Јени. Зашто не, биле су то можда најразуданије године у историји човечанства, чувене „луде двадесете“.

Путовао је по Немачкој у оквиру студентског образовања, али и самостално и са друштвом. Постајао је зналац немачке културе и традиције. Обилазио је знаменита места, поготово она везана за великане светске науке и књижевности. Походио је *Renthendorf*, завичај чувеног Брема (*Brehm Alfred*), Вајмар, Берлин, Хамбург и многа друга места. Древни град Јена на реци *Sale*, са својим бројним споменицима прошлости и Универзитетом и библиотеком основаним 1558. године, био је по мери младом Радовановићу. Са пуно елана

радио је на стицању што ширег образовања. Сачувани су нотеси у које је уписивао биографије знаменитих људи светске културе и науке, одломке из њихових дела, поезију и мисли. Из њих се дају сагледати основне црте његовог интересовања. Ту су Шекспир, Бајрон, Гете, Милтон, Шели, Зола, Леонардо да Винчи, Ниче, Шопенхауер, Епикур, Парацелзус, Кеплер, Дарвин, Паганини и још много других. Чак се између студентских забележака могу наћи овакви уломци и, што је посебно занимљиво, делови о историји Словена, посебно Срба. Одрицао се много чега да би куповао литературу. У породичној библиотеци и сада постоји велики број готицом штампаних књига, првенствено поезије и филозофије.

За животопис и хронологију студија битно је да се Милутин године 1926. одазвао позиву за одслужење војног рока. Академци су служили „ђачки рок“ у трајању девет месеци, па је он одслужио војни рок у Трећем коњичком пуку краљице Марије Румунске, другом ескадрону, у Суботици, од 21. фебруара до 6. децембра 1926. године. По одслужењу ђачког рока положио је официрски испит и „отпуштен“ из војске. Касније је добио ратни распоред у „оперативној војсци – коњици“ као резервни коњички поручник.

По одбрани дисертације вратио се у Табановић. Вероватно се већ тада ставио на располагање Министарству просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Искрено је веровао да ће му препоруке које је донео са собом отворити врата неке научне институције у склопу Универзитета. Међутим, одлуком Одељења за средњу наставу Министарства просвете од 2. октобра 1928. године постављен је за суплента Државне гимназије у Котору, где је на дужност ступио 13. октобра исте године. Чак и са ове временске дистанце, био је то неочекиван и изненађујуће неповољан исход. Милутинов усуд био је да свој циљ оствари на најтежи могући начин. Чињеница да кандидат са докторатом и таквим препорукама стартује као суплент у малој школи у држави у којој наставу на многим катедрама универзитета држе предавачи без доктората, а по музејима послове кустоса обављају приучени кадрови, свакога би обесхрабрила. Радовановића није. Прихватио је изазов и кренуо са најниже могућег полазишта. Предавао је само „главну струку“ – јестаственицу и био разредни старешина седмом разреду. Оно мало сачуваних извора из тог периода потврђује преданост послу. Подједнако важним сматрамо мишљење директора гимназије Марчића и топла писма ученика његовог седмог разреда, од којих ће му појединци остати одани током деценија. Директор, уз остало, пише: „Овом приликом част ми је и дужност, да Вам најтоплије захвалим на врло савјесном и прилежном раду у овој гимназији а особито на раду око сређивања кабинета природних наука, који сте довели у узоран ред и начинили његов инвентар“ (Котор, 28. октобра 1929). У Котору је Радовановић провео тек нешто око годину дана. Премештен је „по службеној потреби“, одлуком од 1. октобра 1929. године, у гимназију у Смедереву, где се задржао кратко, пошто је већ крајем 1929. године (одлуком од 27. децембра) „додељен на рад“ Првој мушкој гимназији у Београду. На своју молбу, полагао је професорски

Слика 4. Наставничко веће Прве београдске гимназије школске 1929–1930. године

испит од 24. до 28. априла 1931. године и положио га је „једногласно, одликујући се стручном спремом и предавањем“.

Располагали смо скромном изворном грађом о његовом службовању у Смедереву и Београду, те смо били принуђени да се ослонимо и на кореспонденцију из тих година. Судећи по саветима Платеа, у писму од 16. новембра 1929. године, изгледа да у Смедереву није држао зоолошку наставу. Плате га теши да то не мора бити смак света, уколико може да се надомести научноистраживачким радом у околини. У Првој мушкој гимназији био је професор Јестаственице првом и другом разреду и Зоологије и ботанике четвртном и шестом разреду. Доводиле су нас у недоумицу релативно бројне фотографије са екскурзија по околини Београда са Другом мушком гимназијом, све док у споменици *Прва мушка гимназија Моша Пијаде, 1839–1989*. нисмо пронашли фотографију Наставничког већа 1929–1930. године на којој је и Радовановић [15].

Радовановићев долазак у Београд, по мишљењу добронамерних, пружао му је могућност да се укључи у рад Зоолошког института и тако „настави да озбиљно и успешно служи омиљеној зоолошкој науци“. Послушао је савет пријатеља и у најбољем смислу искористио погодности боравка у Београду.

Захваљујући љубазности управника Зоолошког завода проф. др Живојина Ђорђевића, омогућен му је рад у Заводу, где су му на располагање стављена сва техничка средства и богата библиотека. Са великим поверењем прихватио га је и проф. др Синиша Станковић, који му је давао корисна упутства и пружао потпору, заинтересован да Милутин истраје. Из преписке са старим пријатељима из Јене видљиво је обострано задовољство што ради на „знанственом пољу“ и што је „сакупио огроман материјал“. Избегао је замку да постане колекционар, у коју често упадају заљубљеници у природу препуштени само сопственој иницијативи. Бављење научним радом био је самостални избор нестимулисан од друштва, и ризик да се у тешким егзистенцијалним условима некако преживи. У сваком случају, крајња неизвесност у материјалном и професионалном смислу чекала је оне који су се опредељивали за научни рад и поред најплементитијих циљева који су се нудили са Универзитета, јер друштво које се споро модернизовало није било способно да у већој мери апсорбује научне резултате и потенцијале. Доказ да је Радовановић био један од ретких који су успели је рад о воденим мољцима (*Trichoptera*) објављен у Београду у *Гласнику Јујословенској ениџомолошкој друштва* за 1930/1931. годину. У овом периоду објавио је и два научно-популарна прилога. Пријатељи су му се питали колико сати дневно мора да ради да би стигао све ово постићи, мислећи при томе и на посао у гимназији. Године 1930. затражио је премештај на Загребачко свеучилиште. Нажалост, било је узалудно, јер на Свеучилишту у том тренутку није било слободних места.

Исте године (1930) у Београду је зачета иницијатива за отварање зоолошког врта. Милутин је имао одређених задужења у том послу. Он му је, као и свему другом до тада, приступио ажурно и темељито. Од колега са искуством, углавном из Немачке и Аустрије, затражио је литературу и савете. По свој прилици било му је намењено стручно уређење и вођење врта. То потврђује писмо фон Бетихера, од 22. јануара 1931. године, у коме пита Радовановића да ли је у Београду већ отворен зоолошки врт и да ли је Милутин, на крају, директор зоо-врта. Милутин је исправно проценио да ће протећи још доста времена до реализације идеје о оснивању зоолошког врта, те се повукао из посла. Врт у Београду отворен је за публику тек 28. јуна 1936. године!

Значај ове епизоде непосредно је везан за историју Београдског зоолошког врта, о чијим почецима ни данас не постоје било какви документи, већ само констатација „идеја о оснивању Београдског зоолошког врта више пута је одлагана за боља времена и стављана *ad acta*“ [16].

Веродостојност Милутиновог задужења у овом погледу потврђује чињеница да је професор Ђорђевић, руководилац Института за зоологију у коме се тада Радовановић, уз посао професора у Првој мушкој гимназији, бавио истраживањима, одржао поздравни говор приликом свечаног отварања Врта.

Свима је било јасно да Милутинове способности далеко превазилазе оквир средњошколског професора и да му је неопходно „широко поље рада и слобода стваралаштва“. Због тога је његова додела Зоолошком институту

Слика 5. Радовановић на
Аљажевом столпу на врху
Триглава (2684м)

Универзитета краља Александра I у Љубљани, решењем господина Министра просвете од 24. јуна 1931. године, доживљена као „да га је његова својта опет примила у свој круг“. Период рада у Зоолошком институту био је, на неки начин, преломан за његово даље уздизање у научноистраживачкој делатности. У стваралачкој средини, са чувеним проф. др Хаџијем на челу, могао је у потпуности да се посвети послу коме је тежио од детињства и зарад кога је у дотадашњем животу био спреман на свакојака одрицања. Не знамо предмете на којима је био асистент, нити да ли је уопште био ангажован у настави. Становао је приватно и уз себе имао, за оно време, много литературе, опреме и прибора. Ово не би ни забележили, да станодавка није по Милутиновом исељењу задржала све поменуто док јој се не намири дуговање. Па и после намирења колеге

су имале проблема да извуку Милутинове ствари од газдарице. У Институту је наставио рад на воденим мољцима и отровном механизму змија. Како је у Словенији и Зоолошком институту и тада била развијена спелеологија и биоспелеологија, Радовановић се активно укључио у ово поље рада и постао члан Друштва за разисковање јам.

С обзиром да је постајао зналац *Trichoptera*, ширио је сарадњу са колегама из земље и иностранства. Све више њих уступало му је материјал, слало узорке на одређивање, тражило савете и додатне информације, али и он је много држао до мишљења и препорука искуснијих. На Универзитету у Љубљани баштинио је и добра и лоша искуства заједничког рада а, радећи са колегама другачијег усмерења, узгред, обогатио своје биолошко знање. Неки од колега постали су му пријатељи и са њима је друговао још много година (Кушчер), а појединима га је, опет, у наступајућим годинама приближила проблематика којом се Милутин касније почео бавити (Селишкар). По нашој процени, његов највећи добитак на научном пољу у Љубљани било је познанство са проф. др Хаџијем. Овај велики биолог, без сумње један од највећих, ако не и највећи међу Србима, био је у непосредној прилици да суди о Радовановићевом потенцијалу, независно од препорука које су стизале из иностранства и земље. Хаџи није доносио судове на брзину. Проценио је да је Милутин вредан пажње и да му стога треба пружити подршку у сваком погледу. Радовановић је стекао чврст ослонац у својој будућој научној каријери, али и бескомпромисног критичара, који није био спреман да му опрости

ни најмању недоследност, а неколико грешку. Није то био покровитељски однос, већ пре однос равноправних колега чији рад подлеже потпуно истим критеријумима вредновања. У међусобном односу у овом погледу нису ништа променили до краја живота.

Радовановићево службовање у Љубљани било је краткотрајно, мало дуже од годину дана, јер је на основу одлуке Министарства просвете од 20. јула 1932, са 1. септембром 1932. године, разрешен дужности у Зоолошком институту Филозофског факултета у Љубљани. Званични растанак са Зоолошким институтом Универзе био је без много емоција. Изгледа да је овакво расположење било обострано. „Захваљујем Вам се за Ваше соделовање в тем институту“ је једино што је, уз пар обавезних напомена, написао декан Филозофског факултета Фр. Вебер.

Сасвим је другачије било са колегама, посебно Хаџијем, кога „веома весели што је успело справити Вас на Сарајевски музеј. Биће то и за музеј и за Вас и за наше зоолошко испитивање отаџбине од користи. С моје стране можете увек рачунати на стручну помоћ, а ми рачунамо на сарадњу с Вама и кроз Вас са Сарајевским музејем на обострану корист“, писао је Хаџи 24. септембра 1932. године Милутину, непосредно по постављењу Радовановића за „чиновничког приправника струке чија звања почињу од VIII положајне групе“ у Земаљском музеју у Сарајеву.

Неопходна је мала дигресија да би се разумео овај премештај. Аустроугарска је на Берлинском конгресу (13. јула 1878) добила мандат да запоседне и управља Босном и Херцеговином. Из већ познатих разлога, одмах је приступила изградњи објеката битних за чврсто административно, саобраћајно и привредно повезивање са Аустроугарском. Да би демонстрирала и своју „културно-просветно-цивилизаторску мисију“ на окупираном подручју, подржала је иницијативу за оснивање Земаљског музеја у Сарајеву, као самосталне државне установе. Земаљски музеј Босне и Херцеговине основан је 1888. године и представља једну од најстаријих институција овог профила на Балканском полуострву. Убрзо је покренуто издавање „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“ и његове немачке синтезе *Wissenschaftliche Mittheilungen*. Као последица заинтересованости владе у Бечу за природна богатства Балкана, првенствено рудна и шумска, наглашено је инсистирано на проучавању и развоју природних наука. У Природњачко одељење Земаљског музеја доведени су афирмисани стручњаци, који су својим радовима надалеко пронели славу музеја, природе Босне и Херцеговине и Балканског полуострва, па и самог оснивача. Први светски рат, слом и распад Аустроугарске повукли су за собом велико кадровско осипање. У новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, није било адекватних замена нити искуства и материјалних могућности за вођење овако велике институције. Тада се (1919) у Музеју, као провиђење, сасвим неочекивано обрео Мађар др Стефан (Стјепан) Болкаи (*István Stephan Volkay*), велики зоолог и палеонтолог. Једино рационално објашњење за његов долазак, мада проблематично, може бити позив Краљевине СХС [17].

Ништа мање вероватан може бити сукоб Болкаија са бароном Фејерваријем, тада, али не и сада, угледнијим биологом у Мађарској. Својом научном величином и невероватном енергијом Болкаи је обележио наредних 12 година рада Музеја. Раздиран различитим сумњама западао је повремено у дубоке депресије са суицидним нагонима. У једној таквој, као четрдесетгодишњак, трагично је окончао свој живот 17. августа 1930. године. Очигледно да је Болкаијевом смрћу Музеју запретио суноврат, што, делом због притиска међународне научне јавности, Краљевина СХС није смела да дозволи. Министарство културе се, после консултација са компетентним стручњацима, определило да, ангажовањем Милутина Радовановића, покуша да одржи научни и културни ниво Природњачког одељења Музеја. Изазов је био више него велики. После Болкаија, могао га је прихватити само неко изузетне храбрости и самопознања. Постоји много разлога да се посумња у промишљеност овакве одлуке, а можда је то Милутину тада био једини пут који „кроз трње води до звезда“. Занемарио је пар чињеница. Био је засењен угледом Музеја и Болкаијевим сјајем, од чега није видео дубоку кризу Земаљског музеја у БиХ, без већих изгледа да се из ње извуче. Неуспех би му заувек затворио све путеве ка остварењу његових стремљења.

Прва непосредна искуства у Музеју била су му обесхрабрујућа. Чак је и Хаџи Милутиново укључење у музеолошко поље рада назвао „поприштем“. Још је констатовао, „Вас баш гони худа судбина. Не разумем како је то могуће да Сарајевски музеј нема микроскопа ни бинокуларне лупе за препарацију“. Било је касно да Радовановић устукне. Кренуо је свом силином путем који је себи сам зацртао. Иако му у почетку није било право, од 5. до 7. априла 1933. године полагао је државни стручни испит пред Испитном комисијом за полагање државног стручног испита за кустоса Земаљског музеја у Сарајеву, који је положио са оценом „једногласно“. Указ „У име Његовог Величанства Петра II по милости Божјој и вољи народној Краља Југославије“, а „по наредби Министра просвете“ о унапређењу и превођењу у вишу положајну групу уследио је тек након више од четири године. Основне премисе на новом послу биле су му да допринесе највише могуће на стручном пољу, да отвори нова и оживи замрла поља научног рада, да успостави сарадњу са сродним институцијама у земљи и свету, да се повеже са великанима ужих области свог научног деловања и да у широј јавности побуди интересовање за музеј и збивања у њему. Важно сведочанство о обиму и успешности сарадње са сродним институцијама у свету је и калиграфски написана захвалница *British Museum*-а (*Natural History*) за дотадашње узајамне везе и допринос Радовановића Британском музеју, коју је, у име старатеља, Милутину 8. марта 1933. године упутио лично директор музеја *C. T. Regan*.

Мада је одговорио већини обавеза, није успео да поврати стару славу Музеја, јер то објективно није ни било могуће. У научном погледу, међутим, приближио се Болкаију, у нечему другом га достигао, а у нечему и надмашио. Поменуто време (1932–1938) испунио је научним радом, објављивањем

результата, истраживачким путовањима, интензивном преписком, максималним присуством у медијима и друштвеним активностима. Своја ранија истраживања систематике водених мољаца и анатомије главног скелета појединих група змија проширио је истраживањима проблема неотеније и варијабилности мрмољака у високопланинским језерима и гуштера на копну и острвима, палеонтолошком проблематиком, као и изучавањем малформација. Освајање нових поља рада било је и спонтано и под утицајем збивања у научним круговима Европе. Понекада се то дешавало као ехо афера које су потресале стручну биолошку јавност широм света. Једна од најчувенијих афера тог доба био је случај и, потом, трагична смрт Паула Камерера (*Paul Kammerer*), чувеног херпетолога и поборника тада већ превазиђеног ламаркизма. Почетак сторије о Паулу Камереру углавном је ведар, обележен анегдотама, попут оне како је на имању своје тетке у Чешкој нашао ретку крастачу и у одушевљењу је пољубио у главу, због чега је, иако човек у тридесетим годинама, стекао надимак „крастачољубац“. Или, како је усхићен острвима Јадранског мора и њиховим живим светом, својој ћерки наденуо име *Lacerta* (гуштер). Нажалост, није остао упамћен по анегдотама, већ по моралном страдању и трагичној страни свог живота. Неколико година после пољупца крастаче, 23. септембра 1926. године, на пустом шумском путежњу Шнеберга (*Schneeberg*) нађен је мртав, тај Паул Камерер. У то време био је међу најзначајнијим херпетолозима света. Његов чин био је завршна тачка једног од највећих случајева научног криминала у овом столећу и научне полемике светских размера, која се водила са сумњичењима, одрицањем и кривотворењем резултата.

Као ламаркиста веровао је у могућност преношења стечених особина на потомство, тим више што ни сам Дарвин, као творац „дарвинизма“, није сасвим одбацивао могућност оваквих процеса наслеђивања.

Камереру је, како је објавио, пошло за руком, да кроз повишење температуре жабу примаљу (*Alytes obstetricans*), наведе да леже јаја у води, што иначе не чини, и чак да се пари у води, што такође није карактеристично. При томе су се код мужјака развили такозвани полни жуљеви, који су неопходни за причвршћивање на женкама у воденој средини, који природно на копну, због посебне репродукционе стратегије, не постоје. За Камерера је то био још један од доказа наслеђивања стечених особина.

Жаба примаља постала је Камереров усуд. Једини постојећи препарат, који му је служио као доказ сопствених погледа – сви остали су изгубљени у Првом светском рату – разоткривен је као фалсификат. Ињекцијом туша невешто су имитирани полни жуљеви мужјака. Чудна је околност да је управо тај препарат и пре тога био презентирао водећим биолозима у Великој Британији и да они, упркос темељном истраживању под микроскопом, нису могли да открију никакву манипулацију. Ко је починио кривотворење заменом животиња, до данас није поуздано разјашњено. Свако, ко је познавао Камерера, искључивао је могућност да би он могао бити фалсификатор. Како било, његово име као научника било је потпуно поткопано. Извршио је самоубиство.

Где је ту Радовановић и каква је веза ове афере са новом проблематиком које се Милутин латио? Мора се указати на чињеницу, која се и данас ту и тамо прећуткује. Камерер је био Јеврејин. Његовом смрћу, афера је полако тонула у заборав. Нико јој се не би ни враћао, да у Немачкој није наступило мрачно раздобље фашизма. Зарад расприривања антијеврејске хистерије потезане су све давнашње афере и „случајеви“, или су измишљани нови. Битно је било осрамотити Јевреје као народ, а појединце као личности. Пропаганда је била плодносна. Антисемитизму је подлегао и Плате. У овом случају, коју годину пре но што ће своје ставове обелоданити, подстицао је подозрење у све што је Камерер дао на пољу науке. Чим је Милутинов долазак у Земаљски музеј постао изванредан и када је постало очигледно да ће се у целости посветити зоолошком раду, Плате му је назначио низ интересантних проблема вредних истраживања. Ту први пут, између осталог, упућује Радовановића на отворена питања систематике шарке и занимљивост острвских форми гуштера и пећинских организама. Узгред је напомињао да би ваљало проверити може ли се експериментално утицати на промену величине очију човечје рибице, као што је тврдио Камерер, уз оцену да је исти био тек „јеврејски преварант“. Радовановић се нашао у незавидној ситуацији и дилеми. Да не би повредио свог професора, кога је неизмерно ценио и коме је веровао, прихватио је да се придружи истраживањима којима су преиспитивани научни резултати Камерера. Лако је било, чак сувише, пристати уз оне који су нападали Камерера, поготову што „превару“ није обелоданио немачки стручњак, већ Американац Нобле (Gladwyn Kingsley Noble). Изгледа да је пристанак дат са задршком, јер се Милутин, на инсистирање из Јене, у ова истраживања интензивно укључио тек 1936. године. И тада је у југословенској штампи (*Јушарњи листи* – Сарајево, од 7. јуна 1936, *Полиџика* – Београд, од 5. јула 1936), истицана повезаност ових истраживања са Камерером и његовом тобожњом научном ујдурмом. Сам наслов чланка у првим новинама „Гуштер због којег је учењак свјетског гласа починио самоубојство“, иако нетачан, недвосмислен је у томе. У поднаслову се истиче да је „на молбу Свеучилишта у Јени кустос Сарајевског музеја Др. М. Радовановић вршио тих дана истраживања на Бруснику“. Иако неутралнијег наслова „Црни гуштери који су привукли пажњу биолога целог света“, чланак у „Политици“ још је експлицитнији у истицању везе Камерер – Плате – Радовановић. Милутин се усредредио, углавном, на научну страну проблема и сагледавање перспективе и значаја препоручене проблематике, са површним везивањем за Камерера. Предосетио је да је испитивање распореда и варијабилности гуштера на јадранским острвима, само по себи, вредно и перспективно поље рада. Такође, Платеово скретање пажње на облигатно неотеничну врсту *Proteus anguinus* и контакти и сарадња са чувеним херпетологом Волтершторфом (Willy Wolterstorff), побудили су му интересовање за хетерохроничне појаве и процесе специјације репатих водоземаца у високопланинским воденим стаништима.

Сем ових нових области свог научног деловања, у које треба убројати и палеонтологију и тератологију, Милутин Радовановић наставио је са

проучавањем водених мољаца и отровних механизма и анатомије главе змија и риба. Практично, тек у музеју је био у прилици да озбиљно настави своја истраживања на змијама започета још на студијама у Јени. Верујемо, такође, да је Милутинов почетак бављења воденим мољцима (Trichoptera) мање био последица тада честе праксе да се истраживачи баве проучавањем систематски веома удаљених група, већ наметнута опција услед недостатка елементарних услова за озбиљан анатомски рад и одсуства могућности да дође до објеката истраживања, углавном ретких змија из далеких крајева, најчешће из тропа.

И сами смо прихватили чињеницу да се раздобље после Првог светског рата, које је претходило Милутиновом доласку у Сарајево, као и време током кога је он овде радио, поклапају са застојем у развоју, па чак и рецесијом Земаљског музеја у целини, али сматрамо да су поједине постојеће квалификације са негативном конотацијом прејаке [18], [19], [20], [21]. Сем тога, поред неких мањих разлика у нашем виђењу узрока оваквом стању, битно се разликујемо у процени реалности постојања зле намере.

У *Сјоменици* поводом стогодишњице Земаљског музеја (1988) у више пригодних поглавља приказују се у тамним бојама скоро сва збивања у Музеју током постојања Краљевине Југославије, што није случај са периодом аустроугарске окупације, који се безмало глорификује и за који се дају свакојака оправдања. Многе констатације у том смислу не стоје. Не оспоравајући велики значај и домете пионирске етапе у развоју Земаљског музеја, истичемо да домети Болкаија, хидролога Протића, ботаничара Малија и Радовановића током периода Краљевине Југославије не заостају за претходним ни у ком погледу. Вероватно из страха да се не угрозе тезе о наводној дискриминацији институција у Босни и Херцеговини, поменути аутори сасвим уздржано и много скромније говоре о потоњим појединцима него што би требало, чиме им се чини не мала неправда. Можда је реалнија процена о доприносу истих запретена у речима: „Треба ипак рећи да тридесете године представљају извјесно опорављање, нарочито у неким дјелатностима Музеја, о чему свједоче иницијативе, потези и одређене акције на научноистраживачком и музеолошком плану“ (Даутбеговић *cit. op.*). Да је Радовановић припадао тој малој групи ентузијаста очигледно је и по положају шефа Одељења за природне науке, који је имао у Музеју, а још више по оцени да је „после његовог одласка из Земаљског музеја Зоолошки одсјек остао практично без врло угледног и стручног научног кадра“ [19].

У ситуацији у којој је Музеј радио са скромном друштвеном подршком и са оскудним материјалним средствима, готово једина могућност да се оствари било који подухват у научном погледу, а не само чување раније стечених добара, била је сарадња са колегама, и унутар Краљевине Југославије, и широм света. Милутин је то добро осетио и, кроз сарадњу, одржао континуитет свог присуства у светској науци и везу са актуелном научном проблематиком, укључујући литературу. Истовремено, разменом је дошао до егзотичног

материјала за своја истраживања, што би и при данашњим могућностима био подвиг. Интензивним контактима са колегама добрим делом је одржао европско интересовање за Музеј и природу Балканског полуострва, а проширио чувење до готово свих иоле важнијих релевантних институција у свету.

За постизање истих циљева у земљи, не рачунајући бројна предавања у Сарајеву, Шапцу и на Коларчевом универзитету у Београду, имао је дара да се представи у тадашњим средствима информисања. Данас би рекли да је имао сјајан медијски наступ. Сваки његов корак био је медијски испраћен, не само у Сарајеву, него и у Београду, па, понекада, чак и Загребу. Новинарски али и његови чланци публиковани су у *Полиџици*, *Времену*, *Правди*, *Јуџарњем листу*, *Јуџославенском листу*, *Јуџословенској џошџи* и другима. Требало би пуно простора да се поброје наслови свих његових предавања и новинских чланака.

Научно-популарним списима, чије је објављивање у нашој земљи започео још као студент („Основни принцип природних наука“ – 1922; „Отровне змије“, *Мисао* – 1927), посветио је више пажње током рада у Земаљском музеју у Сарајеву. Ту пре свих мислимо на низ прилога објављених у загребачкој *Природи*, београдским часописима *Књижевни џолей* и *Мисао* и сарајевским часописима *Рибарски лист* и *Просветџа*.

Учествовао је на научним скуповима међународног ранга и организовао презентацију Музеја на међународним изложбама. Увек је наступао као представник Земаљског музеја. Недостатак комплетних материјала са ових скупова у заоставштини онемогућава нас да са апсолутном сигурношћу тврдимо да је учествовао баш на сваком међународном скупу чију је документацију чувао и да је на сваком реферисао своје радове. Поуздано се зна да је имао реферате на чувеном VII Интернационалном конгресу лимнолога у Београду 1934. године и XXXVII *Jahresversammlung DZG* у Штутгарту 1935. године. Његово учешће на Штутгартском зоолошком конгресу посебно је представљено у тамошњим новинама (*Deutscher Volksblatt* – 11. јул 1935, Stuttgart). Исте године узео је учешћа у раду скупа *Deutsche Gesellschaft für Vererbungswissenschaft* у Јени (4–6. јул 1935). Непотпуна документација прати XXXVIII Конгрес немачких зоолога у Фрајбургу (3–6. јул 1936) и XXXIX у Бремену (5–7. јул 1937), као и VIII Интернационални конгрес лимнолога у Паризу (септембар 1937). Такође је познато да је Зоолошки одсек Земаљског музеја у Сарајеву учествовао са одговарајућим експонатима „наше фауне“ на Међународној ловачкој изложби у Берлину 1937. године. „Експонати за ову изложбу припремљени су под руководством кустоса др М. Радовановића. Међутим, није познат садржај излагања“ [20].

Упркос оскудици у којој је Музеј радио, наставио је са путовањима ван земље. По данас уобичајеној номенклатури, та путовања могла би се условно поделити на студијске боравке, теренска истраживања и туристичке посете. Далеко је импресивнији обим његових истраживачких путовања по Краљевини Југославији. Изненадио је чак и нас, који смо, пратећи резултате његове научне и научно-популарне делатности, имали бољи преглед од осталих. Допро је

до граничних предела, неприступачних врхова и језера, удаљених острва и шкоља, крашког подземља, пешчаних и полупустињских области и крашких пустоши. У више случајева радио је у екипама интернационалног састава. Прича се да је у једној таквој екипи при успону на неку од високих планина Босне, дошло до надметања у рецитовању поезије Гетеа и Шилера у оригиналу између Милутина и једног од немачких учесника. Остало је упамћено да је Радовановић убедљиво победио, након чега је ривал затражио реванш при успону на неку нижу планину, јер би му тада нерешен исход био загарантован.

Одговор на питање како му је пошло за руком да у материјалној оскудици Музеја оствари такав интензитет теренског рада сасвим је једноставан: мотив и самоодрицање. Није се препустио јадиковању. Снажно мотивисан, није презао од мукотрпног намицања средстава. Обраћао се свим потенцијалним донаторима и меценама, како у земљи тако и иностранству, од академија наука до појединаца. Ту и тамо пружена му је материјална потпора. Ипак, претежни део путовања финансирао је сам. У појединим сачуваним новинским чланцима то се посебно наглашава. На исти начин долазио је и до литературе, особито до важнијих, али и много скупљих монографских дела.

Од научних друштава, сем чланства у Словенском друштву за разисковање јам и Југословенском ентомолошком друштву, био је члан Природословне секције Музејског друштва за Словенију, Немачког зоолошког друштва (*Deutsche Zoologische Gesellschaft*) и Немачког друштва за науку о наслеђу (*Deutsche Gesellschaft für Vererbungswissenschaft*).

Постоје трагови покушаја добивања стипендија светски престижних фондација (*The Rockefeller Foundation* и *Der Alexander von Humboldt-Stiftung*). За тако нешто, уз остале документе, сем препорука најугледнијих стручњака, била је пожељна и подршка државе из које кандидат конкурише. Претпостављамо да се делом већ на овом степену селекције могао саплсети Милутин, јер се и тада у Краљевини Југославији много тога решавало по националном кључу. Радовановић се такмичио и без ове подршке, што је био велики хендикеп у односу на друге заинтересоване. Сем тога, у случају Рокфелерове стипендије, за коју је први интерес показао почетком 1933, а конкурисао на размеђи 1935. и 1936. године, није се могла подржати његова кандидатура за истраживања у Институту Бутантан у Бразилу из формалног разлога, јер „у тој земљи Фондација није имала административни апарат, који би контролисао успешност реализације програма“. Такође, није могло у том тренутку бити организовано ни надгледање Милутиновог „високо специјализованог програма“ који је он остваривао у Сарајеву. Шта се збивало са Хумболтовом стипендијом, није најјасније. Нисмо могли да одредимо приближнији временски оквир тражења ове стипендије од раздобља службовања у Земаљском музеју. Само из његовог распитивања код носилаца те стипендије више се није могло.

Много више светла о горе поменутом открили смо у монографији Ранке Гашић *Београд у ходу ка Европи* [22]. На два места у својој монографији наводи податке о Милутину Радовановићу, који нам нису били познати. Оба осврта

повезана су са конкурсима на које се пријављивао Милутин. Конкурси су били расписани 1925. године. Први је био конкурс Српског фонда 2 за студије у Енглеској. Први одабрани од пет студената био је Милутин Радовановић. За њега Фонд наводи, „Милутин Радовановић, апсолвент природних наука на студијама у Јени, рођен у Мачви“. Међутим, „подаци о студијама у Енглеској преко Српског фонда врло су оскудни“, тако да нисмо могли да одгонетнемо крајњи исход. За конкурс *Alexander von Humboldt Stiftung* знали смо исход, али ништа више. Сада знамо да је расписан октобра месеца 1925. године. Није био предвиђен мали износ стипендије, до 1.500 RM у злату годишње. „Пријавило се 32 кандидата, од којих је комисија Министарства просвете Краљевине Југославије препоручила 5“. Опет је на првом месту био Милутин Радовановић, са образложењем „Милутин Радовановић, рођен 1902. у Шапцу, апсолвент филозофије у Јени, са препоруком проф. *Leidlitz*-а“. Ипак, не зна се ко је донео коначну одлуку да Милутин не добије стипендију, ако га је подржало наше Министарство, мада ни наше претходно мишљење није потпуно искључено. Не верујемо да су разлог погрешно наведена година рођења и погрешно презиме професора (требало је *Seidlitz*).

Треба поменути да је био друштвено активан током живота и рада у Сарајеву. Посебно је био ангажован у неговању југословенско-немачког пријатељства и утемељењу југословенско-њемачког клуба у Сарајеву. Био је члан Одбора и, због великог доприноса и дугогодишњег рада, на Главној годишњој скупштини (1938) једногласно је именован „Почасним чланом клуба“, уз жаљење што због преласка на нову дужност напушта Сарајево. Био је повезан и са југословенско-пољским друштвом, мада не знамо у ком својству. Свечане позивнице за скупове овог друштва под највишим покровитељством, попут једне од 13. октобра 1937. године, наговештавају да је био више од обичног члана.

Радовановићева везаност за завичај није била сведена само на емотивну везу. Учествовао је лично у многим акцијама. Овде убрајамо и његов допринос прослави стогодишњице Шабачке гимназије (1937), како материјалним прилогом, тако и учешћем у припреми Споменице, па и личним присуством самој прослави. Сем тога, кад год је био у прилици, интервенисао је код надлежних, поготову када је требало намаћи средства за подизање објеката за које је био убеђен да доприносе културном просперитету села. Село му је узвраћало пажњом и захвалношћу. Верујемо да су му била драга признања из завичаја, попут овога: „Господине Радовановићу, извештавамо Вас да сте на Редовној скупштини 28. фебруара 1937. г. изабрани за ПОЧАСНОГ ЧЛАНА наше читаонице за Ваше заслуге око добијања помоћи за дом“. – За Управу Штитарске пољопривредне народне књижнице Живојин С. Ивановић, учитељ.

Није био члан ни једне партије. Према страначким борбама и подвалама показивао је одређено презрење, па се није одазивао позивима за изласке на изборе и гласања [14]. Има мишљења да ово апстинирање није увек било „демонстративни чин“, већ да су Милутину, због поглавитог одржавања

избора у нерадне дане, изласци у природу представљали много већи изазов. Ови Милутинови поступци су и тада изазивали одређену подозривост власти према њему. Неки са овим повезују, за оно време, честе Радовановићеве премештаје указом, што је било у надлежности Министарства просвете и црквених дела. Из сличности са поступцима према противницима режима, у циљу да им се онемогући политички утицај у средини у којој бораве, уз премештања са краја на крај државе, поједини биографи престрого закључују да је и Милутин био у немилости режима. То што је више пута са великим закашњењем превођен у више положајне групе и што је понекада годинама чекао на периодске повишице плате, могла би да буде само случајна подударност. Поготово не стоји шушкање да се радило о „опасном комунисти“. Не верујемо ни да је утицај православног свештенства у секуларној држави могао да буде од значаја у Радовановићевом случају. Мада се он, као експонирани поборник Дарвиновог учења и противник идеалистичког погледа на настанак живота, и тада и више пута касније сукобљавао са клером. Изнете чињенице, поготову касније са намером искривљене, биће тежак баласт у његовом животу.

Милутин је ретко правио превиде у процењивању пута који ће га довести до циља који је давно себи одредио и који смо већ више пута истакли. Знао је и искусио да то може бити дуг, трновит и заобилазни пут. У једном тренутку проценио је да је стекао име и да има чиме поново закуцати на врата Београдског универзитета. Од године 1933. почиње да преиспитује ситуацију и своје шансе. Дискретно и суптилно ставља до знања колегама и професорима да је заинтересован да пређе у Београд. Године 1936. започео је кампању. Просто је невероватно колико је комбинација било у игри. Премда је Радовановићу Зоолошки завод Филозофског факултета био приоритет, није одбијао могућност преласка на неку од одговарајућих катедри Ветеринарског, Медицинског или Пољопривредно-шумарског факултета. Био је чак спреман да прихвати и место неадекватно његовим научним и стручним квалификацијама, па и да буде „упућен на рад на Универзитету“, практично стављен на листу чекања. У оваквим тренуцима знао је да повуче неочекиван потез, попут обраћања Биолошко-океанографском институту у Сплиту, сећајући се две године раније датог савета професора Ђорђевића. Одавде му је др Анте Ерцеговић поручио да „погодности за рад нису рђаве и ако изградња великог института, у последње вријеме, ради финансијских немогућности, није напредовала“.

Најдуже је трајала епизода са Ветерином. Започела је с јесени 1936. године могућношћу да га за асистента, евентуално, прихвати професор Момчило Иванић, мада је одмах било доста резерве у том погледу. Друга могућност била је да га у истом звању ангажује проф. Боривоје Милојевић, који је на Ветерини држао биологију хонорарно, али под условом да се у Министарству отвори „кредит“ за ово место. Чак је, са мало наде, помињана могућност јављања за анатомију. Сукоб, до кога је ускоро дошло између Министарства просвете и

Универзитета, због прекорачења компетенција од стране Министарства, које је на Ветерини поставило професоре без избора, што је било у надлежности Универзитета, зауставило је решавање Милутиновог случаја. Крајем новембра месеца изгледало је да је ствар „дошла до пред само решење“, да би за мање од месец дана све било пролонгирано на наредну годину. Тада је обелодањена Радовановићева најавна одласка из Сарајева, која је догурала до „предмета под бројем 47703“ у Министарству просвете. Током целе 1937. године наизменично су расле и гасиле се шансе за његово ангажовање на Ветеринарском факултету. У једном моменту учинило се да ће бити примљен на предмету где за биолога готово није било наде, на анатомији код професора Јована Маркова. Није прошао, као ни на хистологији, где је примљен др Бранко Влатковић. Због тога је из Зоолошког завода Филозофског факултета поновљен захтев Министарству просвете за Милутиново упућивање на рад на Универзитет (Ректорат бр. 10616 од 1. августа).

Како није отворен нови кредит за биолошко асистентско место на Медицинском факултету, нити је реализован поступак оснивања Завода за општу биологију при Универзитету, који би покривао три факултета: Филозофски, Медицински и Ветеринарски, а није остварена ни промена у Уредби за Ветеринарски факултет, којом се чудно названи предмет „зоологија (биологија)“, дели на два предмета: „општа биологија“ и „зоологија“, Радовановић је почео да губи стрпљење и наду. Постоји неколико сведочанстава о томе.

Године 1937, некако у време највећих обрта у поступцима за Милутиново прелазак у Београд, кренуло се са остварењем иницијативе за отварање биологије при Универзитету у Скопљу. Расписан је и конкурс за место доцента зоологије. На ту могућност, као замену за неизвесност чекања у Београду, указали су Радовановићу професори Сениша Станковић и Боривоје Милојевић из Београда и Грегор Чремошник из Скопља. Било је разлога и за и против прихватања ове могућности. На руку су јој, по мишљењу Сенише Станковића, највише ишли избор у доцентско звање и, како је у прво време изгледало, одсуство другог озбиљног кандидата. Професор Милојевић је био много уздржанији, добро знајући са каквим се све тешкоћама човек може сусрести при утемељењу универзитетских завода, поготово у средини без већег искуства на овом пољу. Са препорукама професора Зоолошког завода из Београда, Милутин се, по њиховом савету, као надлежном, обратио професору Пери Јовановићу у Скопљу, а и формално је конкурисао. Мало се зна о резултату интервенције, сем да је професор очекивао „старијег стручњака“. Има докумената који сведоче да се мишљење није односило на кандидата за зоологију, јер су паралелно расписани конкурси и за ботанику и минералологију, мада је симптоматично да професор Јовановић није ни одговорио Милутину. По истим документима, на седници Савета Универзитета у Скопљу, одржаној новембра месеца 1937. године, прихваћена је Радовановићева пријава „без иједне речи приговора“, а за стручне референте одређени су г. Живојин Ђорђевић и Сениша Станковић. Поручено му је да се „може сматрати изабраним доцентом“ и да

ће се формалности окончати за пар месеци. Разлога за оптимизам било је напретек, јер је Милутин био, уз остало, „једини кандидат на стечају“, тако да му је избор био „сигуран“. Чак му је препоручено да одмах прионе на израду већих научних дела, како би, уколико се у наредним годинама укаже прилика за напредовање у ванредног професора, био спреман. Крајем године стигао је референтима у Београду акт из Скопља. Непознати су детаљи даљег дешавања. И данас има недоумица са овим стечајем. По документацији испада да је он два пута расписиван, да Милутин није био једини кандидат, већ да је на првом учествовао и др Станко Караман, тадашњи руководилац Природњачког музеја у Скопљу, старији колега и афирмисани стручњак, који је у току поступка одустао. Међутим, постоје документи који доказују да није било Станковог одустајања, него да се поред Радовановића на конкурс оба пута јавио и он. Објективно, Милутин је имао мало изгледа поред оваквог кандидата. Децембра месеца 1937. године, по неким изворима, већ је обелодањено да је за доцента на новоотвореној групи за биологију изабран Караман. Зна се да је Караман дефинитивно повукао своју пријаву и одбио доцентуру, али ни Милутин више није показивао претходни интерес за ово радно место. Страх да би могло доћи до зле воље међу њима двојицом чак је био обузео и професора Хаџија, који се стога обратио обојици. Сматрао је да међу њима мора владати „лепо другарство“, поготово што су „обојица добри и честити људи и радници“. Караман се определио да се бори за место директора Музеја Јужне Србије, а Радовановић је задржао благе аспирације. Како није био склон импровизацијама, почео је да припрема програм наставе по семестрима. Консултовао је колеге на страни, интересујући се за организацију наставе на сродним факултетима у Европи и искуства колега који су изводили наставу. Програм је био разрадио у детаље, укључујући приступно предавање.

Као и увек када му је било тешко, Милутин је затражио савет од Хаџија. Овај није могао да му помогне око преласка у Београд или Скопље, али му је тада и још много пута касније поставио доста деликатно питање: „А шта ће бити са Природњачким одељењем Сарајевског народног музеја када Ви одете?“, уз констатацију „тај Музеј баш гони невоља“. Ипак, написао му је да је код њега (Хаџија) одласком колеге Кенка на Кубу остало упражњено место доцента, које би он, како нема правог кандидата у Љубљани, најрадије поверио Милутину – „да ми будете друг и помагач и преузмете дужности које је вршио колега Кенк“. Одмах се и оградио, „но овде је сада „*en vogue*“ сепаратизам и не воле да се доводи не-Словенац, па ма био много боље квалификован“.

Не чуди што је у оваквим околностима и расположењу Радовановић почео да сакупља и чува новинске чланке о аферама на Београдском универзитету, углавном везане за фамилијарне односе, за постављање на места доцента и професора декретом, као и за, на исти начин, отворене нове катедре. „*Alma Mater* претворила се у једно велико клупко у коме су сви чланови повезани између себе родбинским везама. Очеви дају професорске столице синовима, зетовима због кћери, а дају их и осталим ближим рођацима. Браћа се узајамно

постављају за професоре“; један је од најкарактеристичнијих сачуваних одломака (из чланака „Односи на Београдском универзитету“; *Слободна реч* – Београд). У овом чланку поменути су сразмерно чести случајеви у којима су актери били баш са биологије. На исто се односи и сачувана поспрдна песмица „Излизани мотив“, анонимног аутора, чија последња строфа гласи:

На друштвеном организму
То је стара краста:
Катедра се наслеђује
Ако имаш – таста!

Срећом да је Милутин релативно брзо, већ почетком 1938. године, изашао из ове малодушне фазе. За тренутак је дигао руке од Универзитета и одлучио да прихвати место у Музеју српске земље у Београду, који је био пред гашењем. Милутинова одлука забринула је искрене пријатеље Земаљског музеја широм земље. Колики је био страх за даљу судбину Земаљског музеја Краљевине Југославије у Сарајеву, лепо се види и из Хаџијевог писма од 1. јануара 1938. године, које он насловљава на др Милутина Радовановића „чуvara Природњачког одељења Земаљског музеја“.

Могућност преласка у Београд, као ново „решење на хоризонту“, појавила се први пут у мају претходне године. Једно време у чувеној „Стевчиној кући“ у Београду кров су делила два Музеја: Етнографски музеј са директором др Боривојем Дробњаковићем и Музеј српске земље са директором Душаном Стоићевићем. Године 1937. овај други је пензионисан, а др Дробњаковић постављен и за вршиоца дужности директора Музеја српске земље. У Музеју је затекао само једног препаратора и једног служитеља [23], [24].

Господин Дробњаковић покренуо је кампању да се у Музеј доведу стручњаци за зоологију, ботанику и геологију. На Универзитету су му за зоолога препоручили Милутина Радовановића, за ботаничара Павла Черњавског, који је нетом пре тога докторирао и такође претходно конкурисао у Скопљу, и за геолога Петра Стевановића. Време ће показати да је процена била савршена. Из писма Б. Милојевића упућеног Радовановићу 13. маја 1937. године, уочљиво је да се ова опција сматрала привременом, до решења Милутиновог питања на Универзитету. Време до тада, наводно, било би му довољно да обучи неког талентованог биолога, који би га могао заменити у Музеју након његовог преласка на Универзитет. Погодност је била и та, што би остао у достигнутој платној групи и што би на јесен почео „асистентску дужност“ на Универзитету као хонорарни сарадник. Да Милутин овако одлучи припомогле су и следеће чињенице.

Прво, Сенат Београдског универзитета, на инсистирање професора Симе Лозанића, није прихватио проширење Филозофског факултета у Скопљу природословним групама па је, у складу са том одлуком, одбио да потврди избор наставника за поменућу групу предмета. Цео поступак претворио се у

игру без краја. Синиша Станковић и Боривоје Милојевић су такође проценили да су „тешкоће непробродиве“.

Друго, Милутину су постављена два питања по принципу узми или остави:

1. „Пристајете ли да уђете у листу кандидата за директора “Музеја српске земље“ у Београду?“

2. „Пристајете ли да (у случају ако друго неко лице са те листе добије директорски положај) дођете у тај музеј као кустос?“

Понуда је била краткорочна, па је и одлука морала бити хитна. Министар је инсистирао да се одмах започне са оживљавањем Музеја Српске земље. Радовановићу је наговештено временски блиско битно побољшање услова за рад, везано за почетак изградње нове зграде, али и обавеза да, као будући директор, организује тај музеј. Од двојице других колега, један је требало да буде в. д. кустоса (др П. Черњавски), а други кустос приправник (П. Стевановић).

Све се заиста одиграло веома брзо. Указом господина Министра просвете од 15. јуна 1938. године премештен је по потреби службе др Милутин Радовановић кустос Земаљског музеја у Сарајеву као кустос у Музеј српске земље у Београду, са правима чиновника VII положајне групе. Указ је заведен под бројем I.23831/38, а потврђен сагласношћу Главне контроле под бројем 94768 од 14. јула 1938. У указу се не помиње Милутиново именовање вршиоцем дужности директора Музеја, без обзира што му је претходно честитано на том звању и што је добијао пошту као директор Музеја српске земље. Истовремено, почело је његово раздуживање у Земаљском музеју у Сарајеву. Поступак започет 3. августа 1938. године, налогом директора Земаљског музеја др Миховила Мандића, завршен је 4. августа исте године предајом Зоолошке збирке кичмењака са истоименим Одјељењем г. Заплати Рудолфу, секретару музеја, „који ће вршити дужност шефа тога ођељења до даље наредбе“. Примопредаја је извршена „*en bloc*“, због краткоће времена, „услијед чега се о правом стању збирке приликом преузимања, односно предавања, у овом записнику не може извијестити“. Као и све његове активности до тада и прелазак у Београд пропратиле су не само сарајевске, већ и све друге важније југословенске новине.

Овим поступком званично је окончано осмогодишње раздобље Радовановићеве делатности у Земаљском музеју у Сарајеву. Шта рећи као резиме ове етапе? Упркос свим оградама које смо изrekli при Милутиновом ступању на дужност у Земаљски музеј, био му је то један од најбољих потеза у каријери. Најкраће, на научном пољу афирмисао се у европским размерама, а као медијска личност у националним. Постао је име! Усвојио је научну истину као водећи принцип и, самим тим, спремност да се за њу бори, али исто тако да и своје резултате подвргне научној валоризацији и критици. Иако критеријуми вредновања научних резултата тада нису били ни близу квантификовани као данас, научници су били неупоредиво строжи и према себи и према колегама. Било је нормално да се колеги отворено укаже на

пропуст, грешку или недоследност. Добронамерне сугестије уклапале су се у овакав приступ. Честитке за успеле радове и успешне наступе биле су уобичајене. Таква клима се градила и одржавала. И сам Милутин прошао је пут овладавања методологијом и техником научног рада. Био је то мукотрпан пут. У почетку су га погађале критике ауторитета, због чега је понекада показивао намеру да демонстративно повуче рукопис. Кроз ово „школовање“, сем Хаџија, водио га је и проф. др Драгутин Хирц из Загреба. Овај потоњи је уз рад на Свеучилишту, био и председник Хрватског природословног друштва и уредник *Природе*. Карактеристичан је одломак из Хирцовог писма од 12. децембра 1935. године, као одговор на Милутиново инсистирање да не пристаје ни на какву интервенцију у предатом рукопису. Хирц, након што прво напомене да су му обе наше академије наука (ЈАЗУ и САН) признале компетентност, пише: „Ако Ви не дозвољавате у свом приносу ову врсту преинаке, јавите ми, па ћу Вам повратити манускрипт“. Није им падало на памет да због научне критике или неслагања преиспитују колегијалне односе, остали су пријатељи до краја. Такви, да је Хирц у одмаклом добу и из болесничке постеље диктирао појединима своја писма Милутину.

Популарност, као што то често бива, привлачи позорност и особа из полусвета. У Сарајеву се пред Милутинов одлазак појавио преварант алиас Милутин Радовановић. До почетка Другог светског рата харао је широм Босне и Херцеговине, позајмљујући велике своте новца. У насталим смутним временима, а особито завршетком рата, као да су се укрстиле биографије Авеља и Каина. Као по правилу, Авељ је лоше прошао!

Година 1938. била је и година још једне Радовановићеве важне одлуке, овога пута у приватном животу. Милутин није више био тако млад. До тада је кроз његов живот већ било прошло много жена. Било је краткотрајних, површних веза, али и великих љубави. Изгледи да се примиче коначном професионалном циљу били су већи него икада до тада, а тај наговештај мирније фазе његовог живота подразумевао је и оснивање породице. Милутин је био „добра прилика“, тако да су га опседале бројне проводације, што је у оно време, као начин упознавања, било сасвим уобичајено. На иницијативу свог школског друга и пријатеља Боривоја П. Тасића, директора гимназије у Куманову, упознао је своју будућу супругу Даницу Грујић, тада професора француског језика на службовању на острву Крку. Због неких кривотворења, која ће се касније јавити, напомињемо да су Даничини родитељи били просветни радници у Скопљу. Отац Јован био је просветни инспектор, а мајка учитељица. Венчање је обављено 10. фебруара 1938. године у Храму Светог Димитрија у Скопљу. Кумовао је др Коста Чохаџић, лекар из Скопља, а стари сват био др Никола Банашевић, професор Универзитета у Скопљу. Остало је да се препричава као згода, како се таст Јован, да би за венчање припремио чувено шарпланинско јагње, упутио по зимском кијамету на Шару, јер јагњади још није било на пазару у Скопљу. Када је таст након венчања с поносом изнео печено јагње и понудио младожењу, доживео је прави шок,

после зетовог објашњења да, од последица прележаног тифуса у најранијој младости, не подноси јагњетину.

Да се не би стекао утисак како је Милутин био непогрешиве интуиције, наводио пример његовог пропуста учињеног, највероватније, у време службовања у Првој мушкој гимназији у Београду и научног рада као волонтера у Зоолошком заводу Универзитета. На основу накнадно одгонетнуте године његовог путовања у Алжир и Француску (1929), по свој прилици, волонтирао је у Зоолошком заводу већ за време професорске службе у Смедереву. Постоје писана сведочанства да је тада узет за асистента, али се он, пошто су биле „ферије“, није одазвао позиву Факултета да ступи на дужност, него је отпутовао на већ поменуто истраживање Медитерана. То је страшно разљутило професора Ђорђевића, који после тога „више није хтео да зна за Радовановића“. Сви покушаји правдања били су безуспешни. Поред професора Ђорђевића доцније није могао да прође ни предлог да Милутина поставе на доцентско место, јер је инсистирао да такво место заслужује само онај кандидат који је претходно био његов асистент, па макар био и без одговарајуће квалификације. Очигледно да су последице непромишљеног поступка биле тешке, дугорочне, а за мало су по Радовановића могле бити и крајње неповољне.

О општем стању у каквом је био Музеј српске земље у Београду пред Радовановићево ступање на дужност у августу месецу 1938. године већ смо написали. Такође смо указали на узлет расположења у културним и научним круговима Београда подстакнут покренутим иницијативама и прожет надом и очекивањима. Најављени почетак градње нове, наменске музејске зграде био је жариште расположења и кључна тачка за коју су били везани сви планови будућности Музеја. Уједно, био је и епицентар из кога су потицали сви предузети кораци и збивања. Чак је, дугорочно гледано, по значају био изнад најбољих кадровских решења. Да би се ослободио простор за градњу, музеј је 3. маја 1938. године исељен из куће Стевче Михаиловића, на углу Улица Милоша Великог и Бирчанинове, и привремено смештен у зграду Прве женске гимназије у Улици књегиње Зорке 57.

Милутин је ступио на дужност 6. августа, а 16. октобра 1938. године примио се руковођења Зоолошким одељењем. Затекао је Музеј на почетку сеобе. Колико је то био компликован и тежак посао, види се по томе што га је в. д. директор Дробњаковић поверио руководиоцима Одељења. Из његовог извештаја у Годишњаку Српске краљевске академије „Музеј Српске земље у 1938. години“ јасно је да се главни посао руководиоца сводио на упознавање са стањем у одељењима и, након тога, израду предлога за њихову реорганизацију, да би била спремна за смештање у нову зграду. Сем тога, по пријему Зоолошког одељења Милутин је настојао да употпуни постојеће збирке. Са собом је донео приличан број типских представника наше приморске фауне, које је прикупио на својим ранијим путовањима, првенствено по Херцеговини, Далмацији и јадранским острвима. Међу њима налазили су се: балкански смук – *Coluber (Hierophis) gemonensis*, плави гуштер – *Lacerta (Dinarolacerta)*

oxycephala, кршки гуштер – *Podarcis melisellensis*, приморски гуштер – *Podarcis siculus*, затим неколико примерака планинског мрмољка – *Triturus alpestris reiseri* из Прокошког језера и др. Знатну научну вредност имали су и Музеју поклоњени представници подземне фауне из пећине Вјетренице у Херцеговини. Био је то материјал којим Музеј до тада није располагао. Посебна принова била је збирка егзотичних змија из најудаљенијих крајева Света, а ништа мање, збирка испрепарованих скелета главе разних домаћих и егзотичних гмизаваца.

Битно је да се донацији прикључио и Земаљски музеј Краљевине Југославије из Сарајева, поклонивши Музеју српске земље више примерака ретког, реликтног и ендемичног водоземца – човечје рибице (*Proteus anguinus*), као и неколико мање ретких гмизаваца. Са Милутином у Музеју, почели су да пристижу и дарови појединаца, међу којима се истицао поклон др Станка Карамана из Скопља у виду неколико егземплара слепе змије (*Typhlops vermicularis*), свакако најбизарнијег представника наше херпетофауне. У циљу проучавања зоолошких прилика на терену извео је Радовановић у 1938. години петнаестодневну екскурзију по Јужној Србији (Македонији). Сакупио је богат материјал. Поред осталог, донео је примерке ређих врста гуштера: македонског (*Podarcis erhardii riveti*) и степског (*Podarcis tauricus*). Средства за ово путовање покривена су државним буџетом.

Музеј српске земље није током 1939. године пословао ништа успешније него у претходној години. Радило се у границама могућности, колико су дозвољавала врло скромна материјална средства, просторије и ограничен број потребног особља. Радовановић се жалио на скучен простор, који условљава претрпаност и хаотичан распоред намештаја и других објеката за смештај зоолошког материјала. Зоолошко одељење, којим је руководио Милутин Радовановић, посветило се одржавању зоолошких објеката. Без помоћи препаратора Добривоја Стојадиновића, који је био преокупиран административним пословима, спроведена је стандардна процедура инвентарисања и збрињавања конзервираних и сувих препарата. У писаној форми указивао је да, због неадекватног смештаја узорака, могу бити доведени у питање основни музеолошки поступци са прикупљеном научном и музеолошком грађом, па и саме збирке. Преко Милутина успостављене су и одржаване сталне везе са сродним научним установама у земљи и на страни у циљу међусобног потпомагања и заједничког рада на решавању појединих питања од општег научног интереса. У ову сврху вршена је размена материјала са појединим научним установама. Због оскудних материјалних средстава којим је располагало Одељење нису се могла предузети чешћа и дужа путовања ради научних истраживања и прикупљања материјала за збирке. Већу екскурзију извео је Милутин од 8. до 18. јуна у околину Ђевђелије и Дојранског језера. Са те екскурзије донео је разноврстан ентомолошки и херпетолошки материјал. И ово путовање изведено је музејским средствима предвиђеним буџетом. Знатну потпору учинила му је Српска краљевска академија наука доделом своје помоћи од 2000 динара за проучавање Охридског језера и околине. Милутину

је то омогућило месец дана (од почетка јула до почетка августа 1939. године) истраживања на поменутом терену. Прокрстарио је нашим делом језерског обода, првенствено око Студенчишта, извора Црног Дрима код Светог Наума и по околини Струге. Затим је извео четвородневну екскурзију на планину Јабланицу, са посебним задатком проучавања планинских језера на надморској висини око 2000 метара. Занимљиво је да је Јабланицу истраживао у друштву др Павла Черњавског, кустоса за ботанику Музеја, асистента Универзитета у Београду Спасоја Гарзичића и студента Славка Хаџића. Сем Охрида и околине, Милутин је неколико дана провео на Перистеру (сада Пелистеру), на коме је првенствено сакупио драгоцене узорке водених мољаца, водоземаца и гмизаваца. По повратку, радио је на обради материјала, с намером да резултате објави у неком гласилу Српске краљевске академије наука. Крајем септембра 1939. године, о свом трошку, пошао је на истраживања у Херцеговину, али је морао да их прекине услед дуготрајног ружног времена. Одељење је наставило да добија на дар зоолошке објекте. Од значаја је да се дародавцима придружује професор Владимир Мартино, чувени териолог, са групом младих љубитеља природе (инг. агрономије Игор Гребеншчиков, архитекта Сергије Матвејев, професор Игор Рудски и др.), од којих ће поједини временом постати истакнути научни радници у области биологије. Четвртог јануара 1940. године Милутин пише в. д. директору Дробњаковићу: „Врло скромна материјална средства која стоје на расположењу Музеју српске земље, затим врло ограничене просторије у којима је смештен материјал и недостатак стручног особља онемогућавају сваки озбиљнији рад и напредак како у самој згради тако и на терену“. Још додаје да је као кустос Зоолошке збирке „до сада неколико пута подносио писмене извештаје Дирекцији музеја о тешком стању у коме се налази Зоолошко одељење, указујући на његове најнужније потребе. Међутим, до сада у том погледу није учињено никакво побољшање“. Годину дана касније Радовановић прилике у Музеју процењује „очајним“. Истицао је да није било никаквих помака на боље од усељења у зграду Прве женске гимназије, па стога ни интензивнијег и продуктивнијег рада током 1940. године. Од 4. до 11. фебруара боравио је у Загребу и Љубљани с намером да проучи унутрашњу организацију у тамошњим музејима и упозна начин рада у овим установама. О томе је Дирекцији Музеја српске земље поднео и подробен писмени извештај. Очигледно да је још полагао наде у изградњу нове зграде и да је ово путовање било део припрема за „бољу будућност“. Милутин је Дирекцији пренео и препоруку професора Хаџија, да пре тог будућег пресељења он (Милутин) отпутује на студијски боравак у неке истакнутије европске музеје са модерним научним уређењем, првенствено Зенкенбергов музеј у Франкфурту на Мајни и Биолошки музеј у Салцбургу.

Успео је да изведе неколико екскурзија у „разне крајеве наше Отаџбине“ у циљу проучавања и прикупљања зоолошког материјала. Није сачуван писмени извештај са екскурзије у току месеца јула у источну Србију. Остало је забележено да је била посвећена фаунистичким проучавањима и прикупљању

зоолошких објеката у овој области. На том путу посетио је пределе око Млаве и Тимока, затим планину Ртањ и пећине код манастира Раванице. Уз потпору Српске краљевске академије наука, од 12. августа до 5. септембра продужио је проучавања Јужне Србије (Македоније). Овом приликом посетио је један део планине Шаре (16–17. августа), где је боравио првенствено ради проучавања чувеног Ливадичког језера. Неколико дана провео је у Стењу на западној обали Преспанског језера где је, уз рад на ободу језера, истраживао и сакупио разноврстан зоолошки материјал по прибрежјима планине Галичице. Преостало време до краја екскурзије стационирао се на Охридском језеру, радећи већином у Хидробиолошкој станици. Осим тога, посетио је изворе Црног Дрима код Св. Наума и изворе Шума изнад Струге. Користећи нека приспела материјална средства, обогатио је библиотеку Зоолошког одељења појединим важним научним делима, која су раније недостајала.

Приближно унутар временског оквира одређеног Милутиновим растанком са Земаљским музејом у Сарајеву и радом у Музеју српске земље у Београду умрли су великани светске науке Лудвиг Плате (16. новембра 1937) и Франц Вернер (28. фебруара 1939). За Милутина лично, то је био велики губитак. И да у Европи није било драматичних догађаја, било је у сваком погледу прави хендикеп остати без подршке оваквих величина. Широм Европе стасавале су нове генерације истраживача са којима Радовановић, реално, више није могао бити близак, а смрћу поменутих корифеја биолошке мисли слабиле су кључне кохезионе нити које су, упркос генерацијском јазу, обједињавале стваралачку масу.

Тада први пут истиче да је, услед ратних догађаја у свету, редовна размена материјала са разним научним институцијама на страни знатно отежана. Упркос томе, успео је да одржи трајну везу са сродним научним установама у Немачкој, Мађарској, Бугарској, Енглеској, Америци и још неким државама.

Радовановић свој годишњи извештај за 1940. годину, из чега су ово препричани одломци, пише 15. јануара 1941. године у Београду, само две недеље пре но што ће указом Његовог Величанства Петра II, а на предлог господина министра просвете, бити постављен на Пољопривредно-шумарском факултету Београдског универзитета у Сарајеву за ванредног професора, са правима чиновника IV положајне групе I степена.

Истовремено, извештај је поднет непуна четири месеца пре здруженог напада сила осовине и њихових савезника на Краљевину Југославију. О стању у Немачкој пред Хитлерово преузимање власти већ је било говора. У условима светске економске кризе (1929–1933) дошло је до даљег заоштравања међународних односа. Немци користе унутрашње противречности између западних сила и између њих и СССР. Од 1934. године, након Хитлеровог проглашења вођом (*Führer*), напетост у међусобним односима европских држава се ближи свом врхунцу. Осокољени Хитлер започиње прекрајање политичке карте Европе. Он стреми свом циљу, великој немачкој империји. За остварење ове идеје, по његовом убеђењу, било је неопходно у првом реду

елиминисати и истребити словенске народе. Сматрао је да нема никаквог разлога да то не учини.

Прикључење Аустрије Немачкој (март 1938), комадање и поробљавање дела Чехословачке (октобар 1938 – март 1939), заузимање области у Литви (март 1939) и окупација Албаније (април 1939), само су претходница напада на Пољску (1. септембра 1939), чиме је непосредно изазван Други светски рат. До половине 1940. године капитулирало је више европских земаља (Данска, Норвешка, Холандија, Белгија, Луксембург), међу којима и Француска (22. јуна 1940).

Бројни знаци током Милутиновог рада у Музеју српске земље, који се јасно сагледавају и у заоставштини, указују на приближавање и почетак светске катастрофе. Нагло му је опала кореспонденција са колегама ван земље, делом због ратног стања и окупације поменутих земаља, делом због исељавања колега пред терором и страхом од нациста, а мањим делом због игнорисања неких дојучерашњих колега, као изразу демонстрације лојалности владајућој доктрини у фашистичким државама, првенствено Немачкој. Најдрастичнији пад преписке збио се између 1938. и 1939. године. На писмима су се све чешће појављивале налепнице цензуре „*Geöffnet – Oberkommando der Wehrmacht*“. Ово је такође раздобље у коме је Радовановић престао да путује у иностранство.

У временима која ни у ком погледу нису била наклоњена лабораторијским и теренским истраживањима и у великој материјалној и просторној тескоби, Милутин се усмерио на интелектуално стваралаштво. Највише пажње посветио је писању свог, до тада, најобимнијег научно-популарног дела *Историја развојка живојинској свети и човека*. Био је то делом и улог у будућност, покриће за могућ избор у више универзитетско звање. За релативно кратко време припремио је и штампао књигу. Из предговора се види да је књига била готова за штампу још у новембру месецу 1939. године, а да се са штампањем морало чекати више од годину дана. Књигу је објавио о свом трошку, што је увек велико оптерећење за појединца. Изашла је у најгоре време, пред сам рат. Упркос приказима у ондашњој штампи (*Време* 14. јануар 1941, *Полијтика* 26. јануар 1941), озбиљнија продаја књиге заправо није ни заживела. Директни покушај да за њу заинтересује професоре гимназија, иначе слабо склоне личном образовању, није био најуспешнији, а већини ученика књига је због цене била неприступачна. Мањи део тиража је ипак распродан, о чему сведоче примерци са посветама и личним подацима купаца, који се повремено и данас појављују у антикварницама.

Сем тога, део резултата истраживања Trichoptera и водоземаца и гмизаваца Балканског полуострва, остварених првенствено док је службовао у Музеју српске земље, припремио је за публикавање и предао у штампу, у земљи и иностранству. Њихово објављивање, у зависности од околности, протегло се у неколико наредних ратних година.

Уместо осврта на овај период Милутиновог рада, цитираћемо одломке из сећања академика Петра Стевановића, Радовановићевог колеге, савременика

и сарадника, о сусрету и заједничком раду у Музеју српске земље, која су објављена у Споменици САНУ посвећеној академику Милутину Радовановићу (1969). „Милутина Радовановића срео сам први пут 1938. године у Музеју српске земље (данашњи Природњачки музеј) у Београду. Те године, после десетогодишњег застоја у раду, Музеј добија три стручњака природњака. На инсистирање тадашњег вршиоца дужности директора пок. Боривоја Дробњаковића, етнографа, Министарство просвете поставља у Зоолошком одељењу за кустоса Милутина Радовановића (ступио на дужност 6. августа), у Геолошко-минералолошком Петра Стевановића (ступио на дужност 9. септембра) и у Ботаничком Павла Черњавског (ступио на дужност 10. октобра). Од нас тројице у том тренутку једино је пок. Радовановић имао стечено искуство потребно за рад у Музеју, јер је пет година непосредно пре тога провео у Зоолошком одељењу Земаљског музеја у Сарајеву.

У Музеју смо Радовановић и ја остали на раду заједно све до на три месеца пред почетак априлског рата 1941. године, када је Радовановић отишао за професора на Пољопривредно-шумарски факултет у Сарајеву, а ја на војну вежбу и у рат.

На заједничком послу у Музеју брзо смо се зближили. Радовановић, као јенски ђак, са широком културом биолога Хекелове школе, добар познавалац литературе, деловао је снажно на мене, тада почетника у служби. Одмах сам уочио да располаже добрим знањем из палеонтологије и геологије и да радо залази у питање геолошке еволуције организама. Дискутовали смо о радovima истакнутих геолога и палеонтолога јенске и бечке школе, о Зајдлицу, Абелу и другима. Радовановић се поносио тиме што је јенски ђак, што је учио геологију код Зајдлица, на катедри и факултету где је пре тога радио Ернест Хекел и његов следбеник Л. Плате, Радовановићев учитељ.

Као руководилац Зоолошког одељења Радовановић на самом почетку поклања Музеју српске земље све своје приватне збирке рептила из Јадранског приморја, са острва, из Херцеговине, затим збирку егзотичних змија из најудаљенијих крајева света коју је формирао разменом са европским музејима, као и анатомску збирку испрепарисаних скелета главе домаћих и егзотичних гмизаваца.“

Премда је Радовановићу пре доласка у Београд био наговештен положај директора Музеја, већ на почетку службовања у њему, указано му је на неке административне препреке, везане за неопходни стаж на руководећим местима, које ће га задржати у функцији в. д. директора. Међутим, он није постављен ни на ту дужност, већ је 29. јуна 1939. године објављено Решење Министарства просвете о спајању Музеја српске земље и Етнографског музеја у један музеј под именом Народни музеј Краљевине Југославије, које, иначе, никада неће бити спроведено. Господин др Боривоје Дробњаковић, остао је да, до даљег, буде директор Етнографског музеја и в. д. директор Музеја српске земље.

Овде је место да се дода да је за готово све време музејског службовања Милутина Радовановића (1932–1941) Врховна комисија при Министарству

просвете оцењивала редовно његов рад у овој области и да је за сваку од осам година добио оцену одличан.

Приватно, рођење сина Зорана, 17. априла 1940. године, причинило му је неописиву радост. Због лакше бригае о беби породица се преселила са виших спратова на углу улица Смиљанићеве и Његошеве у стан у високом партеру Милешевске улице број 10. Овде ће Радовановић са породицом живети пуне две деценије.

Ценимо да га је именовање за ванредног професора на Пољопривредно-шумарском факултету Београдског универзитета у Сарајеву такође испунило радошћу и задовољством. Жеље су му постале стварност. После толико времена ушао је у круг професора Београдског универзитета. Међутим, није дошао на катедру на којој је процес рада уходан, такорећи рутински, већ на факултет у оснивању. Поново се нашао у прилици да буде међу утемељивачима једне од научно-културно-образовних институција. У тадашњој штампи опширно је писано о значају отварања Пољопривредно-шумарског факултета у Сарајеву. Сматрало се да је то историјски датум у развоју школства Босне и Херцеговине. Како и не би био, када је био први и по општем убеђењу најпотребнији факултет. Одзив студената за упис био је преко свих очекивања. Уписало их се 127, од којих чак 27 девојака, што је било равно сензацији, поготово што је међу њима било и муслиманки. Због тешкоћа утемељења, факултет је са радом започео тек јануара месеца 1941. године. Ово кашњење условило је да студенти буду свакодневно на настави од 7 до 19 сати, са кратким прекидом за ручак, како је у тадашњим новинама писало да раде „највише од свих студената у Југославији“. Такође, није било распуста између зимског и летњег семестра. Сем преоптерећености наставом, било је много других организационих проблема. Већина предавача није била адекватног звања. Практично, Радовановић је, уз декана инг. Станоја Недељковића, који се налазио у Земуну, био једини стални и прави професор. Остали су били хонорарни наставници.

Оснивање Пољопривредно-шумарског факултета у Сарајеву било је помало неочекивано. Усред расправа о довољности постојања једног оваквог факултета у Краљевини Југославији и наговештеног укидања факултета у Београду, Финансијским законом за 1939/40. годину донета је Уредба са законском снагом од 20. VII 1940. год. о оснивању факултета у Сарајеву. Овај је означен као засебан факултет Универзитета у Београду, с тим да за њега важи Уредба Пољопривредно-шумарског факултета у Београду. Предвиђено је постепено започињање наставе и формирање научних завода и огледних добара. Министар просвете и Факултетски савет Пољопривредно-шумарског факултета у Београду били су надлежни за постављење наставника. Тако је Милутин постављен указом Министра просвете, од 31. јануара 1941. године, „У име Његовог Величанства Петра II по милости Божјој и вољи народној Краља Југославије“.

Драгоцен је Радовановићев осврт на прилике почетком рада Пољопривредно-шумарског факултета у Сарајеву у интервјуу за *Полиџику*

(15. март 1941), у коме између осталог каже: „Истина је да сада немамо много шта нам треба, али то је условљено оснивањем. Тек смо почели са радом, а, надам се, идућег семестра имаћемо све што нам је потребно за рад. Иако немамо многих средстава, радимо практично колико год се може. А те тешкоће у раду морају да буду, јер оне прате свако оснивање факултета...“ „Студенти су вредни и пажљиви. Озбиљни су у раду, интересују се. Пажљиво прате предавања и бележе. Иако смо, због задоцњења, повећали број часова да би се постигао и прешао материјал, уверен сам да ће успех на испитима бити добар“.

Милутин је држао Катедру основних природних наука. У наставу није ушао неприпремљен. Независно од искуства које је имао са студентима у Јени и на Универзи у Љубљани и са ученицима у гимназијама, исцрпно је припремио програм, укључујући претходно консултовање колега широм Европе. Паралелно са почетком наставе обратио се дописом Деканату Пољопривредно-шумарског факултета у Београду, као матичном, у коме је изнео захтеве Зоолошког завода Пољопривредно-шумарског факултета у Сарајеву за најнужније потребе, без којих није могуће извођење нормалне наставе и практичних вежби. У допису је затражио и најпотребнију литературу и отварање места за једног асистента. Искрено је веровао у будућност овог факултета. За кратко време постао је омиљен међу студентима. Ценили су га као врсног предавача кога, уз то, красе истинске интелектуалне и моралне вредности. Пријатељи му у то време, сазнајући из написа у новинама, уз честитке за постављење на место професора, упућују честитке и на стеченом угледу међу студентима, сматрајући да му је то најбоља награда за дотадашње напоре.

Радовановића тада мори и брига око пресељења породице у Сарајево.

Усред највећег ангажовања на факултету и послова око збрињавања породице, неколико бурних историјских догађаја са краја марта и почетка априла месеца 1941. године запечатиће Милутинову професорску каријеру на Пољопривредно-шумарском факултету у Сарајеву. Краљевина Југославија, помало неочекивано, нашла се у ратном вртлогу.

Као резервни поручник, одазвао се мобилизацији. Брза капитулација југословенске војске затекла је његову јединицу у Винковцима. Избледела фотографија, оштећена влагом, сликовито дочарава изглед војске у расулу. Повратак у Сарајево умало је по Радовановића био кобан. Сачекала га је усташка НДХ и том приликом му је Поглавников повјереник проф. Хаџић уручио решење којим га „према добивеној овласти Поглавника Државе Хрватске, а у смислу Законске одредбе Поглавника Независне Државе Хрватске од 22-травња 1941 год. број XX-21 Z.P. отпушта из службе у Независној Држави Хрватској“. Уз то, под претњом смрћу, наређено му је да из истих стопа напусти територију Босне и Херцеговине. Била је то његова нова бежанија.

Београд је затекао у општем хаосу и рушевинама. Са породицом је закратко избегао у Табановић. У прво време у Београду је јавни живот био далеко од организованог, чак и за окупацијске прилике. Недуго затим, већину градског становништва погодила је несташица свих животних потрепштина

и многе довела на руб опстанка. Милутин се такође нашао у ситуацији да се бори за преживљавање породице. Срећна околност била је што му је на селу, не тако далеко од Београда, живела мајка и остала најближа родбина. Могао је код њих да склони породицу, по потреби, или да добије најнужније намирнице. Почетком лета те прве ратне године, у време кошевине, укључио се и сам у пољопривредне радове. Везивао је снопље, јер му тада друго нису дозволили. Те године рађа му се син Живан, а умире мајка Милева. Како су Немци током 1941. године многе сељаке из Мачве отерали у логоре, наредне године није имао ко да коси стасалу пшеницу. У Табановићу се и данас прича како је Милутин 1942. године са малобројним сељанима надљудским напорима успео да спаси летину. До завичаја, тачније до Шапца долазио је бродом. Није био једини Београђанин кога је невоља терала ка Мачви. Повратак у Београд био је много неизвеснији. Немци су често вршили рације на самом броду и пленили сву робу од путника, углавном прехранбене артикле. Не једанпут десило се да је већ из пристаништа на Сави морао да се враћа у село, јер су му на броду све одузели. Поред краћих боравака у завичају током рата, било је и неколико дужих, међу којима је најдужи био већ поменути током лета 1942. године. Изгледа невероватно, али од многих патњи током хладних дана у окупираном Београду спасао је породицу са две бебе нераспродани део тиража његове књиге *Историја развојка животињској светиа и човека* [25]. Мисли ватрених поборника Дарвинових идеја жариле су каљеву пећ и пријатном топлотом испуњавале дом једног од њих.

Чудно је то било време. Срби су изгубили самилост за ближње. Почела је тиха пљачка грађана у невољи, принуђених да се одричу најсветијих и највреднијих ствари зарад голог опстанка. Ништа мање срамно није било ни бесомучно денунцирање полицији. Забележено је да је међусобно пријављивање суграђана у Београду, а вероватно и широм Србије, достигло такве размере да је чак морала интервенисати окупациона власт. У депое полиције слила се незамислива количина крајње сумњиве архивске грађе. Била је то голема архива бешчашћа. Помињемо је јер су у њу доспеле и изјаве, углавном, анонимних потказивача Милутина Радовановића. Кога Милутина Радовановића? Правог или лажног?

Милутин се након прогона из Сарајева јавио на дужност свом матичном Пољопривредно-шумарском факултету у Београду. Пошто је здање факултета било у Земуну, који је са целим Сремом припојен НДХ, било је јасно да је опстанак факултета у усташкој држави искључен. Чим су почели први погроми Срба, наставно особље донело је одлуку да целокупан инвентар, посебно библиотеку и лабораторијску опрему, пребаци у Београд. Пољопривредно-шумарски факултет уселио се у делом напуштену зграду Правног факултета на Краљевом тргу (данас Студентски трг), пошто је Правном факултету изграђена нова зграда на Булевару краља Александра. Факултет није био у могућности да одржава наставу, бирократским жаргоном речено, настава је била суспендована, али је особље мање-више редовно долазило на посао,

припремајући се за време слободe, које су сви нестрпљиво чекали. Додуше, било је полагања испита. Од године 1943. слобода постаје сасвим извесна. У мери коју су одређивале околности, наставно особље продужило је своја истраживања, писање радова и припрему уџбеника, одржавање драгоцених колекција или већ нешто треће. Професори и асистенти састајали су се најчешће у импровизованој просторији од библиотечких ормана, како би могли да одоле неподношљивој зими у згради која није грејана. Радовановић се изгледа само формално придружио колегама из Завода за примењену зоологију и ентомологију Пољопривредно-шумарског факултета, коју је водио професор Михаило Градојевић. Указом I бр. 34061 од 31. јануара 1943. године постављен је за ванредног професора IV групе I степена на Пољопривредно-шумарском факултету у Београду. Међутим, пошто фактички није било наставе нити је за њега било отворено одговарајуће радно место, третиран је као ванредни професор на „расположењу“. За неколико дана, већ 5. фебруара исте године господин председник Министарског савета, одлуком под бр. 314 од 4. фебруара 1943. године, на предлог министра просвете и у сагласности са изванредним комесаром за персоналне послове одлучује да преузме Милутина са Пољопривредно-шумарског факултета и да га постави на „Филозофском факултету реорганизованог Универзитета у Београду за универзитетског доцента на катедри: зоологија за предмет: Морфологија животиња, са правима чиновника IV положајне групе I степена“. Зоолошки завод Филозофског факултета се још од раније (1919) налазио у приземљу истог здања на Краљевом тргу, тако да Радовановић практично није ни напуштао зграду у којој се већ налазио. Чак је могуће да није мењао ни радни простор унутар зграде, али само под условом да није тачна верзија по којој су Немци целокупан простор Зоолошког завода претворили у свој магацин [26].

Сећајући се тог времена, госпођица др Анђелија Живковић, која је тада и сама повремено испомагала у научном раду у Зоолошком заводу, испричала нам је марта месеца 1999. године како је за потребе Немаца испражњен само лабораторијски део Завода и библиотека, а да је кабинетски део, који се налазио на супротном делу ходника у приземљу, остао професорима на располагању.

Да је ова могућност највероватнија, потврђује и одломак из једне од краћих Милутинових аутобиографија из општег упитника, писане непосредно по окончању рата. Он пише: „Приликом ослобађања Београда пропао ми је велики број зоолошких објеката, микроскопских препарата, слика, бележака итд., резултат мојих испитивања последњих година, која сам вршио у Зоолошком заводу Универзитета“. Ово још доказује да се Милутин, у бити, научним радом током Другог светског рата бавио на Филозофском, а не на матичном Пољопривредно-шумарском факултету. Он сам не наводи како му је пропала научна грађа. Нестала је у пожару! Постоји више верзија како је дошло до пожара који је уништио све у згради, па и саму зграду на Краљевом тргу, у коју је уз староседеоце било привремено смештено више других факултета, института, завода, катедри и семинара. Званичној, да је

окупатор у повлачењу спалио зграду [27], [28], [29], озбиљно се супротставља верзија по којој су то учинили сами домари и послужитељи да би прикрили четворогодишњу пљачку свега што им је дошло до руку.

Да се то заиста могло збити баш на овај други начин асоцира и изричита констатација Живковића [30] да је „на Пољопривредно-шумарском факултету током рата, што од бомбардовања, што од пљачке и немарног руковања уништен и опљачкан инвентар и опрема 30 разних института и семинара“.

Сем са старим пријатељима, колегама на Пољопривредно-шумарском и Филозофском факултету и земљацима, дружио се Милутин интензивније у окупираном Београду са професорима Ђајом, Ласкаревим, Харалампием Поленаковићем и Јеремијом Митровићем.

Упркос крајње ограниченим могућностима за објављивање радова током рата, од раније предатих рукописа, као што је већ истакнуто, публикована су му три, два у Немачкој [31], [32], а један у оквиру Посебних издања Српске академије наука [33].

Премда није имао „спектакуларних“ акција, новинари нису заборавили Милутина ни у време окупације. У новинама из тог доба може се наћи понеки траг о његовим предратним истраживањима или неоствареним истраживачким подухватима. Тако, *Ново време* од 24. септембра 1942. године у чланку, потписаном иницијалима БН, о необичним пећинама у Кучајским планинама, пише: „Пред овај рат заинтересовали су се Раваничком пећином и наши данашњи научници. Тако је професор Универзитета Милутин Радовановић провео извесно време у испитивању инсеката и животињица, које је у великом броју пронашао у овој пећини. Он је спремао и организовање једне научне експедиције која би до танчина испитала Раваничку пећину“.

По сопственим забелешкама, ослобођење је дочекао у „родном месту у Мачви“.

Историјска је чињеница да је у нас ослобођење пратила револуција бољшевичког карактера, која је у први план истакла раскид са прошлошћу и изградњу новог друштва. Прошлост је носила негативну конотацију и у њу се, по потреби, трпало све, укључујући људе, идеје, институције. За „политичко и економско противљење друштвеном прогресу“ најшире је коришћен израз реакција. Раскид са њом морао је бити без остатка, утемељен на новим критеријумима вредновања. Примењујући нове критеријуме, мање је било болно раскрстити се на општем идејном плану, али када је исто пренето на ниво људи – појединаца, збивања су умногоме попримила драматичан ток. Не тако ретко, судбину је кројила случајност. Страдало је много невиних. У Србији је најдраматичнији период био од продора народноослободилачке војске и ослобођења Београда до капитулације Немачке.

Иза тога се већ у вагању грехова, користи одређена „апаратура“. Битан део „апаратуре“ представљали су досијеи из полицијских архива, укључујући и ратне „архиве бешчашћа“, које су доспеле у руке Одељења за заштиту народа (ОЗНА). Потврду овоме нашли смо и у једном Милутиновом документу у

коме стоји да су Одељења располагала казненом евиденцијом у времену од 1938. до 1947. године.

За однос нове државе према Милутину Радовановићу не постоји друго рационално објашњење, сем да је почивао на грађи чији је највећи део потицао из „архива бешчашћа“, а мањи на дојавама савременика, поглавито колега. Постојало је више институцијализованих јединица у којима се сакупљала грађа и чували досијеји или карактеристике о појединцима [34], конкретно и о Милутину.

Ове институције као да нису кореспондирале међусобно. Често се дешавало да грађа у једној искључује у потпуности веродостојност документације у другој. Што је најцрње, појединци нису знали за њихово постојање. Ослањали су се, без изузетка, на званична сведочанства која су редовним путем добијали од власти. Мирили су се са злом судбином, не знајући прави извор својим недаћама у свакодневном животу. Милутин није имао педигре предратног револуционара, учесника народноослободилачке борбе, логораша, илегалног радника, нити је током рата био затваран ни пензионисан, али није могао ни претпоставити да ће му од почетка пришити имиџ предратног професора, блиског реакцији. Поседовао је сву документацију која је потврђивала да за време рата „није имао никакве везе са непријатељима и њиховим организацијама“, и да од дана ослобођења „није кажњаван, нити је био под истрагом, у притвору или затвору“.

У то време било је од значаја и уверење по коме је поседовао активно и пасивно бирачко право и био уведен у стални бирачки списак. Интимно је осећао да је, ипак, окружен неповерењем околине, што је у његовом дотадашњем животу било непојмљиво. Било му је непознато да га прати и лоше мишљење партијске организације, која га је сврстала у категорију колебљивих, сумњиве политичке оријентације, јер је сагласност Централног комитета КПС био пресудан услов да би неко тада могао бити професор на Београдском универзитету (3. Записник са саветовања чланова партије са Универзитета, у: [35]).

Неки од његових пријатеља, попут Боривоја Милојевића, Станка Карамана, Харалампиа Поленакловића и Јеремије Митровића, прошли су горе. Изгубили су посао или премештени на лошија радна места [36]. Више од тога, били су изложени бојкоту. Избегавали су их познаници, суседи, колеге и пријатељи. Милутина нису красили непромишљена храброст или пркос, али јесте грађанско поштење. Знао је да са дотичнима застане на јавним местима и проведе доста времена у најсрдацијем ћаскању. Истим се може тумачити и чињеница да се у то време, када су многи правили каријеру од измишљених или надуваних ситуација пре и за време рата, није позвао на прогон под претњом смрћу из Сарајева, ни да је из професорског звања деградован на доцентско, нити да му је супруга током рата била удаљена са посла.

Одлуком Министарства просвете преузет је 26. јуна 1945. године за ванредног професора на Пољопривредно-шумарском факултету Универзитета у Београду. Већ те прве школске године (1945/1946) издао је, по сопственим

записима, *Предавања из зоологије за студенте Пољопривредно-шумарског факултета*. У његовој библиографији се највероватније исто дело води као уџбеник *Основи зоологије (за студенте)*, који је издала Научна књига у Београду. Истовремено, одмакао је у припремама за публикавање неких стручних расправа.

Половином наредне школске године расписан је стечај за наставника зоологије на Филозофском факултету. Радовановић, гоњен неусахлом жељом за матичном катедром, тражио је одобрење декана Пољопривредно-шумарског факултета проф. др Добросава Б. Тодоровића да се пријави на поменути стечај. Декан му је 10. јануара 1947. године дао одобрење, које је могао употребити само као прилог уз пријаву на конкурс. Милутин је био једини кандидат и по мишљењу референата проф. др Сенише Станковића и др Симе Грозданића, од 5. фебруара 1947. године, задовољавао је услове за ванредног професора Зоологије. „Верујући да ће кандидат моћи да задовољи потребе наставе Зоологије на Филозофском факултету, специјално за области анатомије и зоолошке систематике, референтима је част предложити да се др Радовановић изабере за ванредног професора при катедри Зоологије на Филозофском факултету, с тим да дужност наставника Зоологије на Пољопривредно-шумарском факултету обавља и надаље као хонорарни професор“. Савет Филозофског факултета прихватио је реферат на својој седници од 15. фебруара 1947. године и доставио га, уз сагласност Универзитетског савета, 18. фебруара исте године Министарству просвете. Министарство просвете НР Србије, а по сагласности Председништва владе НР Србије, одлучило је 10. марта 1947. године да се др Милутин Радовановић постави за ванредног професора Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, при катедри Зоологије, са правима чиновника IV положајне групе I степена. После двадесет година настојања Радовановић је започео своје службовање на матичној катедри. У складу са препоруком Савета Филозофског факултета, Министар без ресора у Влади НР Србије и Председник Комитета за научне установе, универзитет и високе школе владе НР Србије Милка Минић решава 22. децембра 1947. године да се др Милутин Радовановић, ванредни професор Филозофског факултета у Београду, постави за хонорарног наставника на Пољопривредно-шумарском факултету, за предмет Зоологија и Анатомија домаћих животиња.

Исцрпнији приказ Милутиновог ангажовања у настави у обновљеном Зоолошком заводу у послератном периоду налазимо код Пљакићеве [37]. Најпре је одржавао наставу из *Arthropoda* у оквиру курса *Invertebrata* и таксономије *Vertebrata*, а касније и Зоогеографије и, најзад, обједињени курс Упоредне анатомије и таксономије *Chordata* на Катедри за биологију.

Двадесет петог маја 1947. године, на иницијативу једног броја биолога Народне Републике Србије, основано је и Српско биолошко друштво. Потреба оснивања образложена је препознатљивим фразама: „рад на планском организовању научног рада на пољу биологије“, јер „плански рад у науци намеће се као неминовна последица опште планског рада у целокупном животу наше

земље“. У непосредне задатке организационе, идеолошке и научне природе било је укључено и „широко повезивање биологије с народним масама“. Не изненађује што је први председник друштва био академик Синиша Станковић, али је несхватљиво како се он олако одрекао предратне традиције друштва, дисквалификујући га као „филијалу Француског биолошког друштва“ и не помињући да су биолози Србије још од 1892. године били организовани у Зоолошко-ботаничком друштву, што му је било више него познато и о чему је већ био писао [38]. Друштво је обично радило у пуном саставу. Кроз њега су, уз смернице програма, спровођене и неке друге акције, па и диференцијација чланства. Ипак, било је и светлих тренутака, поготово покретање сопственог гласила *Архив биолошких наука*, који и данас излази.

Милутин је у Српском биолошком друштву од оснивања. Био је један од активнијих чланова. Да није, не би био изабран у Управу Друштва 1949. године. Можда је и пре тога имао неку одговорну функцију у СБД-у, али из доступне грађе то нисмо могли да утврдимо. Како је мало писаних трагова о конкретним активностима Друштва у 1947. години, сем о два пленарна састанка и организационим збивањима, Радовановићеву делатност везану за Српско биолошко друштво могуће је пратити тек од 1948. године. У Друштву је водио екскурзије, предавао на курсевима за руководиоце биолошких актива из средњих школа НР Србије, држао пленарне реферате и припремао упутства за рад и таблице за одређивање најзначајнијих објеката из зоологије, у циљу „унапређења праксе“. Овог потоњег прихватила се Фенолошка секција СБД. Приказана хронолошки, његова забележена посебна делатност почиње 17. октобра 1948. године вођењем 95 учесника, углавном студената биологије и средњошколских наставника, на Авалу.

На пленарном скупу одржаном 30. марта 1949. године у присуству више стотина људи Радовановић је поднео реферат „Примери онтогенетског формирања у животињском свету“, а, од краја априла до половине маја 1949. године, у договору са Министарством просвете НР Србије, учествовао је у наставном делу два десетодневна курса за руководиоце биолошких актива. Курсисти су за ово време извели и неколико природњачких екскурзија под вођством одговарајућих стручњака. Почетком марта исте године његов асистент Олга Павићевић-Алексић саопштила је на једном од скупова Српског биолошког друштва оригинални научни рад „О једној неотеничној форми *Triton alpestris* из Букумирског језера (Црна Гора)“, на материјалу који је Милутин сакупио у лето 1947. и 1948. године у Црној Гори и који су заједнички обрађивали. Он је, једини од задужених за израду „Таблица за одређивање“, већ пре 15. октобра 1949. године имао сређен рукопис за водоземце и гмизавце, због чега се у Фенолошкој секцији СБД-а веровало да ће кључеви за детерминацију ове две класе животиња бити штампани до краја те године. У Физичкој сали Природно-математичког факултета одржана је 20. децембра 1949. године добро посећена свечана академија поводом деведесетогодишњице појаве Дарвиновог дела *Посијанак врста*, на којој је један од два пригодна реферата

држао Милутин Радовановић [39]. Свој реферат посветио је развоју биолошке науке од најстаријих времена, од старих Грка, па све до Дарвина, осврнувши се нарочито на Дарвинове претходнике у еволуционом учењу.

Награда Владе ФНРЈ за успехе на пољу популаризације науке за 1949. годину, коју је добило Српско биолошко друштво, добрим делом је заслужена и Милутиновим самопрегорним радом. Српско биолошко друштво сродило се са улогом коју му је одредила званична политика, па је највећи део свог рада посветило бесомучној пропаганди у циљу ширења Мичуриновог учења. Зарад тога, на иницијативу Друштва исфорсирано су штампани преводи „најомиљеније литературе“: *Ајробиологије* и реферата „О стању у биолошкој науци“, Лисенка, том одабраних Мичуринових радова, *Мичурињско учење – основ савремене биологије, Историјски метод у биологији*, Тимирјазева и предавања наших острашћених „мичуринаца“ Ружице Главинић и Влада Видовића. Додуше, није штампано готово ни једно научно нити стручно дело из програма Друштва, чак ни она чији су рукописи предати, али ко је тада за то марио?! Тако Радовановићеве „Таблице за одређивање“ никада нису угледале светлост дана. О другим последицама ове кампање по Милутина биће касније више речи.

До сада у биографијама Радовановића није довољно истакнуто да је, оснивањем Института за екологију и биогеографију САН, 31. маја 1947. године, Милутин ангажован као хонорарни научни сарадник и руководилац Херпетолошког одсека Одељења за екологију и географију кичмењака. Ова мањкавост у досадашњим биографијама велики је пропуст, с обзиром да Радовановић, за разлику од већине других колега, никада није напустио Биолошки институт, оставши му веран до краја свог живота. Институт за екологију и биогеографију САН кренуо је са својим гласилом *Зборник радова*, које се у току неколико узастопних трансформација Института утопило у *Архив биолошких наука*, као заједнички часопис Српског биолошког друштва и Института за биолошка истраживања.

Ако изузмемо уџбеник за студенте, чије је друго, проширено издање објављено 1948. године, Милутин је имао готово седмогодишњи застој у динамици излажења својих научних и стручних радова (1943–1950). Била је то логична последица крајем рата уништених резултата вишегодишњег научног рада. Сам је у једном од званичних докумената записао да, због изгубљених резултата својих вишегодишњих истраживања, сва ова испитивања мора сада поново подузети.

Неправедно би било не истаћи да је нова власт полагала много наде у развој науке и да је у том циљу улагала знатна средства. Објективно, радило се о покушају дубоког социјалистичког преображаја, који би захватио целокупан научни живот, научно стваралаштво и његову материјалну базу. Требало је битно променити однос науке према осталим областима „народног и друштвеног живота“. У основи, тежило се активном укључењу биолошке науке у изградњу социјализма. Замишљено је да се то оствари прилагођавањем

проблематике практичном животу. Покренуто је дистанцирање од биолога усмерених „на такозвану чисту науку“ [40] [41].

Нису били пожељни они „који још мисле да укључивање науке у службу изградње социјализма и планирање научног рада, значи спутавање слободне научне мисли и иницијативе, да наука са политиком не може и не треба да има икакве везе“. Наравно да је до детаља био пресликан совјетски модел институционалног организовања науке, углавном везан за академије наука.

Улагање у развој науке пружило је Милутину прилику да се, не знајући за карактеристике које су га пратиле, свим својим бићем посвети научном раду, како би надокнадио изгубљено и пропуштено. Када се данас завири у та тајна сведочанства, не може се разабрати да ли су карактеристике и досијеи били преписани изводи програма развоја науке, или је програм настао од делова поменутих сведочанстава. Као илустрација, у Милутиновом досијеу при Персоналном одељку Комитета за научне установе, универзитет и високе школе владе НР Србије стоји и ово: „Политиком се није активно бавио. Као немачки ђак симпатисао је немачку науку и културу. За социјализам није се лично интересовао, а и данас се не интересује, већ хоће да и даље буде неутралан научник. По својим осећањима и убеђењу далеко је од социјализма. Совјетску ће науку употребљавати само ради науке, а не ради идеолошког изграђивања. Дијалектика у биологији њему је туђа. Добро познаје дарвинизам и биологију у идеалистичком и метафизичком смислу. Привидно је неутралан научник и зато је потребно обратити на њега нарочиту пажњу“. Сасвим јасно се види да се био огрешио о све тачке тадашњег програма развоја биолошке мисли у НР Србији. Овим се потпуно демистификује однос средине у којој је радио према њему, али не и како је насупрот оваквом досијеу успео да опстане. Чини се да се стекло неколико околности које су га одржале. Набројаћемо неке: углед у научним круговима у земљи и свету, подршка највећих ауторитета наше науке, уз остале, Милутина Миланковића и Александра Белића, омиљеност код студената, недостатак адекватне замене и Милутинов самопрегоран рад.

Можда звучи невероватно, али ове последње околности изгледа да су биле одлучујуће. О томе судимо на основу накнадно дописаних делова досијеа у коме је тражено да се провери Милутинов обим ангажовања у настави и састав и профил наставног тима на предметима које држи. Да је било тако, потврђује и то што су већ 1946. године, у складу са зацртаном политиком КП о изградњи новог наставног кадра, отворена асистентска места на Радовановићевим предметима, за која су ангажовани млади дипломирани биолози, иначе предратни „напредни“ студенти из Удружења студената биологије Милика Пљакић и Олга Павићевић [42]. Ова друга, укључила се у научна истраживања која је водио Милутин и, по општем уверењу, убрзо постала најперспективнији млади стручњак у Зоолошком заводу. Била је први и једини асистент кога је Радовановић икада имао. Но, како се моћним појединцима на Биологији чинило, Павићевићева се уздржавала од „заоштравања борбе за напредније тумачење науке, у смислу усвајања дијалектичког

материјализма“, због чега је и сама доспела у незавидан положај [43]. Након низа сукцесивних исконструисаних неспоразума и афера била је принуђена да 1952. године напусти факултет. Може бити да је Радовановићевом останку у настави ипак пресудило нешто треће.

Како је, према оновременом идеолошком рангирању, најтежи проблем рада Београдског универзитета био везан за немоћ да се поједине групе на факултетима кадровски попуне марксистима, који ће предавати науку, а не „идеалистичке фалсификате“ [34], већ октобра месеца 1945. године договорен је долазак совјетских професора.

Биологија се нашла на првом месту за попуну кадром из Совјетског савеза. Пошто је већ била припремљена погодна клима за долазак, која је подразумевала да „сви професори и цела интелектуална јавност са задовољством очекује совјетске професоре, укључујући и сав народ, изузев једино крајње реакције“, по свој прилици би Радовановић био уклоњен са факултета да односи са Совјетским савезом нису запали у кризу, која је кулминирала 1948. године „историјским не“ Стаљину.

Као интелегентан човек, Милутин је схватио да му је посвећеност послу једини могући одговор. Користећи више извора финансирања којих је, као што је већ назначено, било, прионуо је теренском и лабораторијском раду до граница могућности. Према су услови за рад на терену, поготово у првим поратним годинама били изузетно неповољни, већ у 1947. години успева да готово целу сезону проведе у природи. За оно време то је био прави подвиг. Док други ограничен успех у својим истраживањима за ту годину, сведен тек на појединачни излазак на терен, правдају објективним тешкоћама у превозу и смештају и „неотвореним кредитима“, Милутин је путујући пешке, воловским колима, чезама, камионима, понекада џипом, чамцима и бродовима обишао Србију и Јадранско приморје са острвима. Није га зауставио ни тежак пад низ литицу високу преко 30 метара негде у долини Тимока. Сељаци су га пронашли у подножју литице свег издераног и без свести. Кажу да је прошао без тежих повреда захваљујући својој чврстој конституцији и тиме што се у паду хватао за жбунове и бусење.

Део података о Радовановићевим теренским истраживањима потиче мање из његових теренских забележака, а до другог дела дошли смо индиректно, по зоолошком материјалу у његовим колекцијама и из његових радова. Године 1947. стигао је до удаљених острва на Јадрану (Светац, Брусник, Копиште, Ластово), пећина у Црној Гори и Србији (Ободска, Лимљани код Вирпазара, Преконошка, Злотска, пећине у Стрмостену), Власинског блата пре потапања и до највиших планина (Дурмитора и Проклетија). Нема података где је био на теренима пре ове године и како је надвладавао проблеме. Једино је познато да је већ у септембру месецу 1945. године истраживао пећине у Дебелом Лугу код Мајданпека. Пошто је то подручје и данас познато као „Универзитетска домена Мајданпек“ практично припадало Пољопривредно-шумарском факултету, могуће је да су истраживања извршена узгред са организовањем праксе

студената. Друга могућност наслућује се из предговора књиге *Фауна инсеката Шумске домине Мајданџек* академика Светислава Живојиновића (1950), у коме се он захваљује Милутину Радовановићу за детерминацију Trichoptera, како их је српски звао, длакокрилаца. Верујемо да су на Радовановића могле изазовно деловати речи аутора, поновљене и у поглављу монографије посвећене воденим мољцима: „Посебна студија ове инсекатске групе дала би интересантне резултате“, па је могуће да га је научни изазов довео у овај крај.

Ни из сиромашне кореспонденције из тог периода није се могло више докучити о евентуалним теренским истраживањима пре 1947. године. Готово је сигурно да су била крајње редукована, по обиму, дужини трајања и у избору локалитета. У земљи је још увек било обрачуна са наоружаним групама и много заостале муниције и других убојних средстава, тако да није било ни минималне безбедности за потенцијалне истраживаче. О несрећеном стању у држави говори и цензура поште, посебно што су печати поништених марака носили ознаке „Војна цензура“.

Са завршетком ратних дејстава у Европи, Радовановић је започео потрагу за колегама широм континента, настојећи да оживи сарадњу замрлу током дугих ратних година. Због недостатка кореспонденције за 1946. годину, немамо потпун увид у Милутинове међународне везе остварене у првим годинама после Другог светског рата. Ипак, има довољно грађе из које се види да је, углавном на сопствену иницијативу, успоставио научну сарадњу са колегама из Велике Британије, Холандије, Швајцарске, Мађарске, Западне и Источне Немачке, Аустрије, Румуније и Совјетског Савеза. Већим делом то је био наставак ранијих веза, а мањим, претежно са источним земљама, зачетак будуће плодне сарадње. Као и пре рата, радило се о сарадњи са значајним именима европске и светске науке (*H. W. Parker, Malcolm Smith, F. C. J. Fischer, Fernand Schmid, Janos Simony, Herman Kahmann, Helmut Knipper, Otto Wettstein, August Thienemann, Hans von Boetticher, W. G. Kuhue, Wolf Herre, Georg Ulmer, Norman Tebblo, S. Markowski, L. Botosoneanu, Nikolaj Voroncov, Otto Hirsch, Karl Schmälzer* и др.). Били су обухваћени сви аспекти научног стваралаштва, од размене материјала и информација, преко питања везаних за литературу, до слања рукописа за објављивање у угледним часописима. Одржавање веза није било ни лако ни безазлено. Тешкоћама у међународном поштанском саобраћају придружили су се проблеми везани за спору обнову рада научних, музејских и универзитетских институција у опустошеној Европи. Уз то, подозрење власти према одржању веза са особама у државама „на другој страни“ никада није било добро за појединце, поготово ако су имали имиџ, као што је то био случај са Радовановићем.

Питање је да ли је тада било ишта лакше утирање путева разумевања и сарадње унутар Југославије. Колико је то изгледа било компликовано види се по томе што је Милутин остварио интензивнију сарадњу са колегама из иностранства него у земљи. Повезао се са појединим колегама и сарадницима из Љубљане, Загреба, Мостара, Сплита, Сарајева и са неких острва (Марија

Кумп, Вицко Вуксановић, Станко Караман, Јован Хаџи, Драгослав Шинжар, Јелена и Владимир Мартино, Љубо Ћорић, Хрвоје и Б. Жанки и др.).

Тежиште рада на стручном пољу Милутин је постепено померао ка водоземцима и гмизавцима, као основном објекту истраживања, уз истовремено напуштање водених мољаца – Trichoptera.

Над њим се већ првих послератних година надвила нова опасност. У круговима биолога и примењених биолога почела је, подстакнута совјетском пропагандом, расправа о, најопштије речено, преношењу стечених особина. Претходница расправама било је објављивање серије превода брошура о колосалним успесима у пракси совјетских селекционара, првенствено Мичурина. Учење Мичурина и Лисенка проглашено је вишом етапом у развићу материјалистичке биологије. Довољне су биле илустрације и пар општих фраза, па да ово учење постане најшире прихваћено. Оно је постало и идеолошко размеђе. На једној страни, тада исправној – „научно потврђеној“, нашли су се „мичуринци“, а на другој, „идеалисти“ – присталице менделовско-вајсмановско-моргановског схватања. Наћи се у другој групи није било ни мало безазлено [44], [45]. Из свега претходног јасно је да се Милутин нашао у другој групи. По узору на земљу из које је све потекло, у оквиру идеолошког изграђивања биолога, у Српском биолошком друштву често су одржавани тематски састанци о Лисенковом учењу [42]. Записано је да су они који нису прихватили ово учење на тим састанцима били „повучени, бојажљиви“ и да „нису смели иступати“. Милутин је био један од ретких који је иступао, додуше не горљиво, али принципијелно.

Запамћено је да је, напуштајући један од тих састанака, када је после бурне расправе остао у свом гледању усамљен, изговорио: „У све ме можете убедити, али да ће диње расти на дрвећу – никада“.

Почела је кампања да се, попут неких других истомишљеника, удаљи са универзитета. Покретач и носилац акције био је тада „моћни човек“ Владо Видовић, уз подршку појединих напредних омладинаца из научних група студената, виђених као будући универзитетски кадар. Остала је анегдота како је група ових студената дошла код Радовановића да му скрене пажњу да су незадовољни његовим радом. Као и увек, сталожени Милутин им се обратио речима: „Младе колеге, радо ћу саслушати ваше замерке на моје држање наставе и са задовољством се потрудити да је побољшам у складу са вашим сугестијама“. Испало је да немају замерке на наставу, већ на научни рад! Сада се и Радовановић нашао у чуду. Објаснили су му да он користи застарелу методологију и да у морфометријским истраживањима треба да се служи нонијусом уместо шестаром и обичним милиметарским мерилом. Тада се Милутин насмејао и рекао им да су разлике међу популацијама острвских гуштера, које он проучава, изражене у сантиметрима и да милиметарска подела мерила гарантује научну поузданост. Отишли су покуњени. Нису се више појављивали, а и наступила су нека друга времена. Раскид са Совјетским Савезом дошао је релативно брзо, тако да су неки моћници

напрасно занемоћали, што је битно отупело оштрицу акције. Међутим, раскид са Лисенковим учењем није био тако нагао, јер је наша држава једно време истрајавала на ставу да се не ради о нашем наводном ревизионизму, па је, држећи се ортодоксног комунизма, настојала да докаже своју правоверност. Лисенкизам се најдуже одржао у култури и неким пољима науке. Негде у та времена у Београду је на Правном факултету од 17. до 19. јануара 1950. год. одржано историјско „Прво саветовање биолога НР Србије“. По свему је јако личило на мање од две године раније у Москви одржану сесију „Проблеми у биолошкој науци“ [46]. Мичуринци су на првом саветовању биолога, углавном, били непоколебљиви и агресивни у заступању свог учења. Са ове дистанце, просто је несхватљиво како су и највиши ауторитети биолошке науке у нас били амбивалентни и опрезни у изрицању замерки лисенкизму. Могло би се чак тврдити да су му били веома блиски. Осврнућемо се на Милутиново иступање на овом саветовању. Његово иступање било је провоцирано ставовима др Боже Николића, тада доцента универзитета, у реферату „Стање наставе из биолошких наука на Београдском универзитету и Медицинској великој школи“ [47].

У ризичним околностима Милутин је устао у одбрану Вајсмана (*Weismann*). Доказивао је да није допустиво дисквалификовати великане биолошке мисли и њихов непобитни научни допринос зарад појединих њихових ставова, о којима светска наука још није дала свој коначан суд. Тиме је изазвао гнев нетолерантних мичуринаца, међу којима и неких својих дугогодишњих пријатеља (Стефан Ђелинео), који су листом иступали поводом, како су иронично истицали, „великог Августа Вајсмана“, кога и овде на пиједестал издиже колега Милутин Радовановић. Запамћена је и румен којом је било обликовано лице истинољубивог Радовановића. Да не би било недоумица, савремена наука потврдила је Милутинов суд о Вајсману, па и више, Ернст Мајер [48], [49], један од најеминентнијих еволуционих биолога данашњице, уврстио је Вајсмана међу највеће биологе свих времена.

Радовановићу се тих година као зла коб накачила на врат још једна беда. „Брат Љуба“ – Љуба Радовановић искључен је маја 1949. године из Управе и чланства Српског биолошког друштва „због његовог непријатељског и издајничког држања према народу и држави“.

Од сплета лоших околности и збивања одступа именовање Милутина, 4. новембра 1949. године, чланом Комисије за полагање стручног дела професорског испита за биологију, решењем Министра просвете НРС Мите Миљковића. Радовановић је ово именовање доживео као посебну почаст, али и изазов. У Библиотеци Зоолошког завода (сада Института за зоологију) сачуван је већи број квалитетних писмених радова кандидата, који су били саставни део професорског испита. По Милутиновим коректурама и напоменама на маргинама види се да он кандидате није само испитивао, већ да је учествовао у избору теме и њиховом вођењу до окончања рада. Корист је била обострана, а протекло време и драстичне промене у природи Србије учинили

су ове радове и Радовановићеве коментаре у њима много драгоценијим него што су били у тренуцима израде и одбране. Колико је то озбиљан испит био, види се и по томе што су професори коју годину доцније, преко Наставне секције Српског биолошког друштва, покренули питање „сувише строгих“ критеријума чланова комисије приликом полагања ових испита [50].

Радовановићевој склоности ка популаризацији науке добродошло је покретање популарно-научног часописа „Наука и природа“, заправо само продужетка излагања под „новим именом“ предратног илустрованог часописа за научно обавештавање шире јавности „Природа и наука“. Иницијатива је потекла од природњачких друштава и групе природњака НР Србије. Био је намењен популарисању природних наука и осветљавању улоге коју наука има у остваривању задатака Петогодишњег плана и изградњи социјализма у нашој земљи. Са ове дистанце, застрашујући су уводни чланци др Душана Недељковића „Наука руководство за акцију – Општенародна наука“ [51], и академика Сенише Станковића „Научно истраживачки рад и планска изградња наше земље“ [41], који очигледно нису обесхрабрили Милутина да се баш ту огласи својим прилозима: „Природне знаменитости наше отаџбине. Црни гуштери јадранских острва“ (1948), „Година великих јубилеја у биолошкој науци“ и заједно са Олгом Павићевић, „Још једна ендемична животиња у нашој земљи“ (1949).

На Коларчевом народном универзитету укључио се као предавач у „значајан курс географије Југославије“, одржан у току децембра 1948. године. Уз наше најистакнутије географе и геологе (Б. Ж. Милојевић, К. Петковић, П. Вујевић, П. Јовановић, С. П. Милојевић и др.), учествовали су биолози Павле Черњавски и Милутин Радовановић. Милутин је одржао предавање „Животињски свет наше земље“. Предавања су штампана у издању КНУ.

Побуђени Милутиновим наставком истраживања живог света Јадранских острва, прегаоци јавне речи крајем 1949. године враћају се омиљеној теми из предратних новина. Наслови као да су преписани: „Црни гуштери који су привукли пажњу биолога цијелога свијета“ (А. Б., *Рейублика*, 20. децембар 1949). Још више збуњује враћање случају Камерер, тим више што гуштери нису били повод његовом трагичном крају. Остала је недоумица да ли је Радовановић зарад интригантности теме помињао новинару причу о Паулу Камереру, а овај је пренео на сензационалистички начин, или је сам новинар писао „о особеностима нашег Јадрана“ после листања предратне штампе, а можда је пак и Милутин особно зачинио сторију.

Не само због Првог саветовања биолога НР Србије, годину 1950. узели смо као реперну за биографију Милутина Радовановића. Определио нас је експлозивни почетак објављивања његових дела. Био је то толики скок да се као репер наметнуо сам од себе. Почетак педесетих година обележила су у Југославији и два „историјска помака“, самоуправљање, као оригинални изум, и несврстаност, „великодушно“ и вешто нам препуштено „откриће“ од стране империјалистичких земаља. Успешност првог у материјалном погледу

директно је зависила од доследности спровођења идеје о трећем свету. Запад је, задовољан маестралним одигравањем додељене нам улоге, у нашу земљу улагао огромна средства, што као бесповратну помоћ, што у виду повољних кредита. Неодољиво смо подсећали на Немачку пред светску економску кризу. Стандард становништва је нагло порастао, широм су нам отворена врата запада и остатка света, што је режим искористио да на научне скупове шаље најеминентније стручњаке, а на усавршавања и школовање претежно свој кадар.

Премда су „информбировци“ у то време били потисли „реакционаре“ у други план, статус Милутина Радовановића у непосредном окружењу мало се променио. Свесно је задржан у служби и звању, јер је то било „диктовано нужношћу“, док се на Универзитет не доведу млађи кадрови, који су се тада школовали или налазили на привредним и другим државним функцијама и који су се истакли својом стручношћу и организаторским способностима. То је било у складу са тадашњом препоруком Централног комитета КПЈ. Биологија је прихватила ову иницијативу и појединце, који су задовољавали задате критеријуме, довела на факултет. Као одабрани, сматрали су се повлашћеним и одговорним за идеолошко чистунство. Не улазећи у оцену њиховог моралног интегритета, добровољност поступака или каснијег научног домета, били су продужена рука за контролу и надзор колега који се нису уклапали у пожељни клише. Умели су да манипулишу слабостима плахих, поготову оних за које су знали да су због мањих ратних грехова већ били обележени. Мада су свој задатак обављали, углавном, дискретно у сећањима свих Радовановићевих колега остало је утиснуто да је био спутаван, по једнима, или изолован, по другима. Не знајући за тајна досијеа, и данас се верује да су завист и научна инфериорност појединих сарадника и колега били основни узрок Радовановићевом положају у Заводу. Стоји и убеђење да је део окружења било тим више иритиран, што Милутин није показивао да га боли неправда и што је био изнад малограђанске атмосфере.

Када се зна са каквом истрајношћу се спроводила паска над проказаним појединцима, уз располагање прикладном „компромитујућом грађом“ за сваку прилику, не чуди што је у коришћеним тајним досијеима Радовановић после 1948. године на волшебан начин од германофила постао опасан русофил. То му је, уз остало, за дуги низ година затворило врата директније научне сарадње са колегама у Совјетском Савезу. Срећом, отворили су се путеви сарадње са западом, што Милутин, у интересу науке и уз благослов власти, није пропустио да не искористи.

До 1960. године остварио је скоковит напредак у свим аспектима своје професионалне каријере. За релативно кратко време, после петнаестогодишњег неоправданог задржавања у звању ванредног професора, вероватно незабележеног у историји Београдског универзитета, захваљујући искључиво својим квалитетима, уздигао се до академика Српске академије наука и уметности и почасног члана Академије за зоологију (Агра, Индија). Уз то,

стекао је статус универзитетског професора у Немачкој, као један од малог броја страних држављана. То је раздобље његове пуне стваралачке зрелости. Написао је неколико монографија, публикованих у земљи и иностранству, затим уџбеника, као и већи број научних и научно-популарних радова, објављених у домаћим и угледним светским часописима. Обелодањени резултати доживели су најширу афирмацију и постали део светске ризнице знања. Постао је ауторитет. У то време није се штедео да помогне у оснивању и постављању на ноге биолошких група при постојећим и новообразованим универзитетима. Можда су у захвалама тих факултета Радовановићу, након успешног окончања ових мисија, сакупљене најлепше и најтоплије речи у целокупној његовој заоставштини. У два мандата биран је за председника Српског биолошког друштва. Бити тада председник овога друштва, било је највише могуће струковно признање. За свог мандата успешно је решио низ организационих и материјалних проблема. Сем обичног чланства у страним научним друштвима, у појединим, попут Америчког друштва за унапређење науке (*American Association for the Advancement of Science*), као један од ретких, имао је посебан статус – *Elected fellow* и, као такав, поседовао је златну значку са посебном повељом. Избор UNESCO-а (1952. године) да Радовановић буде компетентни арбитар при избору кандидата из источне Европе за студијске боравке у организацији овог тела Уједињених нација било је свакако веће признање. По значају не заостаје ни званична захвалница генералног секретара Друштва пријатеља Националног природњачког музеја и Ботаничке баште из Париза (13. септембар 1952) Милутину за организовање посете Југославији и вођство по њој француског истраживачког тима. Милутину се обраћају као амбасадору науке наше земље, са надом да је успостављена сарадња само почетак превазилажења постојећих неспоразума између Француске и Југославије и први корак на путу повратка ка потврђеном пријатељству. Уопште, било је у овом раздобљу пуно најразличитијих признања и почести, али ни једног друштвеног. Да се не зна разлог, било би чудно да неко од таквог научног калибра не добије баш ни једну од многобројних награда за стваралаштво, које су тада нештедимице дељене поводом сваког иоле значајнијег „историјског датума“.

Једна од ретких почести која му је, ипак, у овом периоду званично указана од Министарства просвете и која га је испуњавала радошћу и поносом, мада је многи не би ни сматрали неким признањем, било је председавање комисијама на одбрани велике матуре. У низу сачуваних фотографија са матурантима, посебно место припада генерацији 1952. гимназије у Шапцу. Верујемо да је и сачувани рукопис говора матурантима, набијен емоцијама, одржао баш овој генерацији матураната своје некадашње гимназије. Бавећи се научним и педагошким радом, Милутин Радовановић није запоставио делатност на популаризацији науке. Писао је научно-популарне монографије и чланке и држао бројна предавања широм земље.

Приказ ове деценије његовог живота и рада започињемо 1950. годином и публикавањем научно-популарне монографије *Змије Балканској полуострва* у сарадњи са Кирилом Мартином, предавачем Медицинског факултета у Сарајеву. Била је то прва монографија овог типа, коју су заједнички издали САНУ и њен Институт за екологију и биогеографију, па је зато обе институције означавају књигом 1. Колико нам је познато, то је и последња књига из ове едиције како САНУ тако и Института. Уз то, публикована сада већ давне 1950. године, била је и остала усамљено синтетичко дело из херпетологије Балканског полуострва. Иза њеног изласка, у безброј наврата чињени су покушаји објављивања сличних синтетских дела за Балканско полуострво, али без икаквог успеха, чак и када су били у питању међународни тимови са свом могућом потпором. Већ наредне године Научна књига му, у издању Српског биолошког друштва, објављује књигу *Водоземци и гмизавци наше земље*, непревазиђено и најцитираније дело о фауни водоземаца и гмизаваца Југославије, а вероватно и наше фауне уопште. Милутин је био спреман и за веће подухвате, тако да му године 1956. Аустријска академија наука штампа монографију *Rassenbildung bei den Eidechsen auf adriatischen Inseln*. Ако је претходним делима одшкринуо врата светске науке, овим потоњим их је широко отворио. Објављена дела изазвала су општу позорност не само у круговима херпетолога, него и у круговима еволуционих биолога, постајући део светске научне баштине. Цитирају се у херпетологији, али и при тумачењу најсуптилних еволуционих процеса, у чему предњаче водећи теоретичари еволуције.

Овој групи радова треба придодати и Милутиново поглавље у монографији САН посвећеној великом српском палеонтологу Браниславу Петронијевићу. Радовановићу је, као компетентном еволуционисти, поверено писање поглавља о успесима академика Петронијевића у области палеонтологије, што је он прихватио као посебну част и задовољство, делом и због тога што је и Петронијевић, али на пољу палеонтологије, био усмерен ка решавању кључних питања, такозваних „чворних тачака“ у филогенији, на којима се вршила квалитативна промена животињског света.

Свој допринос дао је и, у нас, чувеним издањима Бремовог дела *Животињски животниња*, које је 1953. и 1956. године штампала Народна књига из Београда. Издавач је настојао да, на основу прикупљених примедба читалаца првог издања, још више допуни Бремов текст подацима о фауни и животу животиња у нашој земљи. Природно, Радовановић је у оба издања био ангажован за поглавља о водоземцима и гмизавцима [52], [53]. Ангажовани аутори обавили су редиговање Бремовог текста, али и допуна истог. Поједини су, уз то, писали или преузимали и читаве делове из својих већ објављених радова, као што је то урадио и Милутин пишући и преносећи „партије“ из књиге *Водоземци и гмизавци наше земље*.

Да би се нагласило ауторство поименично наведених сарадника и указало на разлике између оригиналног Бремовог текста и допуна, допуне су штампане ситним (*petit*) словима, мада доследност није одржана када су

биле у питању значајније допуне. Све наводимо зато што нигде у постојећим биографијама и библиографијама Радовановића нема трага о овој његовој делатности. Још једно његово дело, мада мањег обима, у тада популарној форми брошуре, под насловом *Природа и човек* објавио је Раднички универзитет у Београду 1957. године.

Такође, Радовановић је у релативно бројним радовима, које му штампају у том периоду, износио своје нове научне поставке и закључке, који, уз остало, постају и вредан прилог и ослонац науци о еволуцији органског света. Сам Радовановић био је посебно поносан на свој допринос филогенези и еволуцији змија отровница. То је проблем који га је интригирао од почетка свог научног рада. По старој навици, већину радова објавио је у иностранству. У питању су угледни часописи *British Journal of Herpetology*, *Verhandlungen der Deutschen Zoologischen Gesellschaft*, *Zoologischer Anzeiger* и *Zoologische Jahrbücher*. У земљи, са ретким изузетцима, научне радове публикује у периодици САНУ, часописима *Глас* и *Bulletin*. Наводимо их оба, јер садржина Милутинових радова у њима није истоветна.

Из целог света стизала су признања и захтеви за размену радова и резултата. Преписка му достиже обим и ширину из периода Земаљског музеја у Сарајеву, а размена сепарата вишеструко је надмашује. Нажалост, потврдио се не тако редак случај у Срба, што је у тадашњој штампи називано „парадоксом“, да је његово име било познатије иностраној јавности него нашој. Због тога се и десило да пре постане академик у свету него код нас. Чак је пре постао академик него редовни професор. Године 1954, 16. децембра, једногласно је изабран за почасног члана Академије за зоологију у Агри (Индија). Предлог за Милутинов избор дао је лично председник ове Академије, професор Бени Черен Махендра, познати индијски зоолог. У то време, међу 50 почасних чланова Академије, истакнутих научника из целог света, био је Милутин једини са Балканског полуострва. Ово високо признање добио је на основу својих радова на упоредној анатомији змија, у којима је исцрпно обрадио и анатомију змија које припадају југоисточној Азији, али и за заслуге у разјашњењу проблема еволуције ове групе гмизаваца. Тек пошто је овај избор поздрављен у индијском стручном часопису *The Annales of Zoology*, стигла су признања и из наше земље. Готово све угледне новине с почетка 1955. године објавиле су ову вест, а неке ревије (*Дуиа*, 13. фебруар 1955) и опширније пригодне чланке („Индија одаје признање још једном Југословену – Велики страх од кобре“).

Радовановић је, судећи по руком писаном документу од 4. фебруара 1955. године, био намеран да на плими медијске пажње покрене питање свог избора у звање редовног професора, али је одустао. Јавио се 26. децембра исте године на распис Секретаријата Природно-математичког факултета, од 15. децембра 1955. године за редовног професора за предмет Упоредна анатомија и систематика кичмењака. Пријаву на конкурс започео је њему својственим речима: „Част ми је пријавити се...“. Изабран је на седници Управе ПМФ-а од

11. маја 1956. године, а одлуку су потврдили Универзитетски савет 21. маја и Продекан факултета др Сима Милојевић 24. маја исте године.

Година 1958. обележава почетак Милутиновог стицања највиших научних признања и у сопственој земљи. Након конкурса САН, расписаног два месеца пре изборне скупштине, поступак кандидовања нових чланова започело је и Природно-математичко одељење, коме су академици Живојин Ђорђевић и Сениша Станковић 25. октобра 1957. године поднели реферат за дописника Милутина Радовановића. Потписанима је била част предложити Одељењу да усвоји кандидацију др Милутина Радовановића. У истицању кандидатовог доприноса на пољу науке, посебно упоредне анатомије, систематике и зоогеографије, издвојили су по значају упоредно-анатомске студије змија. Бираним речима приказани су и остали Милутинови резултати. Као резиме анализе Милутиновог стваралаштва, закључили су да се ради о солидном зоологу и научном раднику од вредности. То су поткрепили и кандидатовим избором за члана Немачког зоолошког друштва, Америчког друштва за унапређење науке и почасним чланством у Академији за зоологију у Агри. Потписани су били уверени да ће др Радовановић својим присуством бити од користи у научној делатности Природно-математичког одељења, те су предложили да га Одељење усвоји као кандидата за избор за члана дописника. Одељење је прихватило препоруку референата, а Скупштина Академије (30. јануара 1958. године) предлог Одељења. Када је председник Председништва САН, академик Александар Белић на 1. скупу Председништва одржаном 24. фебруара 1958. године известио да: „Извршно веће Србије није ставило примедбу ни код једног изабраног академика и дописника“, који су „према томе постали чланови САН“ и пошто је потом прочитао имена академика и дописника, Радовановић се и формално придружио српским бесмртницима.

Држао је да нема ничег узвишенијег, величанственијег и универзалнијег од природе. Исто тако, да је све у свету пролазно, а само да је природа вечна и бескрајна. Стога је био спреман да цео свој живот посвети проучавању природе и њених тајни. Зарад остварења тог свог циља, није повлачио границу између лабораторијских и теренских истраживања и бавио се обома. Ипак, присуство у природи сматрао је незаобилазним, тако да и данас важи за једног од најистрајнијих истраживача природњака. Деценијама је сваке године проводио по неколико месеци у теренским истраживањима, често у екстремним природним условима. Најдуже и најупорније истраживао је процес географске специјације на острвима Јадранског мора. Тежио је да упозна животињски свет и еколошке услове на што више од преко хиљаду острва и шкоља, посебно тамошње популације кршког (*Podarcis melisellensis*) и приморског (*P. siculus*) гуштера. Редовно је проучавао одређене феномене и живот у пећинама и високопланинским језерима. Интензивно је трагао за оним стаништима у којима су најизраженији феномени неотеније и троглобионтске организације, иначе фанеробионтних организама. Апсолутну предност дао је планинским језерима Црне Горе, потом Србије и, донекле,

Македоније. На основу сопствених искустава, није нам било најјасније како је проналазио одговарајуће воде у кршу Црне Горе, где можеш проћи на само неколико метара од намереног воденог екосистема, а да га не уочиш. Случај је хтео да у Подгорици упознам Ђорђија Дрецуна, познатог ихтиолога. Имао је тада више од деведесет година. Као сви ми у одмаклом животном добу, био је поносан на своју библиотеку и архиву. Имао је разлога. Заправо, та грађа је и била циљ наше посете. У разговору поменуо је да му је, као бившем Радовановићевом студенту, била част да му буде вишегодишњи водич по Црној Гори. Та библиотека и архива и даље остају драгоцен потенцијални извор података о Милутиновим батрахолошким истраживањима Црне Горе.

У биоспелеолошким проучавањима посвећеност подземном свету Србије била је испред осталих подручја. Наравно да је обим истраживања у овој деценији вишеструко и временски и просторно надмашивао истраживања у претходном периоду, јер су и материјалне могућности и општи услови у земљи за то били неупоредиво повољнији. Тиме се решава и енигма старосног парадокса, да Милутин много више времена проведе у тешким теренским истраживањима у својим педесетим, него у четрдесетим годинама. Тек када се овоме придодају путовања и екскурзије са студентима, наставницима и другим заљубљеницима у природу, добија се одговор на питање одакле му обиље материјала на коме је темељио своје поставке. С обзиром да је већини теренских података и података о материјалу убрзо нашао место у својим публикацијама, тамо је, у ствари, исцрпни преглед његових итинерера. Укратко, нема простора у бившој Југославији који је биолошки атрактиван или обећавајући, а да га Радовановић није истраживао. Везано за фаунистичка истраживања, занимљив је допис Милутину, без датума, академика Светислава Живојиновића, у име Комисије за фаунистику Друштва за заштиту биља НРС, којим га позива да се придружи акцији проучавања ентомофауне Дурмитора. Индиректно смо одгонетнули да је позив упућен у првој половини 1958. године [54].

Прво отварање Државе ка западу и већ успостављена сарадња подстакле су Радовановића да затражи студијски боравак у Уједињеном Краљевству. Мора да је и сам био изненађен када је обавештен да су му Министарство за науку и културу и Академијски савет ФНРЈ дали сагласност и одобрили девизна средства за студијски боравак у Енглеској током јула и августа месеца 1950. године. Мало је званичних трагова о току овог боравка. Нисмо нашли никакав извештај, изузев записа да није трајао дуже од 30 дана. Веровали смо да је овом приликом посетио и сеоце Даун у Кенту у склопу ходочашћа кући Чарлса Дарвина. Немало су нас изненадили датуми посете „Даунској кући“ 22. септембар и 1. октобар 1950. године, које Милутин наводи у свом раду „У кући Чарлса Дарвина“ (*Наука и природа* 1951). По свој прилици током 1950. године био је у Енглеској и ван већ поменутог студијског боравка.

Следећи дужи студијски боравак провео је у Совјетском Савезу тек након девет година (1959. године). Како је у решењу писало и како је Милутин

сам затражио, путовање му је одобрено „у циљу усавршавања у струци и саветовања са совјетским научницима“. Тражећи неопходна документа за овај боравак, нечијом грешком, дошао је у посед документа из тајних архива, који је за њега морао представљати прави шок. Тек тада му је постало јасно да узрок његовим дотадашњим невољама није била ни зла коб ни људска сујета, већ до танчина осмишљена политика према непоћудним појединцима. Све је почело одбијањем Државног секретаријата за унутрашње послове да му изда визу за путовање у Совјетски Савез. Незадовољни Радовановић написао је више приговора на одлуку Одељења за пограничну службу и странце. Одлука је најзад повучена, а уз одобрење за визу стигао му је и на пелиру нехатом припијен предмет из Београдског одељења УДБ-е намењен Секретаријату унутрашњих послова ФНРЈ. Поседовање овог документа, сем што му је отворило очи, задало је Милутину силну главобољу. Најједноставније му је било да прећути његово поседовање. Прошле су године док се није охрабрио да званичним путем покуша да истера истину на чистац и оспори највећи део садржине у свом досијеу при Београдском одељењу УДБ-е. Падом Александра Ранковића (1966) и готово целокупне руководеће гарнитуре у Србији и не само ње, и не само у Србији, преко које је Милутин покренуо процес своје рехабилитације, пропао је и његов покушај. Баш због тога смо на одговарајућим местима истицали чињенице које демантују веродостојност навода у поменутом досијеу. Поједини делови досијеа, попут школовања од стипендије немачке владе, расписане немачке потернице и уцене главе, као и о Милутиновом бекству у Бачку Паланку код вереничиног оца, великог земљопоседника и његовом покровитељству, или о наводном затварању после рата, у домену су узбудљивих трилера, али без икакве везе са реалношћу.

Као ни о студијском боравку у Великој Британији, ни о овом у Совјетском Савезу нема озбиљнијих писаних трагова. Зна се да је боравио у готово свим важнијим научним институцијама у Москви, Лењинграду, Новосибирску и Кијеву, у којима је држао предавања, и да је успоставио сарадњу са тамошњим водећим стручњацима. Током боравка, као госту Совјетске академије наука, указане су му многе почести, укључујући присуствовање, на свечаној трибини, прослави 42-годишњице велике Октобарске револуције на Црвеном тргу (7. новембра 1959). Према датумима писама која је слао породици, у Совјетском Савезу боравио је од почетка новембра до почетка децембра месеца. Плодна научна сарадња наших биолога са колегама из Совјетског Савеза, која ће уследити након Милутиновог повратка у земљу, потврда је успешно обављене мисије с оне стране гвоздене завесе.

Редовно је учествовао са рефератима на конгресима Немачког зоолошког друштва. У раздобљу 1951–1960. године био је на конгресима у Фрајбургу (1951), Тибингену (1953), Грацу (1957) и Минстеру (1959). О неким од ових скупова писано је чак и у нашим новинама. Тако *Полиџика* од 1. јуна 1957. године у чланку „Југословенски научници на међународним скуповима“ између осталог пише: „Академик др Синиша Станковић, председник Академијског савета

ФНРЈ, академик др Јован Хаџи, професор Природно-математичког факултета из Љубљане и др Милутин Радовановић, професор Природно-математичког факултета из Београда учествоваће у раду биолошког симпозијума, који ће се одржати од 10. до 15. јуна у Грацу. То је међународни скуп који је везан за проучавање једне уже научне области и на њему учествују само научници који добију лично позив“. Нема сумње да је овакав састав наших учесника на поменутом научном скупу био достојан поштовања свакога ко иоле познаје домете наше науке о животу. На домаћим научним скуповима био је редак гост. Нерадо је учествовао, чак и када су били у питању национални конгреси. Не зна се разлог, посебно што је имао шта да саопшти и што га је красио завидан јавни наступ. Појавио се, колико нам је познато, једино на Првом конгресу биолога Југославије у Загребу (1953) са рефератом „Варирање гуштерова и њихов распоред на острвима Јадранског мора“.

Већ је напоменуто да је Радовановић држао наставу на матичном и на више других факултета. Никоме није промакло да је био близак студентима, најмање тајним службама. Та блискост градила се на Милутиновом поштовању студената, јасним и приступачним предавањима, сјајном илустровању објеката и појава, написаним уџбеницима и другим приручницима, као и на принципијелности и објективности. Могућност да учествује у извођењу студентске праксе, Радовановић је сматрао особитом привилегијом. Дуг заједнички боравак, обично у привлачним пределима, пружао је прилику да он и студенти заједнички раде, да се међусобно друже и боље упознају. Његова блага нарав, центлменски поступци и владање широком научном проблематиком освајали су студенте заувек. Запамћен је и свакодневни пролазак професора кроз аулу, уз степениште и дуж ходника Факултета, до свог кабинета; на том путу се, при сваком сусрету, било да се радило о декану, колеги, бруцошу или спремачици, увек љубазно јављао, уз лак наклон и обавезно скидање шешира. Остало је уверење да своју васпитну делатност није исцрпљивао завршетком часа, већ је она обухватала његово целокупно понашање [14]. Био је одличан предавач. Можда не толико атрактиван и импровизатор као Синиша Станковић, али са чврстом концепцијом немачке школе, по којој су свака реч и сваки појам имали своје тачно одређено место. Његова предавања нису представљала сувопарно излагање из уџбеничког градива, него је то било анализирање најдубљих проблема савремене науке. Умео је да побуди пажњу студената већ на почетку предавања. Свака генерација памти Милутинове часове по некој магичној речи или реченици коју би он изговорио или по неуобичајеном поступку, после чега се час претварао у проповед, а скромни простор Зоолошког завода у храм. Једнима и данас у сећањима, као ехо, одзвањају речи „*Chorda dorsalis*“, другима „знаменита мамба“, трећима „неморални врапци“, четврти памте предавања по присуству змијара, а пети по професоровом игрању твиста, док је у својим позним годинама студентима демонстрирао функционалну анатомију. Знао је да отвори час речима: „Колегинице и колеге, данас је значајан датум у историји биолошких наука“.

Потом би, користећи своје енциклопедијско знање, укратко али крајње занимљиво осветлио догађај или лик који је наумио. Окружење за нове лекције било је ту. Дозвољавао је дискусију по одржаном предавању и појашњења на вежбама, којима је често присуствовао. Можда и више од предавања, генерације студената памте полагање испита. Неки по сопственом искуству, а неки по анегдотама. У то време критеријуми оцењивања били су строжи но данас, а ни студенти, пошто нису били оптерећени просеком оцена, просеку нису придавали значај и тежину као данашњи. Десетке су биле реткост. Поготово се не памти случај да је неко тада на биологији на крају студија имао просечну оцену десет. Баш због тога могло се догодити да свој излазак на испит код Радовановића и данас препричавају најбољи студенти. Да им полагање испита остане у трајној успомени припомогао је и сам Милутин. Наиме, по завршетку испита асистенти би студентима поделили индексе, а понекада би се догодило да неком од студената не уруче индекс, већ да га упуте у кабинет код професора. Страх да су нешто забрљали на испиту, што изискује интервенцију професора, нестајао је већ при самом уласку у кабинет. Радовановић би намах устао са индексом у руци и студенту честитао на десетки и лично му уручио индекс. Мали свечани обред имао је само један циљ, да се ода признање особи која је остварила редак успех.

Ни о једном професору на биологији нема анегдота са полагања испита, колико о Радовановићу. Многе су лако ласцивне, а такве се изгледа најдуже и памте. Добрим делом настајале су захваљујући Милутиновом бескрајном стрпљењу са студентима који нису најбоље спремиле испит. Сви услови за анегдоту били су ту – студентско довијање и професоров дискретни осећај за хумор. Ево једне такве. На испиту из упоредне морфологије хордата Радовановић тражи од колегинице да му исприча шта зна о фемуру. Колегиница поче туц-муц. Видео Милутин да ће то ићи тешко, па да јој некако помогне, приупита где се у ствари ове кости на телу налазе. Колегиница поче без речи да се тапше по раменима. Радовановић јој на то рече: „Колегинице, те се кости, додуше, могу понекада наћи на раменима, али то им није уобичајен положај“. Слушаоницу је заглушио необуздан смех присутних, јер се радило о бутним костима. Од тада, више од пола столећа, анегдота се преноси са генерације на генерацију. Друга, много безазленија, односи се на полагање испита из систематике животиња. Пита Милутин колегу да ли би могао да му наброји неколико глодара. Колега је једно време размишљао, па рече: „Миш“. Професор га подстиче са „Браво, колега!“ „А да ми наведете још којег?“, додаде Радовановић. Тада колега опет поче да лупа главом, па после дужег времена изусти: „Пацов“. Милутин, након другог тачног одговора, упуту колеги прегршт похвала, па му, за крај, затражи да наведе само још једног. Време је протицало, а студент ни да бекне. Прискочи професор у помоћ са: „Колега, сигурно знате онога што има лепе велике уши“. Лице студента се озарило пре него што је ускликнуо, „Магарац, како се нисам раније сетио!“, уместо зеца, што је Милутин очекивао.

Несумњив утицај који је Милутин вршио на студенте и утисак који је на њих остављао не могу се објаснити само његовим педагошким способностима, знањем, љубазношћу, нити преданошћу послу. Знатну улогу у томе имао је и његов однос према научним истинама. Личним примером је доказивао да се за њих мора борити без обзира на последице [14]. Ретки су наставници, попут Радовановића, који су од својих ђака, дуго времена по завршетку студија, добијали писма у којима су или тражили одговоре на питања која су их окупирали или су просто желели да поздраве и поново искажу поштовање свом драгом професору.

Године 1956, да би се омогућило научно и стручно усавршавање дипломираних биолога, уведене су на Катедри за зоологију постдипломске студије. Радовановићево учешће у настави на трећем степену није најбоље покривено одговарајућом документацијом. У архиви факултета затекли смо само два релевантна документа. Ако није било других, Милутин је 1959. године „поред редовне наставе држао и наставу (за припрему) постдипломских студија и пратио рад тих студената, што је знатно прелазило обим редовног рада и наставе на Природно-математичком факултету“. Сем тога, Катедра за зоологију известила је Секретаријат ПМФ да „професор Милутин Радовановић има на постдипломским студијама једног студента биологије и једног студента геологије од новембра месеца 1959. године“ и да „професор Радовановић руководи радом ових студената“. С обзиром да нису наведена, не знамо имена колега које је Милутин водио на магистарским студијама.

Наводимо као куриозитет: Милутин у поменутом периоду није био ментор ни једном докторанду Београдског универзитета. Додуше, био је чест члан комисија за оцену дисертације или при јавној одбрани доктората, па и на другим универзитетима сем београдског. На неким фотографијама са одбрана докторских дисертација уз Милутина препознајемо проф. Сенишу Станковића, проф. Стевана Јаковљевића, проф. Љубишу Глишића, проф. Симеона Грозданића, проф. Светислава Живојиновића, проф. Михајла Градојевића, проф. Младена Јосифовића, проф. Guida Nonveillera и још по неког.

Ван матичног факултета, најдуже је предавао на Пољопривредно-шумарском, односно Пољопривредном факултету у Земуну. Наставничку делатност на овом факултету окончао је са школском 1956/57. годином. На растанку, Пољопривредни факултет му је упутио званичан допис следеће садржине:

„Поштовани Господине Професоре,

На почетку нове школске године Пољопривредни факултет у Земуну сматра за своју дужност и обавезу да Вам се и овим путем захвали на Вашој дугој и веома успешној наставничкој делатности.

Захваљујући Вашем савесном и самопрегорном раду, многе генерације младих инжењера агрономије стекле су веома солидно биолошко знање,

које им је неопходно не само у њиховој свакодневној пракси, већ и у даљем стручном и научном усавршавању.

Наш Факултет дугује Вам захвалност и за два одлична уџбеника Зоологије која сте написали. Први од њих умногоме је олакшао нашим студентима студије у првим веома тешким послератним годинама, а други не само што пружа студентима агрономије сва потребна знања из науке о животињама, већ и знатно олакшава наставничку делатност из области зоологије, а такође и анатомије домаћих животиња.

Нарочиту захвалност изражавамо Вам, Господине Професоре, на свесрдној помоћи коју сте указивали нашим научним и наставним кадровима којима је Ваш савет и пример био веома драгоцен у научном раду и при изради докторских дисертација, а такође и у предавачкој делатности. Ваш пример скромног и успешног научног радника и одличног предавача служиће увек за углед нашим млађим колегама.

Зато Вас, Господине Професоре, молимо да у тренутку када напуштате наставничку делатност на нашем Факултету примите искрену захвалност и поздраве свих чланова колектива Пољопривредног факултета у Земуну.“

13. септембра 1957. године, Земун
Декан Пољопривредног факултета

У обиљу најлепших речи, издваја се истицање Милутинове скромности и више пута поновљено обраћање са Господине Професоре, што је до данашњих дана остало најупечатљивије колективно сећање на лик Милутина Радовановића. Међутим, то није био крај сарадње са Пољопривредним факултетом. Милутин се 17. децембра те 1957. године обратио Комисији за наставу и уџбенике овог факултета, тражећи препоруку за штампање другог допуњеног издања свог уџбеника *Зоологија са основама еволуционизма*, пошто је прво издање било распродато. Имајући већ подршку Катедре за сточарство и сагледавајући потребе студената, Комисији није било тешко да Научној књизи препоручи штампање другог издања Милутиновог уџбеника. Уџбеник је штампан већ 1959. године.

Тешко је одгонетнути колико дуго је држао наставу на Катедри за биологију Филозофског факултета у Скопљу. Верујемо да је то било од самог оснивања. Постојећи документи покривају период од 1952. до 1960. године. Судајући по предисторији оснивања ове групе на Филозофском факултету у Скопљу и Милутиновом учешћу у тим збивањима, сигурно су га за ову катедру везивале не само професионалне него и емотивне нити. У званичном допису, од 27. априла 1952. године, декан Филозофског факултета Универзитета у Скопљу проф. др А. Урошевић обраћа се Зоолошком заводу ПМФ у Београду речима: „Част нам је замолити друга професора др Милутина Радовановића на десетодневно гостовање на овом факултету у вези са одржавањем курса из Упоредне анатомије. Наша би жеља била да професор Радовановић поред овог

курса одржи и неколико поглавља из курса Дарвинизма, разуме се ако је то икако могуће“. И пре овога дописа Милутину се обратио (5. априла 1952. године) шеф Биолошке катедре проф. др Роко Вуковић, подсећајући га на обећање да ће држати наставу на Универзитету у Скопљу. По Радовановићевим, оловком, својеручно дописаним датумима на допису А. Урошевића, са сигурношћу се може констатовати да је те школске године држао курс из Упоредне анатомије на Филозофском факултету у Скопљу од 3. до 18. априла. Да је то и надаље редовно чинио уочљиво је из каснијег званичног обраћања Радовановићу проф. др Рока Вуковића. Овај му 15. априла 1954. године на почетку писма пише: „У име Биолошке катедре најпре желим да Вам изразим дубоку захвалност за несебичну помоћ коју нам пружате у извођењу нашег наставног плана“, а потом наставља молбом да Милутин нађе времена да и те године студентима одржи курс Упоредне анатомије. Решење Природно-математичког факултета Универзитета у Београду, од 6. новембра 1960. године, којим се Радовановићу одобрава четрнаестодневно плаћено одсуство, ради одласка у Скопље где ће држати курс из Упоредне анатомије, доказ је да је он у готово десетогодишњем континуитету држао наставу на Скопском универзитету. Милутиново богато искуство у оснивању и осамостаљивању биолошких катедри и семинара и устројству наставе, постаће незаобилазно за још много година у будућности.

Институт за екологију и биогеографију САН, тј. Биолошки институт у Београду, сада Институт за биолошка истраживања „Синиша Станковић“, нема регуларно сачувану архиву. При прослави педесетогодишњице Института напоменуто је да су извесни периоди постојања и рада морали бити реконструисани по подацима из индивидуалних досијеа и сачуване документације појединаца [55]. Нешто више информација, опет највећим делом из индивидуалних досијеа и сачуване документације, налазимо у Споменици поводом седамдесет година Института, *Наших седамдесет година* [56].

Ипак, у готово потпуној тами скривено је раздобље од једне деценије иза осамостаљивања Института. Дана 27. фебруара 1954. године на II скупу Институтске комисије Председништва САН, којом је председавао академик Александар Белић, покренуто је питање реорганизације института САН. Претходно је на састанку Институтске комисије са другарицом Милком Минић, чланом Извршног већа, по питању преласка института САН на установе са самосталним финансирањем, установљено да сви институти не могу бити установе са самосталним финансирањем. Извршно веће је, према усменом саопштењу, прихватило то гледиште и донело одлуку о проглашењу појединих института САН у научне установе са самосталним финансирањем. Међу неколико оваквих проглашен је и Институт за екологију и биогеографију. Извршно веће НР Србије 22. марта 1954. године известило је Председништво о начелној одлуци да права и дужности која према институтима са самосталним финансирањем припадају државним органима врши непосредно Извршно веће НР Србије. У овој групи поименично је, као први, наведен Институт за екологију и биогеографију. Иступањем из Академије, годишњи извештаји

Института престали су да буду објављивани у годишњацима и гласницима САН. Овим чином и нестанком архиве Института за наредно десетлеће, заувек је изгубљена могућност темељитијег увида у делатност Института, али и сваког појединца који је свој рад везао за ову научну установу. Колики је то губитак може се видети на примеру Милутина Радовановића, простим поређењем са богатом грађом о његовом научном и истраживачком раду која је сачувана у годишњим извештајима Института објављеним у периодици САН.

Сагласно променама Савезног закона о државним службеницима мењао се вид Милутиновог ангажовања у Институту, али не и суштина. До половине 1952. године био је научни сарадник, односно хонорарни научни сарадник, са редовним припадностима, да би потом био преведен и постављен за спољног сарадника без права на месечни хонорар. Међутим, задржао је право да се служи „материјалном базом“ Института, право помоћи приликом путовања на терен или извршавања задатака Института и право на публикавање радова у Академијиним издањима. Радовановић није био намеран да због хонорара мења свој статус у Институту, или да га напусти. Остао је руководилац Херпетолошког одсека у Одељењу за екологију и биогеографију кичмењака, са самосталним пројектима и пројектним задацима.

Године 1950. реализовао је пројекат „Испитивања на амфибама и гмизавцима“. У оквиру пројекта имао је три пројектна задатка. Први је био „Испитивање ендемичних врста гуштерова на јадранским острвима између Јабукe и Палагруже“, у сарадњи са Оцеанографским институтом у Сплиту. Други пројектни задатак насловљен је са „Проучавање рептила и водоземаца у западној Србији и Подрињу“, а трећи „Испитивање неотеничног тритона на Букумирском језеру у Црној Гори“. Укупно трајање теренских истраживања 1950. године премашивало је два месеца, што само потврђује већ изнету констатацију о Милутину као неуморном истраживачу природе. И данас преовлађује уверење да је на путовањима преферирао индивидуални рад. У поменутих извештајима сусрећемо се са подацима да је повремено руководио истраживачким тимовима, попут седмочланог у западној Србији и Подрињу. С обзиром да су ова истраживања трајала дуже од месец дана, дошла је до пуног изражаја Милутинова способност прилагођавања ситуацији, чак и када је она у супротности са његовом природном конституцијом. Испитивања на гмизавцима и водоземцима Србије и Јадранског приморја била су плодносна. У току екскурзија по јадранским острвима (подручје између Палагруже, Јабукe и Ластова) прикупљен је богат материјал (преко 300 примерака) ендемичних форми гуштера, који је послужио за студију диференцирања врста на јадранским острвима под дејством географске изолације. У исто време завршио је књигу „Водоземци и гмизавци наше земље“, у којој је дао монографски приказ фауне амфиба и рептила Југославије.

Наредне, 1951. године радио је на новом пројекту: „Биогеографско и еколошко проучавање нижих кичмењака Србије и Јадранског Приморја“. Истраживачке теме биле су сличне онима из претходне године: „Проучавање

фауне рептила и амфиба Западне Србије“ и „Биогеографија и екологија ендемичних гуштера јадранских острва“. Прву тему реализовао је у тиму, овога пута уз помоћ студената биологије. Успео је да претежно обради колекцију ендемичних гуштера са јадранских острва, сакупљену 1950. и 1951. године, и да анализира популације ендемичних облика које насељавају поједина острва.

Милутин Радовановић је у оквиру научног рада Института за 1952. годину водио пројекат „Проучавања на водоземцима и гмизавцима Југославије“, са темом за ту годину „Ендемични гуштери јадранских острва“. Као резултат, употпунио је податке о историји насељавања јадранских острва двома основним формама гуштерова и прикупио материјал за даљу анализу географског диференцирања. Нове ендемичне облике описао је у часопису Немачког зоолошког друштва. Крајем те године, 16. децембра, учествовао је на пленарном састанку Института, на коме су претресани рад и резултати у току године. „Састанку је присуствовао леп број гостију ван Института, претежно стручњака из области биологије, пољопривреде и шумарства. По саслушаним рефератима, развила се жива и плодна дискусија, која је показала интерес јавности за рад Института.“

У 1953. години Милутин је у Институту задржао статус спољног научног сарадника и руководио пројектом „Проучавања на гмизавцима Југославије“, са темом „Ендемични гуштери јадранских острва“. У тој години обрадио је вишегодишњи материјал који се односи на изоловане популације две ендемичне врсте: *Podarcis melisellensis* и *Podarcis siculus*. Анализирао је варијабилитет ове две врсте и утврдио да у погледу телесне величине те две врсте варирају у супротним правцима, при чему је *P. siculus* увек знатно већа од *P. melisellensis*. Анализирао је исто тако и варијабилитет телесне боје и шара, при чему је посебну пажњу посветио црним формама које насељавају острва Брусник, Камик и Јабуку. Најзад, проучио је и варијабилитет других морфолошких карактера. Учинио је и покушај да разјасни историју насељавања јадранских острва. Уз то, описао је нову подврсту *Podarcis melisellensis gigantea*, која живи на острву Св. Андрија и која представља најкрупнију форму у оквиру врсте. Међу „радовима Института примљеним за штампу“ за 1953. годину, наведен је и „Варијабилитет ендемичних гуштерова јадранских острва“ М. Радовановића.

Затим, из већ наведених разлога, наступа дуг период без икаквих сведочанстава о Милутиновом раду у Институту. Зна се да је Одлуком Извршног већа Народне Републике Србије, 1956. године дошло до интеграције два бивша института САН (Институт за екологију и биогеографију и Институт за физиологију развића, селекцију и генетику) у Биолошки институт. Намера је била да се окупи што шири круг истраживача, укључујући кадар са одговарајућих факултета Универзитета у Београду. Биолошки институт постао је средиште научне мисли и снажан центар научних снага и кадрове моћи у биологији (Анонимус s. a.; ?1998). По свој прилици интеграцију није пратила нека битнија промена унутрашње организације Института, али се о њој до 1960. године мало зна. Претпоставља се да је поштована организациона схема претходних

института. Стога верујемо да је задржан и Херпетолошки одсек у оквиру Одељења за екологију и биогеографију кичмењака. Како ни у Радовановићевој заоставштини нема никакве грађе о његовој делатности у Биолошком институту за период од 1954. до 1960. године, најбоље је оставити га непокривеним и сачекати откриће неких докумената или појаву нечијих сећања.

Некако је измакао пажњи Радовановићев рад на заштити и очувању природе. И не само то, готово је заборављено да је био један од оснивача Завода за заштиту и научно проучавање природних реткости НР Србије (30. април 1948) и члан Редакционог одбора првих бројева часописа *Заштита природе* (покренут 1950. године). Колико је он сам ову делатност сматрао својом дужношћу може се просудити на темељу његовог слободног опредељења да пише радове из ове проблематике и да их објављује у гласилу Завода. Тим више, што је, како смо већ истакли, био усмерен на публикавање радова у издањима САН. Огласио се већ у првом броју *Заштита природе* радом „Животни услови и животињски свет у пећинама“. А запажене прилоге дао је 1956. и 1957. године.

Дуго је у нашој средини, чак и када је напустио ово поље делатности, био стручњак са најдужом традицијом рада у природњачкој музеологији. Стога не изненађује да је био члан првог послератног Стручног савета Природњачког музеја у Београду утемељеног 1953. године. Бирао је и у Савет Музеја при његовој трансформацији у орган управљања (1955. године). И касније је високо цењена његова компетентност на овом пољу. Савет Природњачког музеја у Београду бирао га је за референта по питању унапређења у виша звања својих сарадника. Илустративан је допис управника Музеја Бранислава Гојковића, који 27. маја 1959. године пише Милутину: „Савет овога Музеја изабрао Вас је да дате своје мишљење о стручном и научном раду кустоса Живка Р. Адамовића, како би Савет, на основу мишљења научних радника упознатих са музејским радом, могао да донесе мериторан закључак“.

Радовановићева кореспонденција између 1950. и 1960. године била је у директној корелацији са успехом који је у том раздобљу остварио. Но, осиромашена губитком преписке за чак четири године (1955–1958), мањкава је у поређењу са неким другим успешним периодима Милутиновог стваралаштва. И таква, пружа обиље грађе о многим моментима из Радовановићевог живота и рада, који би, иначе, заувек остали непознати. Већ назначено померање ка водоземцима и гмизавцима, као објектима истраживања, није остало без утицаја на избор институција и појединаца са којима је одржавао везе и сарадњу. Све је мање било ентомолога, чији се број на крају свео на колеге из студентских и раних истраживачких дана и појединце којима је била потребна Радовановићева помоћ за решење неког, везано за Trichoptera, таксономског или еколошког проблема. Сем традиционалног, појавио се и нов круг заинтересованих за Милутинове резултате у областима таксономије, еволуционе биологије и зоогеографије, поготово из тадашњих источних земаља. У заоставштини се налази готово шест пута више писама из других земаља

него из Југославије. То је, с једне стране, последица његовог опредељења да првенствено публикује у иностранству, а с друге, неопходност постојања „критичне масе“ за расправљање покренутих теоријских поставки. Дуг је списак колега са којима се дописивао и институција у којима су они радили, или које су се Милутину званично обраћале. Вероватно ћемо се огрешити о многе чија имена нећемо поменути. Избор је пао на оне који и данас важе за ауторитете у областима којима се и Радовановић посветио. Наше опредељење умногоме носи лични печат, везано за области којима се бавимо, тако да доминантно место заузимају херпетолози, зоогеографи и еволуциони биолози. Између више од седамдесет научника определили смо се за следеће: J. A. Peters, B. Brattstrom, L. M. Klauber (УСА), M. Smith, H. W. Parker, W. Kühne, E. Trewards, G. de Beer (Велика Британија), R. Mertens, L. Müller, B. Rensch, G. de Lattin, W. Herre, K. Klemmer, H. v. Boetticher, G. Ulmer, W. Hellmich, E. Frommhold (Немачка), O. Wettstein, O. Steinböck, J. Eiselt, W. Wolf, E. Sochurek (Аустрија), C. Sacchi, B. Lanza (Италија), O. G. Dely, J. Szunyoghy (Мађарска), I. E. Fuhn, L. Botosóneanu (Румунија), P. V. Terentjev, S. A. Černov, B. P. Ušakov, I. S. Darevskij, N. N. Voroncov, A. P. Korneev, A. V. Jabolkov (Русија), H. Steinitz (Израел).

У Југославији је одржавао везу са старим сарадницима и пријатељима (Ј. Хаџи, С. Караман, Т. Шољан, Н. Финк, А. Селишкар, Н. Пот), али и са колегама на почетку своје, претежно херпетолошке, каријере (Ј. Павлетић, С. Брелих, А. Цвитанић). Остатак преписке, углавном, потиче од сарадника са терена и колега који су се обраћали Радовановићу различитим стручним, научним или административним поводима.

Тешко је у биографији дати озбиљнији приказ садржаја овако богате преписке. Највише што можемо је пар општих утисака и неколико занимљивости. Ако занемаримо богатство кореспонденције и њену разноврсност, што није нимало небитно, најјачи утисак оставља ранг особа са којима се Милутин дописивао. Многе од њих представљају славна имена науке. Подједнако пада у очи критички и полемички тон садржаја бројних писама, у чему нисмо уочили устручавање млађих колега да се упусте у борбу мишљења. Још се може видети да публикување у страним елитним часописима никада није било лако. Строги рецензенти и уредници знали су да Радовановићу понекада задају доста главобоља до објаве рада, а кадикад и да га одбију. За крај, оставили смо утисак о наглој и обимној преписци са научницима из Совјетског Савеза, као и, из кореспонденције јасно приметну, смену генерација у европској науци. Занимљивости из преписке су пре путокази и наговештаји за тражење грађе о мало познатим или непознатим детаљима Милутиновог живота. Пратећи ове трагове, открили смо да је Решењем Савета за научни рад НР Србије (14. јула 1960) именован чланом Комисије за избор службеника у виша стручна и научна звања. Такође, постоји велика вероватноћа да је 1959. године био председник Комисије Универзитета или ПМФ за наставу и уџбенике, као му се поједини у писмима тада обраћају. За разумевање његове судбине од значаја је наговештај да се, изгледа, следећи зов Африке, кандидовао 1959.

године за професора зоологије на Универзитету у Картуму (Судан). Вреди истаћи да га је The British Council, као врхунског зналца Дарвиновог живота и рада, ангажовао да за тадашњу Југославију припреми изложбу Стогодишњица Дарвина, поводом појаве књиге *Порекло врста*. Исте године (1959) Милутину се обратио проф. др Стјепан Урбан у име Одбора за прославу јубилеја десценденталне науке из Ријеке, са молбом да им помогне „савјетом и делом“. И тако у недоглед. Већ овако без реда набацане сваштице сведоче да се у писмима скрива још доста грађе за коју верујемо да ће бити незаобилазна у неком исцрпнијем приказу живота Милутина Радовановића.

Околности у ширем окружењу ипак су биле много повољније него у претходном периоду, што је Милутину омогућило да се размахне у сваком погледу. Једна од његових, не баш узгредних, делатности био је рад у Српском биолошком друштву. До 1952. године у Друштву је замрла дотадашња носећа активност, пропаганда Мичуриновог и Лисенковог учења. Њу је сменио много шири и прикладнији програм Друштва, који је омогућавао потпуније ангажовање чланова растерећених догме. Тражећи Радовановићев удео у овом периоду рада Друштва, посегли смо за документацијом и ван његове заоставштине. Изненађење је преслаба реч за оно што смо у њој открили. Прво изненађење био је обим рада који је он посветио Друштву. Лако би било схватити толику посвећеност Српском биолошком друштву, када се не би знало за његову преокупираност научном и наставном делатношћу. Овом другом, чак на више факултета. Није нас изненадио његов порив афирмације науке нити енергија којом се увек одликовао, већ најпре Милутинова способност да организује време са циљем постизања свега поменутог и још много чега другога. Упркос, не први пут, фрагментарној и неуједначеној грађи, због чега су неке године рада Друштва, поготову преломне (1950–1951), маскиране обиљем слабо употребљиве грађе, постоји довољно сведочанстава о Радовановићевом самопрегорном раду. Тако, 27. јануара 1952. године, на годишњој скупштини бива биран у Управни одбор као један од два потпредседника Друштва (други је био академик Чеда Симић). То се свакако не би догодило да није био изузетно активан у Друштву и у претходне две године, за које мањкају подаци. На основу прихваћеног предлога академика Синише Станковића на поменутој скупштини, да тадашњи председник, оба потпредседника, оба секретара и благајник Друштва остану још једну годину, Милутин је очигледно био потпредседник Друштва и 1953. године. Поново је руководио курсом за професоре и наставнике средњих школа из Београда, који је у току два месеца (април и мај 1952) похађало више од 50 наставника биологије. Курсисти су се у Зоолошком заводу обучавали за вођење одабраних практичних вежби, како би могли одмах да их примене у настави биологије у својим гимназијама. Учени су и техници препаратовања зоолошких објеката, али и знањима из екологије животиња, уз помоћ страних научно-популарних филмова. Веровало се да ће захваљујући стеченом знању наставници направити велики корак у увођењу практичне наставе у средње школе. Од 25. јуна до 16. јула 1952. године

био је Радовановић један од водитеља курса за средњошколске наставнике биологије из унутрашњости (само иницијали М. Ш. 1952)[57].

Опште уверење било је да је за овим курсом постојала много већа потреба него за претходним зато што је помоћ наставницима из унутрашњости при увођењу практичне наставе из биологије била неопходнија и то баш „на ономе сектору на коме је она до тада показала највише слабости“. Сматрало се да ови курсеви морају прерасти у сталну форму рада Српског биолошког друштва на уздизању наставе биологије у средњим школама. Можемо само претпоставити колико је енергије утрошено на едукацији средњошколских наставника неједнаких квалификација и различитог профила образовања. Милутин је водио део курса из анатомије и систематике кичмењака и увод у зоолошку методику и технику. Вероватно је, мада није најјасније, учествовао и у научној екскурзији, која је овога пута на Копанику трајала пуних шест дана. Из постојеће грађе нејасно је и да ли је учествовао те 1952. године у вођењу течаја за београдске раднике и у обиласку наставе биологије по гимназијама у унутрашњости. Обиласци гимназија коришћени су да би се оживео рад подружница као и да би се одржала одређена научна или популарно-научна предавања. Да су постојећи извештаји Српског биолошког друштва о овој делатности потпунији, било би могуће одгонетнути наслове сијасет некомплетних рукописа у Радовановићевој заоставштини и везати их за одређено место и годину, што важи и за, иначе, потпуне рукописе, али без ових важних података. Тек тада би заиста знали који су рукописи обелодањени, а који нису. Забележено је да је држао предавања на новоотвореном Радничком универзитету у Београду, али није поименице наведен међу предавачима на Коларчевом народном универзитету.

Бити члан Управе друштва било је и велика обавеза, јер је само седница овог органа било више од десет сваке године. Ако се томе додају пленарни састанци, чак до 15 годишње, рад на стручном уздизању наставника средњих школа и популаризацији биолошких наука, успостављање, проширење и одржавање веза са иностранством, помоћ Радничком универзитету и рад по секцијама и са подружницама, стиче се прави увид само о ангажовању у оквиру редовног рада Друштва. Милутин је свакако био болећив према средњошколским наставницима, а како је и Управни одбор сматрао да је стручно уздизање наставника биологије средњих школа један од основних и најважнијих задатака Друштва, Радовановић је постао окосница овог дела програма. Учествовао је у свим видовима сарадње са школама: обавештавању о најновијој стручној биолошкој литератури, екскурзијама, курсевима, предавањима итд. Године 1953. (3–16. јули) повео је на велику петнаестодневну екскурзију наставнике биологије средњих школа из Београда и унутрашњости правцем Београд – Сарајево – Дубровник – Сплит – Плитвице – Загреб – Београд [58].

Учествовало је 70 наставника. Поред упознавања наше земље, затим научних биолошких установа и методике фаунистичких и флористичких истраживања и упознавања животних заједница у разним еколошким условима,

учесници екскурзије учествовали су и на I конгресу биолога Југославије од 12. до 16. јула 1953. године, што је за све њих било од посебног значаја и интереса. Сем тога, за Секцију наставника средњих школа у Београду одржао је предавање: „Извесна нова схватања у еволуцији“. На пољу популаризације биолошких наука дао је свој допринос путујући и држећи предавања по унутрашњости. Поменути су многи градови у којима су гостовали еминентни чланови Друштва, али недостају појединачни подаци, сем да је Милутин био један од чланова који су одржали „нарочито запажена предавања“. Записано је и да је Друштво „по одлуци Управног одбора“ бесплатно поделило факултетима и средњим школама 3815 примерака књиге *Гмизавци и водоземци* од М. Радовановића, па и то да је подружници у Сремској Митровици припало чак 55 књига. Пошто на самој књизи нема ознака о тиражу, ови подаци сведоче да је исти био незамислив за данашње прилике.

Наредне, 1954. године на Годишњој скупштини (30. маја) Радовановић је поново изабран у Управни одбор. Овога пута као члан. Милутин није мењао приоритете свог рада у Друштву. У јуну месецу руководио је петнаестодневним курсем за средњошколске наставнике НР Србије на Охридском језеру [59].

Курс је одржан у Хидробиолошком заводу у Охриду. Изван програма који је остварен у Заводу, Радовановић је одржао предавање са дискусијом: „Ранија и савремена схватања о систематици живота“. Са курсистима вршио је фаунистичка истраживања по Охридској котлини, а одржао је и кратак курс за одређивање гмизаваца и водоземаца, са практичним упутствима за препаровање ових организама. И те године у циљу популарисања биологије путовао је по унутрашњости и држао предавања. На списку предавача нашао се на првом месту. Исто тако наставио је са предавањима на Радничком, Народном и Коларчевом универзитету. Кроз документацију Друштва провукла се стара грешка непотпуног вођења евиденције, што је током времена постало непремостива препрека за реконструкцију одређених збивања, због чега више не постоји могућност да сазнамо која је предавања и у којим местима држао Милутин 1954. године. На неким од предавања приказиван је и филм „Обедска бара“, тада изузетно популаран и цењен, који је под руководством Радовановића и у сарадњи са екипом Завода за заштиту природе (Вера Броз, Јелена Поповић, Душан Чолић) снимљен највероватније 1953. а можда и 1954. године.

Закратко (1955. године), Милутин је био само члан Друштва. Остао је веран раду са средњошколским наставницима биологије. Током школске године одржао је предавање члановима Наставне секције Биолошког друштва у Београду: „Социјални односи у животињском свету“, а у току школског летњег распуста учествовао је у вођењу курса за биологе-наставнике средњих школа НР Србије, изузев Београда [60]. Курс је одржан од 2. до 14. јула 1955. године у Нишу. У оквиру теоријске едукације Радовановић је одржао чак три предавања: „Еволуција животиња“, „Принципи систематике животиња“ и „Принципи упоредне анатомије“.

Милутиновом заслугом приказан је учесницима курса и филм „Обедска бара“, али је пројекцији у једном локалном биоскопу, пошто није било могуће друкчије, присуствовала и бројна друга публика. Стручне екскурзије биле су саставни део курса. Радовановић је био стручни вођа за фауну у екскурзијама на планину Селичевицу (5. јула), кроз Сићевачку клисуру (9. јула) и кроз Преконошку пећину (12. јула).

Током нове године, а после избора на редовној Годишњој скупштини Друштва, одржаној 13. и 14. октобра 1956. године у Београду, Милутин се враћа у водеће органе као члан Надзорног одбора. Међутим, у крајње оскудној грађи о раду Српског биолошког друштва у 1956. и 1957. години, није се могло наћи било шта значајније за Радовановићеву биографију. Ипак, захваљујући једном Милутиновом допису упућеном Управи Српског биолошког друштва 18. фебруара 1957. године, сазнајемо да је на позив Секретаријата за просвету и културу провео два дана у Чачку (15–16. фебруар 1957). Том приликом одржао је јавно предавање на Народном универзитету са темом: „Историја развитка животињског света на земљи“, а на пленарном састанку Подружнице биолога Чачанског среза предавање под насловом: „Принципи социологије у животињском свету – облици друштвеног живота животиња“. Поред тога, прегледао је збирке и кабинете Гимназије у Чачку и на састанцима са наставницима биологије дискутовао о потребама, недостацима и проблемима биолошке науке у средњим школама. Већ 20. фебруара исте године одржао је у Зрењанину, на позив Народног универзитета, предавање: „Живот на земљи пре сто милиона година“. Судаћи по учесталости гостовања са предавањима по унутрашњости, само у другој половини месеца фебруара, Милутин је, по свој прилици, током 1957. године гостовао у много градова Србије и одржао бројна предавања.

Почетком новембра 1957. године једногласно је изабран за председника Српског биолошког друштва. Било је то признање за његов дотадашњи рад у Друштву, али и нада да ће Друштво под његовим руководством решити неколико горућих организационих, материјалних и издавачких проблема. Милутин се већ на самом почетку сусрео са неочекивано озбиљним тешкоћама. Криза рада и односа у Друштву из претходних година се продужила. Осипало се и чланство, поготово студенти биологије. Основни проблем је била материјална ситуација, погоршана незаинтересованошћу најбројније популације у Друштву – просветних радника, да измирују своје обавезе. Да би се зауставило посртање Друштва, Управни одбор је био приморан да се састане чак 14 пута за годину дана свога мандата. Постигнуто је да се заустави осипање чланства и да друге активности, попут пленарних састанака, не поустану, уз одржавање високог нивоа проблематике и предавача. На пленарним састанцима са предавањима узели су учешће еминентни страни и домаћи ствараоци. Међу одржаним предавањима било је и Милутиново: „Извештај са конгреса немачких зоолога у Грацу“. Основана је и Научна секција друштва, чије чланове је предлагала посебна комисија састављена

од 16 наших најистакнутијих професора Универзитета. Због строгих критеријума, Секција је имала само 47 чланова. Већ само набрајање неколико имена референата сведочи о научном нивоу Секције: др Синиша Станковић, др Радослав Анђус, др Војислав Петровић, др Душан Каназир, др Војислав Мишић, др Душан Чолић, др Милика Пљакић и др. На овој секцији држани су реферати о најновијим резултатима истраживања из области биолошких наука. Радовановић је реферисао „О проблемима специјације на Јадранским острвима“. Радовановић је кренуо и са одржавањем састанака посвећених оживљавању успомене на истакнуте научне раднике у области биологије, „али који нису били само затворени кабинетски научни радници у некој уској области, него који имају шири значај за развитак и напредак наше науке“. Први састанак, на коме је он био референт, посветио је „Успомени проф. др Живојина Ђорђевића“. Штета што предавање није датирано прецизније.

Нада да ће Друштво за Милутиновог мандата решити проблем редовног излажења *Архива* није се остварила. Наслеђени дугови и промењени однос заједнице према научним друштвима, која су добила третман сталешких удружења, што је за собом повукло ускраћивање дотација за издавачку и другу делатност, у потпуности су искључили могућност излажења гласила Друштва. Не само то, утужено због неизмиривања дуга штампарији, Друштво се нашло пред ликвидацијом. Милутин је са потпредседником Анђусом почео да обија прагове надлежних, тражећи помоћ за спас Српског биолошког друштва. Узалудне посете Милораду Панићу - Сурењу, приморале су их да се обрате Милошу Минићу, тада Председнику Извршног већа Србије. Опширна представка уродила је плодом. Већи део дуга је намирен, а Друштво спасено ликвидације. Међутим, материјално стање није се битније изменило, остало је тешко. Милутин је у безизлазу повукао неочекиван потез. У сарадњи са Коларчевим народним универзитетом почело је приказивање одабраних филмова, али приходи од тога били су минимални и једва довољни да покрију трошкове режије.

Било је то и време реформе школства, па се Управа Друштва у пуној мери укључила у све структуре релевантне за решавање ових проблема, заузимајући се првенствено за повољна решења статуса биологије у „новој школи“. Рад на пољу популаризације биологије није био најуспешнији, не рачунајући појединачне акције неких чланова Управе, попут Радовановића, који је у *Полицији* (15. децембар 1957) објавио чланак „Биологија у школи и животу“. Полемички део овог Милутиновог чланка о „чистој“ или теоријској науци и о потреби проучавања систематике, био је супротан званичном приступу, који је и у то време безрезервно подржавала већина у Српском биолошком друштву, укључујући и Синишу Станковића. Постоје наговештаји (фотографије и писма) да је учествовао на семинару Наставне секције Друштва на планини Тари, који је био посвећен проблемима екологије.

Друге две велике шире акције у 1957. години које је, у сарадњи са другим биолошким друштвима, водило Српско биолошко друштво и у чему је

председник најактивније учествовао биле су припреме за оснивање Савеза биолошких друштава Југославије и преузимање бриге за организовање II конгреса биолога Југославије.

Релативни успех у руковођењу и раду Друштва у претходној години био је наговештај да криза Српског биолошког друштва није ни тренутна ни краткотрајна. Да се радило о тренду сведоче и иступања најистакнутијих и најактивнијих чланова на Редовној годишњој скупштини за 1958/59. годину.

Милутин због боравка у иностранству није присуствовао овом скупу, па је, уместо њега, Скупштину отворио др Радослав Анђус, а извештај о раду поднела др Фредерика Микулић. Била је то посебна прилика да се критички преиспита рад друштва и руковођење њиме. Није било неких битнијих замерки на руковођење Друштом, али је потврђено његово заостајање, на чему је као закључку оправдано истрајавао академик Синиша Станковић. Било је, међутим, и озбиљног залагања да се Управном одбору СБД ода признање за дотадашњи рад, па чак и да у истом саставу настави рад у наредној години, што се косило са одредбом Статута о могућем трајању мандата овог тела. Овакво опредељење доброг дела присутних на скупштини било је последица успешног заузимања Председника и чланова Управног одбора да се после вишегодишњег застоја обнови излагање *Архива*, с обзиром да је он имао изванредну важност како за научну активност чланова, с једне стране, тако и у погледу репрезентације наше науке у иностранству. Сматрало се стога да *Архив* има за нашу земљу значајну културну и политичку важност. Био је то прави подвиг, јер не само да су штампана заостала годишта, него је за штампу технички припремљен и обезбеђена средства за четвороброј за 1958. годину.

Оснивање Савеза биолошких друштава Југославије (8. јуна 1958), био је још један од крупних успеха Друштва. Остали успеси некако су остали замагљени и непрепознатљиви у Извештају о раду, што је подстакло појединце да закључе да је исти „врло скроман у истицању постигнутих резултата“. Ипак, сматрамо да се негативни тренд у раду СБД не би могао прикрити ни много подробнијим извештајем. Додуше, остали смо ускраћени за важне моменте из Радовановићеве разнородне активности у Друштву, па чак и оне у Наставној секцији, којој је увек био склон. Једино смо, уз помоћ „Недељног прегледа предавања на Коларчевом народном универзитету“, успели да одгонетнемо да је предавање Наставној секцији под насловом „Данашња схватања о еволуцији органског света“ одржао Милутин.

Још мање детаља прикупили смо о Радовановићевом раду у Српском биолошком друштву током 1959. године. Била је то јубиларна година изласка Дарвинове књиге *Посљанак врста*, која је у нас проглашена Дарвиновом годином, у чему је Милутин, као врсни познавалац свега што се дотицало овог великана науке, морао најактивније учествовати. На основу већ поменутог програма Коларчевог универзитета и напомене у Извештају СБД да су „чланови Друштва учествовали у циклусу предавања из еволуције на Коларчевом народном универзитету“, установили смо да је др Милутин Радовановић

25. фебруара 1959. године на популарном Коларцу, у оквиру циклуса о Дарвину, одржао предавање са пројекцијама истог наслова („Данашња схватања о еволуцији органског света“), као претходне године одржаног предавања члановима Наставне секције СБД. Мало је наде да ће се икада сазнати којим семинарима је руководио, које је екскурзије водио, које је гимназије и подружнице Друштва посетио, шта је радио у оквиру Савеза биолошких друштва Југославије, а шта на проблемима школства. Тек, 6. децембра 1959. године на Редовној годишњој скупштини Друштва, заједно са осталим члановима управе, разрешен је дужности Председника СБД. На истој скупштини једногласно је изабран у трочлани Суд части за наредни мандатни период. Очекивање да би Милутин 1960. годину искористио за предах у раду у Друштву, после две изузетно напорне године, није се остварило. Као члан Научне секције и у њено име одржао је већи број предавања и наступа ван пленарних састанака Друштва и састанака саме Секције. У Суботици је одржао три предавања: „Чарлс Дарвин и његов значај у науци“, „Животни услови и животињски свет наше земље“ и „Данашња схватања о еволуцији органског света“. Три предавања одржао је и у Панчеву, како је записано, „са сличним темама“. Права штета што не знамо њихове тачне наслове! Због поновљених пропуста, везаних за скраћено приказивање појединих активности СБД и одсуства штампаних извештаја активнијих секција и подружница, ризично би било реконструисати Милутинов рад у Српском биолошком друштву током 1960. године само на основу постојећих индиција.

Као сушта супротност немилим збивањима око добијања визе за Совјетски Савез, чега се Милутин нерадо сећао, стоје успомене на пренос посмртних остатака Јосифа Панчића на врх Копаоника. Увек је веровао да смо дужници великим људима који „не остављају у наследство својим потомцима само генијалне продукте свог ума, већ остављају и светле традиције и показују путеве којима треба да иду будуће генерације“. Панчића је сматрао великаном биологије, а пренос посмртних остатака, испуњењем Панчићеве присне жеље да му Копаоник буде вечна кућа. Акцији планинара Србије, који су се сетили давнашње Панчићеве жеље, да вечно почива на врху Копаоника, придружили су се делегати Академије, Универзитета и других научних и просветних установа. Међу одабранима нашао се и Милутин Радовановић. Премда Митрановићева [61] сматра да је он на тој свечаности представљао Катедру за зоологију, Милутин се „на светом месту“ 6. јула 1951. године опростио од Панчића у име Српског биолошког друштва. Сачуван је изворни текст Радовановићевог надахнутог, пригодног говора пред маузолејом на Милановом врху, који сада носи име Панчићев врх. Пре тога, учествовао је у свим манифестацијама одавања поште сенима великог научника, укључујући држање почасне страже, испраћају ковчега из Београда, пратњи посмртних остатака возом до Рашке и успону на врх Копаоника.

Сем оне народне, „Лепоте и доброте никад доста“, овде треба додати да је готово заборављено да је Милутин један од оснивача и Друштва за заштиту биља НР Србије. У лепе успомене из тог времена свакако треба убројати и

признање које му је доделило Друштво за заштиту биља НР Србије. Допис о томе проследио му је 30. маја 1958. године академик и председник Друштва др Светислав Живојиновић. У званичном документу Друштва између осталог стоји:

„Уважени Господине Професоре,

Управни одбор Друштва на својој седници од 27. новембра 1957. године свестрано је расмотрио Вашу делатност у вези са Друштвом и његовим правцима рада. Том приликом је констатовано да је Ваша сарадња на задацима Друштва значајна. Познато је Ваше разумевање за рад на штетним инсектима и Ви сте га увек препоручивали као Универзитетски наставник својим ђацима а и биолозима. Ви сте увек подвлачили значај познавања инсеката, а Ваши радови из систематике инсеката цењени су у стручној јавности итд. Најзад, на седници је подвучена и чињеница да сте Ви један од оснивача Друштва за заштиту биља. Све изнето, као и непоменуте заслуге у вези са заштитом биља од штетних инсеката, утицало је да Управни одбор Друштва на поменутој седници донесе једногласну одлуку да Вас предложи Скупштини Друштва за избор за почасног члана.

Годишња скупштина Друштва, која је одржана 5. априла ове године у Земуну, са акламацијом је примила образложени предлог Управе о Вашем избору за Почасног Члана Друштва за заштиту биља НР Србије. Управном одбору је част да Вас о овом избору извести и уједно да Вам честита на заслуженом избору са жељом да и даље са истим еланом радите на проблемима заштите биља.“

Популаризација науке била је нераздвојни део његове делатности, независно од временски ограничених кампања или акција. Користио је све облике присуства у постојећим медијима, јавно је иступао на бројним трибинама или је писао пригодне чланке за најпопуларније новине и научно-популарне часописе. Био је занимљив саговорник, тако да су га новинари опседали тражећи занимљиве теме и интервјуе. Тешко је испратити Милутиново присуство у југословенској штампи те деценије (1950–1960). Од значајнијих, јављао се, или је о њему писано у *Борби*, *Полијици*, *НИН*-у и *Глобусу*. Имао је обичај да се огласи већим прилозима поводом неких јубилеја, попут стогодишњице Дарвиновог дела *Постанак врста* („Чарлс Дарвин и његов значај у науци“, *Полијица*, 22. март 1959), или пред неки озбиљнији научни подухват, зарад шире подршке јавности. Чланци у новинама: „Црни гуштери Брусника“ (Д. Ш., *Нин*, 1. мај 1955), „Тајне подземног и пећинског света“ (Ж. Тодоровић, *Полијица*, 29. децембар 1957), „Аргументи за Дарвина“ (Иво Страхоња, *Глобус*, 6. децембар 1959) само илуструју наведено. Знао је да оспори заблуде о природи или исправи грешке које су се везано за биологију готово редовно јављале по новинама, а умео је и да промовише нека своја открића, чак и у познатој *Полијикиној* рубрици, „Да ли знате?“ Истовремено и други природњаци и новинари писали су о Милутину, или коментарисали и тумачили његова открића (Анте Тадић, Бошко Пушоњић и др.). Био је и добар предавач са упечатљивим јавним наступом. Тај дар дошао је до пуног изражаја на трибинама

различитих универзитета широм Србије, а посебно на Коларчевом. Најшира публика са нестрпљењем је чекала на Радовановићеве циклусе предавања. Није без значаја чињеница да су плаћане улазнице за присуствовање предавањима. Сакупљајући грађу за ову биографију фасцинирао нас је распон образовног профила његових редовних слушалаца и жар са којим и сада приповедају о занимљивости предавања и узбудљивости учествовања у тада уобичајеној дискусији. Многи су заборавили датуме и детаље, па чак и наслове предавања, али нису Милутинову појаву и зрачење које је око себе ширио. Изгледа да му је најупечатљивији био циклус предавања „Сто година Дарвинове науке“, који је Коларчев универзитет организовао у фебруару месецу 1959. године. Теме су биле: „Схватање о природи од Грка до Дарвина“, „Живот и рад Чарлса Дарвина“, „Схватање о развоју органског света од Дарвина до нашег доба“ и „Данашње схватање о еволуцији органског света“. Као предавач, на овом циклусу придружио му се Синиша Станковић.

Наступао је и на Градском народном универзитету у Скопљу. У вечерњим сатима 13. маја 1952. године он и Блаже Конески у сали „Гоце Делчев“ одржали су своја предавања. Радовановићева тема била је „Чарлс Дарвин и његова наука“.

Наставио је сарадњу са часописом *Наука и њприрода* у коме је готово редовно објављивао своје прилоге. Од 1951. године био је члан Уређивачког одбора. У својству члана Уређивачког одбора остаће до 1960. године, до краја излажења часописа. Из више разлога нисмо у могућности да дамо потпун преглед Милутинових прилога у овом часопису, али већ из доступне грађе, види се да је сарађивао до гашења овог гласила.

Године 1950. објавио је прилог „Како постају наказе код човека и животиња“, а потом у истом часопису још шест у наредних шест година: „У кући Чарлса Дарвина“ (1951), „Типогенеза и дарвинизам. Једно ново схватање о еволуцији органског света“ (1953); „Ернест Хекел и његов значај у биологији“ (Поводом 120. годишњице рођења великог природњака) (1954), „Животињски свет пре сто милиона година“ (1956а)“, „Отровне животиње и животињски отрови“ (1956б) и „Животињски отрови и отровне животиње“ (1956ц). Сам Радовановић имао је различите аршине при вредновању својих радова објављених у часопису *Наука и њприрода*. Једне је сматрао научним радовима и наводио их у својој научној библиографији, друге је држао научно-популарним, а неке није ни помињао. Мишљења смо да је у часопису заиста било доста радова научне тежине и форме, која подразумева и цитирање литературе, а то, ништа мање, потврђује и проглас Уредништва *Науке и њприоде* у броју 1 за 1954. годину, у коме оно „лојално признаје“, да је „у појединим случајевима ниво популарисања био сувише висок“.

Тежак живот и неприлике око похађања школе у раној младости оставили су у Милутину дубок траг. Био је готово опседнут добротинством, због чега је кроз дом Радовановићевих прошло доста сиромашне деце из Табановића која су се школовала у Београду. И више, без знања породице, стипендирао

је Владимира Пенова ћака слабог материјалног стања, а доброг ученика III мушке гимназије у Београду. За то се не би ни сазнало, да се директор школе није на матурској прослави јавно захвалио Милутину.

Успевши да надрасте ситуацију у којој се до тада налазио, Милутин је у своје седамдесете године ушао као афирмисана и позната личност. То је само по себи значило да му више није претила непосредна опасност за било шта у професионалној каријери. Остале су само ситне пакости у непосредном окружењу. Како оне, по правилу, највише могу да загорчају живот, поготово ако су дуготрајне и редовне, Радовановић је био натеран да испољи прве знаке немирења и отпора. Појединци су безуспешно настојали да омаловаже сваки његов успех, налазећи једино у томе оправдање за своју, у поређењу са Милутином, научну анонимност. Дилему да ли треба истрајавати на тамној страни средине у којој је Радовановић стварао, дефинитивно је развејао академик Миодраг Томић [62]. Није му промакло да истакне да је Милутинов живот сав био посвећен науци и настави, у коме је било много борбе која се није видела, и много тешкоћа и напора о којима Милутин Радовановић, скроман и увучен у себе, никада није говорио. Додао је и да је Милутин рано упознао не само све животне тегобе и многобројне тешкоће на путу ка научном успеху, тешкоће нарочито велике у малим и научно неразвијеним срединама, у којима се смењују дневне бриге, људска завист и неразумевање, од којих и најјаче срце клоне, а најбољи ум затаји.

Појединци и данас његову благу нарав тумаче слабошћу, замерајући му што у борби за своје принципе није био бескомпромиснији, јер му је то, наводно, омогућавао његов ауторитет. Заборављају да је то било веома компликовано време, време диригованог једноумља, када право на другачије мишљење није толерисано. И сама сумња у постојање другачијег мишљења није била безазлена. Милутинова мудра процена да не јуриша „на ветрењаче“, али да у дозираној мери и у правом тренутку буде принципијелан, показала се делотворном. Ходао је рубом провалије и стигао до врха. Да је радио другачије, остали би ускраћени за дела трајне вредности, изузев што би у кратком памћењу савременика и потомака неко време трајао као једно од жртвених јагњади.

Као заслужном појединцу, сем тадашње југословенске штампе, простор су му посвећивале домаће и стране енциклопедије, споменице, годишњаци, именици и водичи [63], [64], [65], [66], [67], [23]. Њему у почаст аутори дају имена појединим таксонима (*Lacerta sicula radovanovici* Брелих, 1961)[68], уз објашњење, као што је то по научном кодексу номенклатуре обавезно, да је нова подврста именована по водећем југословенском херпетологу универзитетском професору др Милутину Радовановићу, који има велике заслуге за истраживање наших гмизаваца.

У исто време био је радо виђен гост на различитим свечаностима, као и пријемима које су организовала страна дипломатска представништва у Југославији. Такође, Српска Академија Наука и Уметности повремено му је,

као свом угледном члану, поверавала да у њено име укаже гостопримство истакнутим гостима из света. Шаљива причица сведочи о једној таквој згоди. Повео једном Радовановић са својом породицом госте Академије у Скадарлију. У Скадарлији је тада свирао чувени оркестар Паје Николића, а певала још чувенија Софка. Када су се сместили за сто, приђу Софка и Паја столу и кажу: „Милутине, ноћас певамо и свирамо само за тебе“. Гости наравно да нису реаговали, али породица је била запрепашћена, јер, колико им је било познато, Милутин није ишао по кафанама. Требало му је времена да објасни како маестра и Софку познаје из суседне махале у Табановићу, још из момачких дана.

Неколико узастопних догађаја почетком шездесетих година битно је утицало на ток збивања, живот и делатност Радовановића. Сваки од њих могао је бити кобан. Године 1961, 12. јуна, догодила се тешка железничка несрећа код Међурова, неколико километара од Ниша ка Скопљу. Постоје две верзије о томе како су се Милутин Радовановић и Сениша Станковић нашли у брзом возу на релацији Београд–Скопље. По првој, кренули су, као чланови комисије, у Приштину (!) на одбрану докторске дисертације Дервиша Рожаје (проф. др Зоран Радовановић – у разговору). Друга, по нама вероватнија, њихово путовање везује се за држање наставе на Биологији у Скопљу. Свеједно, били су у спаваћим колима, када се њихов воз сударио са теретним возом. Из *Вечерњих новостии* (13. јуни 1961) сазнајемо да у тешкој несрећи последице по људске животе нису биле теже „захваљујући само срећној околности што је у првом делу композиције брзог воза био постављен веома чврсти поштански вагон, који је заједно са спаваћим колима ублажио удар према задњим вагонима у којима је било највише путника“. Уз погинулог машиновођу, повређено је више путника, међу којима лакше и Сениша Станковић. Кондуктер кола за спавање задобио је тешке и по живот опасне повреде, а Милутин се само угрувао. Још једном је избегао смрт!

Наредне године, на притисак породице и пријатеља, пристао је да обави систематски здравствени преглед. Сам за тим није осећао никакву потребу. Водио је здрав живот. Није пушио, није био гојазан, ишао је увек пешке и то брзо, лако се кретао по терену и пео уз степенице Факултета, што је било проблем и за много млађе. Прст судбине био је да доживи инфаркт у чекаоници кардиолога! Опоравио се невероватно брзо и успешно. Лекари су то објашњавали његовом склоношћу да се не понаша као болесник. Није одолео изазову природе, кренуо је старим стопама. То је навело колеге да касније напишу: „Чак и у време када његово здравље није више било као некад, када су му лекари скретали пажњу да његово срце није више за велике физичке напоре, професора Радовановића то неуморно срце, срце научника, неодољиво вуче на нова путовања“ [69].

Ипак, то више није био онај неуморни истраживач, болест и године оставили су трага. У претходном периоду већ је био престао да интензивније истражује и пише о воденим мољцима (Trichoptera), а у овом је приметан тренд

напуштања проучавања феномена неотеније планинског мрмољка – *Ichthyosaura alpestris*. Док је у првом случају био у питању првенствено слободан избор објекта истраживања коме ће се посветити без остатка, у другом се радило о изнуђеној одлуци. Последица првог био је растанак са „тајнама и чарима“ подземног света, а другог, растанак са „горским очима“. Радовановић се тешка срца одрекао и једног и другог, поготово високопланинских језера којима је био одан пуних тридесет година. Испоставило се да су му јадранска острва и обала, ипак, били највећа љубав. Ни на трен није престајао да их истражује. Намеран је био да се повуче у Далмацију, на неко место одакле ће му већина острва бити подједнако приступачна. Фасциниран Корнатским отоцима, одабрао је Водице код Шибеника. Саградио је кућицу, не већу од тридесетак четворних метара, у којој је најексклузивнији комад намештаја био ковчег од јасена са теренским прибором, који му је и до тада био нераздвојни друг на свим путовањима.

Милутин се у доброј мери повукао и из послова којима је раније поклањао нарочиту пажњу, као што су рад у Српском биолошком друштву и популаризација науке. Иако је то, углавном, био његов избор и околности у окружењу имале су свог утицаја. Предосетио је наступајућу смену генерација и у нашој средини, па се, познајући наш менталитет, тихо повукао у сенку. Водећа места у биологији, укључујући Српско биолошко друштво, некако преко ноћи заузели су млађи. Остала је још по нека почаст, као руковођење Радним председништвом на годишњим скупштинама Друштва (1963, 1965), избор у Радно председништво (1966), чланство у Суду части (1964, 1966), оверач записника (1968). Премда је то било природно и за очекивати, крај епохе у раду и развоју Српског биолошког друштва коју су обележили Синиша Станковић, Милутин Радовановић и Симеон Грозданић био је нагао и упадљив. Сва тројица су се, готово у исто време, определила да препусте иницијативу млађим колегама чије је време тек долазило. Остали су активни чланови Друштва. Као што им је приличило, повремено су запажено и веома конструктивно иступали на скуповима битним за програмско усмерење, или су реферисали на састанцима Научне секције. Тешко је проценити да ли се тиме исцрпљивала сва њихова делатност у Друштву. Ове тешкоће проистичу делом из промена у СБД (децентрализација, делегатски принцип при избору руководећих тела и нова концепција рада и задатака), које су се одразиле и на пратећу документацију. Иста је постала сажетија, а многе регистроване активности забележене су безлично.

Сачуване су Милутинове дискусије на годишњим скупштинама фебруара 1964, марта 1965. и марта 1966. године. Издвајамо дискусију од 16. фебруара 1964. године, јер је он тада изнео неколико својих занимљивих гледишта о уџбеницима биологије, јединству Друштва и његове Научне секције и нерешеном питању националне фауне и флоре. Постоје разлози да се осврнемо на ово потоње. Први, Радовановић је представљао Српску Академију наука и уметности у тек образованој Међуакадемијској комисији за флору и фауну, у

којој су били само наши најистакнутији стручњаци за ове области (за фауну: Јован Хаџи, Здравко Лорковић, Јоже Боле). Други, том приликом Милутин је изрекао своје пророчанство: „Изгледи за реализацију ове замисли (објављивање Фауне Југославије) су врло песимистички, будући да се код нас систематика третира као наука нижег реда. Двадесетогодишњи рад на систематизици сматра се ситницом. Докле год настава биологије буде подељена на први, други и трећи степен, ми у двадесетом веку нећемо имати систематику“. Његово пророчанство се остварило, ушли смо у нови миленијум не само без иједне Фауне Југославије, него и без иједне Фауне Србије, на „националну срамоту“, као што је он тада говорио.

Предавање „Велика открића у биологији пре Дарвина“, које је одржао 1964. године у оквиру Научне секције СБД, једино је о коме постоје писани трагови. Да није за популарни илустровани часопис Хрватскога природословног друштва у Загребу *Природу* 1967. године написао прилог „Прелазни облици у еволуцији сисара“, могао се стећи погрешан утисак да је сасвим занемарио ову област своје делатности. Док су Словенци и Хрвати успева-ли да одрже своје научно-популарне часописе кроз деценије, поготово оне везане за своја природословна друштва (*Proteus* и *Природа* излазе и данас), у Срба ова гласила нису била дугог века. Додуше, појављивала су се као печурке после кише, али су и нестајала брже од печурака. Површни увид у број оваквих часописа са претежно биолошким опредељењем прелази цифру од десет. У њих, поред осталих, убрајамо гласила Српског биолошког друштва, студената биологије и младих истраживача. Слаба заинтересованост циљне групе и одсуство иоле значајније алтернативне групације били су најчешћи узрок гашења готово свих научно-популарних списа. Два од њих, предратна *Природа и наука* и поратна *Наука и њрирода*, стекла су шири круг читалаца и била на прагу дуговечности. Нажалост, нису се одржали. *Наука и њрирода* угасила се 1960. године, што сматрамо додатним разлогом Милутиновом престанку писања научно-популарних радова.

Чему се Милутин онда окренуо, с обзиром на појаву „вишка“ времена у до танчина испланираној сатници? Почео је да пише књиге из области науке о животињама. Књиге није обрађивао у форми уџбеника за неки одређени факултет, већ са жељом да буду неопходна пратећа научна литература за студенте свих факултета на којима се одржава настава из биологије. Премда је водио рачуна да књиге буду корисне и приступачне и ширем кругу других читалаца, на уму су му, ипак, били првенствено студенти матичног факултета. Радовановић је ове књиге (*Зоологија I; Морфологија и филогенија животиња; Зоологија II; Систематика животиња*) писао као своје животно дело у области универзитетске литературе. Када је ово двотомно дело објављено (1963. и 1965. године), садржином и обимом заиста је испунило очекивања аутора и универзитетске и шире стручне јавности. Распродано је, као и сви претходни Милутинови уџбеници, у невероватно кратком временском року. Постало је вредност које се ниједан власник није хтео одрећи ни по коју

цену, због чега је и данас најљубоморније чуван уџбеник и прави раритет у антикварницама. Преживело је покушај прећуткивања од стране непосредног наследника катедре, да би пуну валоризацију доживело већ у наредној генерацији предавача. С обзиром да није било начина да се до књига дође, Факултет је био принуђен да поједине делове умножава и коричи. Више генерација студената убеђено је да су учили из Радовановићевог уџбеника *Системаџика Chordata*, у ствари само дела другог тома *Зоологије*. Ништа се није изменило до данас; сви они којима је Милутин наменио ово своје дело обилато га користе. На универзитетском нивоу образовања као помоћни уџбеник, а у основној и средњошколској настави као приручник професора и литературу талентованих ученика.

Из савременог угла гледања и због актуелности тематике није неважно истаћи да се у овим књигама крије и заматак науке о биодиверзитету. О својим намерама у предговору другог дела *Зоологије* Радовановић је записао: „С обзиром на успех ранијих издања задржао сам и овом приликом стари начин излагања, у жељи да читаоцима омогућим што је могуће лакше упознавање најважнијих животињских облика и њихове телесне грађе, а у вези с тим и оријентисање у бескрајној разноликости животињског света“. Већ тада је тежио циљу који је и данас глобални сан, односно, учинио је крупан корак да се циљ достигне.

Суужење научне проблематике, условљено нарушеним здрављем, омогућило му је да се усредреди на одабране теме. Ограничио се на истраживања у области еволуционе морфологије *Caudata*, филогенетских и еволуционих односа отровних змија, географске специјације и варијабилности гуштера јадранских острва и фаунистичких и зоогеографских проблема водоземаца и гмизаваца Југославије. Део стваралаштва посветио је историји биолошке науке у нас и развоју еволуционе мисли, кроз осветљавање дела појединих еволуциониста. И даље га је красила свежина идеја и врхунски резултати, тако да му радови задовољавају најстроже критеријуме светских научних часописа. Више од две трећине својих радова опет је објавио у међународним часописима. Овде је место да се укаже да постоје поуздани трагови (рукописи, преписка, *Citation Index*) да је Милутину у иностранству објављено више радова који нису наведени у постојећим библиографијама, нити им се у овом тренутку знају потпуне референце. Два од њих, према скраћеној нотификацији *Citation Index-a*, објављена су му посмртно у *Zoolog. Jb. Sog.* 86: 395, 1969. и *Physiopathology Adip* 335, 1969. (Радовановић, 1985 *cit. op.*). Јануара месеца 1964. године добио је Радовановић позив *Senckenbergische Naturforschende Gesellschaft* из Франкфурта на Мајни да за *Сјоменицу* у част заслуга, а поводом седамдесетог рођендана чувеног херпетолога Роберта Мертенса, напише оригинални научни рад до 20 страница. Конрад Клемер (*Klemmer*) у писму од 15. јуна 1964. године потврђује да је примио рукопис рада и да ће коректурне листове послати Милутину у септембру. Да је рад штампан сведочи и део Клемеровог писма од 25. јуна исте године у коме помиње интервенцију немачког графичара на

карти коју је Радовановић приложио уз рад, а још више руком дописани део захвалнице самог Роберта Мертенса „нарочито за Ваш леп прилог *Споменници*“ (децембар 1964). Премда постоје индиције, нисмо имали храбрости да се одредимо за наслов тог рада, с обзиром да у Милутиновој заоставштини постоје бројни рукописи за које тек предстоји трагање за доказима да ли су и где објављени. У овом случају остаје да се сачека одговор колега из Natur-Museum und Forschungs-Institut Senckenberg. Најмање један рад („Adriatische Inseln als Entstehungsorte neuer Tierformen“, у француском преводу) саопштен на С.И.Е.С.М. XX ème Congrès-Assemblée plénière, Bucarest-Constantza: 17–22. октобар 1966., штампан је *in extenso* у часопису са скраћеним насловом *Rapp. Comm. int. Mer Médit.* у седамнаестом или осамнаестом волумену.

Више је непознаница око рада који се у његовој библиографији, у оквиру Споменнице САНУ [70], води под бројем 47: *Die Amphibien und Reptilien Jugoslawiens*. Пошто се ради о већем научном прилогу, вреди осврнути се на предисторију и судбину овог дела. Напоменуто је Милутиново чланство, од оснивања, у Међуакадемијском одбору за флору и фауну. Један од приоритетних програма Одбора био је објављивање Каталога флоре и фауне Југославије. У том смислу обратио се Хаџи, у име Редакционог одбора, Милутину 4. марта 1964. године. „Мислимо да Вама није потребан никакви сарадник или коаутор и да ћете сами обавити читав посао“, писао је тада Хаџи. Милутина је, сем тога, подсетио на упутство ауторима, облик и опрему рукописа, уз тражење рока до кога би рукопис био готов за штампу. Даљи ток збивања је, у ствари, реконструкција из преписке и опаски на рукопису. По свој прилици Радовановић се прихватио израде каталога. Да је тако, судимо по *nota bene*, коју је 25. јануара 1966. године записао на омоту рукописа *Каталога водоземаца Југославије*: „Трећи примерак текста послао у Љубљану (др Андреју Мартиничу – секретару Међуакадемијског одбора)“. Разлог више видимо у рукопису рада на српском језику, јер је радове на немачком језику Радовановић већ у првој верзији писао изворно. У том случају, Милутин је накнадно повукао свој рукопис, не допуштајући било какве измене у њему. Међутим, могуће је, мада мање вероватно, да Милутин није прихватио понуђену концепцију и форму већ на самом почетку, а да је поменути рукопис послао Редакционом одбору, како би му показао за какав каталог фауне се он залагао. Постоји још једна верзија. У Међуакадемијском одбору за флору и фауну Југославије, као претходница неспоразумима са Милутином Радовановићем, дошло је до размимоилажења око концепције и конкретне надлежности за израду *Каталога Југославије*. Колеге из Љубљане, зачудо и Хаџи, инсистирали су да Slovenska akademija znanosti in umetnosti буде одговорни носилац целокупног програма израде Каталога, што поједини чланови Одбора из других република нису здрушно подржали. Највеће резерве исказали су представници Србије.

Како је Институту за ботанику Свеучилишта у Загребу Међуакадемијски одбор већ био уступио пројекат „Аналитичка флора Југославије“, као засебан део, многи верују да су 1964. године основани Одбор за флору САНУ и Група

за ентомофауну САНУ (која ће касније прерасти у Одбор за фауну Србије САНУ), били демонстративни одговори из Србије на прегласавањем подржане предлоге Међуакадемијског одбора за флору и фауну. Концепцијска супротстављеност била је много више узрок непомирљивости ставова, него матичност институција носилаца пројеката. Стручњаци Србије заступали су мишљење да ће због усвојене концепције најављена дела Међуакадемијског одбора о флори и фауни Југославије бити мање-више некомплетна, а самим тим, неће одговарати сличним савременим делима напредних земаља Европе [71], [72]. Временска подударност догађања, укључујући трајни прекид кореспонденције Хаџи-Радовановић, после вишедеценијског трајања, до чињенице подижу вероватноћу изнетог.

Упркос свим неспоразумима, Милутин се није повукао из Међуакадемијског одбора за флору и фауну Југославије. У сваком случају, мада није искључено, не значи да рукопис Каталога треба директно везивати за рад под насловом *Die Amphibien und Reptilien Jugoslawiens*, датом на почетку пасуса. Овај рад Радовановић је припремио за Аустријску академију наука. Та могућност намеће се из кореспонденције са академиком Ото Ветштајном и др Јозефом Ајзелтом (Josef Eiselt) из Природњачког музеја у Бечу. Милутин је имао чврста уверавања да ће његов обимни рад бити штампан у *Сјоменику* Аустријске академије, или у *Расцржавама зоолошко-ботаничкој друштва* из Беча. Тако се и десило да се нађе наведен у Милутиновој библиографији објављених радова. Ветштајнова смрт, 10. јула 1967. године, из основа је променила ситуацију око објављивања овог рада. У одсуству ауторитета Ветштајновог ранга, наследници у струци нису били вољни да га штампају у понуђеном облику. Саветовали су Радовановићу веће проширење рукописа, до обимније монографије, коју би као *Fauna Jugoslavica* штампао у својој земљи. Милутин, изгледа, није био спреман да настави рад на враћеном му рукопису. Можда је баш због тога исти рукопис проследио у Франкфурт на Мајни чувеном херпетологу Роберту Мертенсу, мада не искључујемо могућност да је могао бити у питању и неки сасвим други рукопис. Тек, Мертенс му 17. новембра 1967. године пише да ће примљени и пажљиво прегледани рукопис упутити за објављивање у *Stuttgarter Beiträgen zur Naturkunde*. Знамо где и зашто рад *Die Amphibien und Reptilien Jugoslawiens* није објављен, али не и да ли је уопште и где објављен, сем што постоје индиције где то треба проверити.

Стоји и могућност да Милутин није одустао од припреме монографије о водоземцима и гмизавцима Југославије, јер је иза њега остао обимнији недовршени рукопис на немачком језику *Herpetologia* у неколико свезака (I–IV, са више од 60 пагинираних и већег броја непагинираних страница), потпуно комплементаран тексту у Бечу одбијеног рада.

Подразумева се да Радовановић није проредио само своја теренска истраживања, већ и своје учествовање на међународним научним скуповима. Званично, у реферату Одељења природно-математичких наука САНУ,

при избору за редовног члана Академије, наведено је да је иза 1960. године учествовао на два скупа, у Јени (1965) и Букурешту/Констанци (1966). У заоставштини постоји документ да је на Хидробиолошком конгресу у Хамбургу, 23. новембра 1961. године, држао реферат: *Die Fauna von Gebirgsseen und Höhlen in Jugoslawien*, што отвара могућност његовог чешћег учешћа од забележеног, премда је то, и уз најнекритичнију процену, знатно испод за њега уобичајене учесталости присуства на међународним скуповима.

Милутина, ни када је зашао у своје седамдесете, није напуштала стваралачка радозналост, тако да је наставио раније започету серију експеримената у природи везаних за феномен компетитивног искључивања. Такође, заинтересован за екофизиолошка истраживања на цитолошком нивоу и понет успесима младе колегинице Јелисавете Ивановић на овом пољу, у сарадњи са њом, упустио се у проучавање екоцитологије слепе, фосоријалне змије *Typhlops vermicularis*. Како се ради о фаунистичкој реткости и врсти коју је због подземног начина живота изузетно тешко наћи и која у Југославији обитава само у делу Македоније и Црне Горе (недавно откривена и на неким локалитетима у Хрватској), требало му је много времена и труда да сакупи валидан узорак живих примерака. Истраживања су била у одмаклој фази када је неко у Заводу извршио диверзију. Током викенда измешао је ознаке на калупима препарата у термостату, чиме је саботирао сав претходни уложени труд, не рачунајући средства која су издвојена за овај научни подухват. Колегиница Ивановић, дубоко разочарана поступком непознатог, можда блиског сарадника, донела је одлуку да напусти Факултет и пређе у Институт за биолошка истраживања. Нису помогла убеђивања Радовановића да то не учини, нити његова уверавања да ће поновити истраживања. Милутин тада (6. јануара 1966. године) упућује шефу Катедре за зоологију ПМФ Павлу Радоману представку, инсистирајући за састанак чланова Зоолошког завода. Представку преносимо у целини:

Шефу катедре за зоологију П.М.Ф.

Б е о г р а д

Друже Шефе!

Као стари професор нашег факултета слободан сам да Вам скренем пажњу на неке појаве у нашем Заводу, које ми се ни мало не допадају и које би могле да имају врло негативне последице у будућности ове наше научне институције. Ових дана је отишао из наше средине још један врло вредан и способан члан научног подмлатка, Д-р Јелисавета Ивановић, чији сам рад последњих година пажљиво пратио и о којој сам пре извесног времена добио врло похвалну писмену изјаву проф. Ушакова у Лењинграду, где је она неко време радила на усавршавању студија. Ранијих година су напустили Зоолошки завод Олга Павићевић, Д-р Милан Ђорђевић, Д-р Зоран Градојевић и још неки врло способни сарадници, који су се запослили у неким другим

институцијама. За то време су неки други чланови у нашем заводу правили блиставу каријеру и издигли се до највиших звања, док у научном раду нису постигли никакав виднији успех и остали потпуно непознати у светској науци.

Тако се стекао утисак, да се у Зоолошком заводу врши нека регресивна селекција и да способним и поштеним члановима нема места у овој научној институцији. Са своје стране морам нарочито да зажалим што Д-р Зоран Градојевић није члан наше заједнице, који је иначе познат и код нас и на страни као врло способан и солидан научни радник. Дозволите да Вас подсетим у исто време, да је Зоолошки завод од свог оснивања до данас представљао врло озбиљан научни центар, у коме су радили многи наши врло истакнути научни радници: Јосиф Панчић, Живојин Ђорђевић, Синиша Станковић, Бора Милојевић и други. Ако се настави са праксом како се почело последњих година, бојим се да ће углед наше научне установе знатно опасти. Не заборавите, да би се те негативне промене извршиле баш у доба кад Ви као шеф Зоолошког завода руководите овом научном институцијом. Морам бити индискретан и напоменути у исто време, да је опште веровање међу члановима Зоолошког завода да другарица Пљакић има пресудан утицај у вођењу послова у нашем институту и да је она нарочито одговорна за стање у Зоолошком заводу.

У вези са изложеним чињеницама најлепше Вас молим, друже шефе, да у току следећих дана сазовете чланове Зоолошког завода на заједнички састанак, на коме би се расправљало о садржају ове представке. Том приликом желим да поставим и питање избора Д-р Зорана Градојевића и Д-р Ивана Савића за чланове наше заједнице у звању доцента.

Примите и овом приликом, друже шефе, изразе мога особитог поштовања, са искреном жељом да Ваше руковођење Зоолошким заводом остане као светло доба у историји ове наше научне институције.

6. I 1966. године у Београду
Проф. Д-р Милутин Радовановић

Представка је изузетно важан документ не само за биографију Радовановића већ и за историју биологије у Србији, напосе за прошлост Зоолошког завода. Начин обраћања и тон одају љутитог Милутина. Никада пре нити после никоме се није обратио са „шефе“, још мање са „Друже шефе“. Не знамо за постојање отвореније критике рада Зоолошког завода од недвосмислене у представци. Занимљиво је, у овом случају, Радовановићево раздвајање наставне од научне делатности Завода и готово искључиви Милутинов приступ Заводу као научној институцији, уз став да Заводу приличи једино углед озбиљног научног центра. Такође, у представци су упозорење „Не заборавите!“ и поименично наведени кривци за, по Милутиновом мишљењу, постојање негативних појава у Заводу.

Шта се потом догодило? Ништа неочекивано. Допис је протресао Завод из темеља. „Кухиње“ данима нису престајале да раде. Научни подмладак је такође договорио свој наступ, који је укључивао апсолутну подршку Милутиновим ставовима. Заказан је збор чланова Завода. А на састанку, прво су устукнули млади, што је охрабрило критиковане да одбаце све наводе у представци, а и сам Радовановић био је неупоредиво блажи него у представци. Остао је усамљен у свом ставу. Завод је наставио да иде ка будућности путем који је Милутин сматрао странпутицом. Да ли је био у заблуди? Млади, талентовани и врло способни сарадници, за које се Радовановић заузимао, постали су угледни научници, водећи у својим областима. Милутин није био у заблуди!

Променом законске регулативе и, с тим у вези, оснивањем научно-наставних института (1960. године), зарад пружања бољих услова за научни рад наставницима и сарадницима, готово целокупан наставно-научни кадар Завода свој научно-истраживачки рад везује за Биолошки институт. Допуном Уредбе Извршног већа НР Србије од 25. марта 1961. године, оснивачи Института, Извршно веће НР Србије и Универзитет у Београду, озваничавају нову научну политику. Том приликом дошло је и до измене постојеће организационе схеме Института, у оквиру које се оснива Одељење за таксономију, биогеографију и органску еволуцију. Овим чином гаси се бивше Одељење за екологију и биогеографију кичмењака и његови одсеци. Радовановић наставља свој научно-истраживачки рад у новооснованом Одељењу. Могуће је [73], мада нема поузданих доказа, да је први управник Одељења био професор Павле Радоман. Напротив, постоје бројна сведочанства, иако не из 1960. године, да је Одељењем све до 1968. године руководила професор Милика Пљакић.

То што је Милутин био у Институту од оснивања, што је био највишег научног и наставног звања и што је био један од најугледнијих биолога тога времена, баш из области због којих је ово одељење и основано, није значило да је био и у једној комбинацији за управника Одељења. Међутим, не значи ни да колеге које су руководиле Одељењем нису то чиниле на најбољи начин, колико су околности допуштале. Обоје поменутих посебан допринос дали су подизању и опремању нове зграде Биолошког института. Незахвално би било, из данашњег угла, процењивати како је Радовановић прихватио промену свог статуса у измењеној унутрашњој организацији Института. Уместо нагађања о томе, посветили смо пажњу његовој научно-истраживачкој делатности у новооснованом Одељењу. Попут осталих сарадника са Факултета закључио је са Институтом уговор о ангажовању у својству сталног сарадника и обавезао се да ће за рачун Института обављати научно-истраживачке послове из области таксономских, биогеографских и еволуционих проучавања водоземаца и гмизаваца. Сагласност ПМФ-а била је неопходан услов за склапање уговора. Уговори су се обнављали сваке године. Био је обавезан да редовно подноси извештаје о свом раду. Мало је његових сачуваних годишњих извештаја, али довољно да се процени карактер Милутиновог ангажовања. Готово без остатка, посветио се омиљеним истраживањима фауне јадранске обале и јадранских

острва. Планирао је и реализовао временски дуготрајна теренска истраживања. Ни једно није трајало мање од 20 дана. Задржао је обим од два до три месеца проведена у природи годишње. Последње екскурзије извео је у области шибенског подручја и Олибског архипелага новембра месеца 1967. године [74].

Није јасно како је издржавао тако дуготрајне боравке у екстремним условима какви владају на, углавном, пустим и голим сикама, шкољима и острвцима Јадрана, за које многи сматрају да нису погодни за било какав живот. Упркос постојању три биолошка института и већег броја природословних музеја, само на хрватском делу обале Јадрана, и других научних институција на копну којима је у програму истраживање Јадрана, са Радовановићем је окончана епоха страствених истраживача острвске фауне и феномена. Много више и значајније, за њим су остали бројни радови и научне загонетке, докази да авантуризам није био порив који га је гонио на опасна места под најнеповољнијим условима.

Теренска истраживања вршио је и ван програма Биолошког института, посебно у оквиру научних тема које је реализовао преко Одељења природно-математичких наука САНУ, тако да горњим приказом нису у потпуности исцрпљена Милутинова истраживачка путовања. О овој чињеници мора се повести рачуна, јер смо из једног од Извештаја о раду (за 1965. годину) сазнали да је истраживањима покривао знатно шире просторе тадашње отаџбине од претпостављеног.

Поред уже стручних интереса, као љубитељ и зналац античке културне историје и науке у више наврата путовао је Медитераном. Да затвори медитерански круг, недостајао му је једино боравак у Египту. Древне цивилизације привлачиле су га ништа мање од античких. Жарко је желео да посети земљу фараона. Протекле су године док му се није указала прилика да оствари ту своји жељу. Подстакнут припремама експедиције у Намибију (Југозападну Африку), а делом и због претходне провере сопствених могућности, отиснуо се октобра месеца 1967. године у североисточну Африку. Било је то првенствено туристичко путовање, мада Милутин није пропустио да посети делове Сахаре уз Нил и обиђе природњачке знаменитости Египта. Најјужнију тачку узводно Нилом досегао је код места Phyllae на самој обали Насеровог језера, више од хиљаду километара од ушћа.

На више места поменули смо Радовановићеву везаност за завичај и оданост својој гимназији у Шапцу. Кад год би се у Мачви славио неки јубилеј, позивали би Милутина да учествује и увелича славље. Он се, са своје стране, радо одазивао, уколико је било и најмањих могућности, не правећи веће разлике између годишњица матуре, годишњица школе, јубилеја библиотеке, позоришта или скупа „Табановаца и Табановки“. Нарочито бројне овакве свечаности уприличене су 1967. године. Једна за другом смењивале су се током целе године. Милутин се, као заслужни грађанин, нашао у Одбору за прославу свих ових јубилеја. Успомене из ђачког доба биле су оне мале капи за превагу наклоности. Певао је са генерацијом *Gaudeamus igitur*, 7. октобра

Слика 6. Са прославе четрдесетпегодишњице Велике матуре у Шапцу

1962. године, на прослави четрдесетогодишњице матуре и са поносом слушао речи својих другова о себи. „Чини нам част што видимо међу нама друга из наше генерације Др. Милутина Радовановића, професора Београдског универзитета и научног радника на пољу природних наука, који је својим научним радовима достигао високи степен признања, те је постао дописни члан Српске академије наука, редован члан Интернационалне академије наука „Агра“ у Индији, затим члан научног друштва у Сједињеним америчким државама и многих других научних друштава и удружења у земљи и иностранству.

Задовољство нам је утолико веће кад се сетимо да је наш драги Милутин – иначе звани „Хекел“, ово постигао упорним и марљивим радом и то почев од сеоског ђачића из села Табановића, па кроз школовање у овом дому, студирањем у Јени и даљим усавршавањем на нашим научним установама. Желимо му дуг живот и даље успехе на корист друштва у коме живимо“, остало је записано у грађи са тога скупа. Пет година касније (30. октобра 1967), као одговор на позив за прославу стотридесетогодишњице Шабачке гимназије, Милутин пише Секретаријату Гимназије:

„Као бивши ђак Шабачке гимназије, у генерацији која је матурирала јуна месеца 1922. године, желим да узмем учешћа у прослави стотридесетогодишњег јубилеја ове наше истакнуте просветне установе, која је одиграла видну улогу у

културној историји нашег народа. Увек сам био поносит на своје школовање у Шабачкој гимназији, у којој сам стекао солидно основно образовање, као темељ за студије на факултету и самосталан научни рад. Увек се са захвалношћу и поштовањем сећам својих професора из тога доба. Кроз ту школу је прошао велики број истакнутих књижевника, научника и државника, који су својим делима осветљавали пут културног развитка нашег народа.

Ове године се управо навршило 45 година од матуре генерације којој сам припадао, па се надам да ћу том приликом срести и неке од старих другова, а биће ми мило да после толико година опет прошетам шабачким сокацима и сетим се догађаја из школског живота од пре скоро пола века. У исто време желим да се сретнем и са данашњим наставницима и ученицима те школе“.

Крајем децембра 1967. године Радовановић се придружио завршним свечаностима и својим присуством увеличао не само прославу своје гимназије, него и прославу јубилеја Библиотеке и Позоришта. Судаћи по програму свечаности, верујемо да му је било посебно угодно и драго књижевно вече посвећено раду и развоју ђачког часописа „Поуке“, који је он у своје време уређивао и био му један од главних сарадника. Тих дана, док се са својим вршњацима у сећањима враћао догађајима из своје младости и школовања, није ни слутио да се опрашта заувек од њих и од шабачких сокака.

Премда није био у одмаклој старости, био је дубоко свестан пролазности живота, толико да је као мото уз прве верзије неких својих рукописа, додуше никада у завршним, имао обичај да запише стихове Љубе Ненадовића:

„То бескрајно време све ће да промене,
Где је сада море видећемо стене.
Брегове ће киша у долине снети,
Долине ће вулкан у облак попети.
Видећемо сунце како мења стазе,
Видећемо како нове звезде слазе.“

Све чешће се опраштао од својих пријатеља и вршњака. Почетком 1968. године (16. јануара) умро је Милутинов велики пријатељ, еминентни научник Боривоје Д. Милојевић. Зближени посвећеношћу науци и напорима да афирмишу српску науку, поделили су сличну судбину током дугог времена нетолеранције и идеолошке искључивости. Тим пре, растањак је за Милутина био много више од губитка колеге и пријатеља [75].

У циљу растерећења рада гломазног Универзитета у Београду иза 1960. године дошло је до такозване „деметрополизације науке“. Гломазност Универзитета није била једини узрок оснивању одељења, а потом и нових факултета у Нишу, Приштини, Новом Саду, Крагујевцу итд. Радило се ништа мање и о тада хорски истицаној демистификацији и деелитизацији науке. Колико се то решење показало успешним зависи од случаја до случаја. У случају биологије верујемо да је већ време за свођење рачуна. Новоосноване

биолошке групе при Филозофским факултетима у Приштини (1960. године, *Службени гласник НР Србије*, 28/1960: 496.) и Новом Саду (1961. Године) [76] стартовале су без довољно квалификованог наставног кадра.

Као по правилу прискочио им је у помоћ у то време матични факултет са Београдског универзитета. Милутина није мимоишло ангажовање у том смислу. Годинама је држао наставу и у ова два универзитетска центра. У Новом Саду предавао је најмање четири године (до школске 1965/66. године), а у Приштини седам година (до школске 1967/68. године). Процена дужине ангажовања извршена је на основу година докторирања колега који су преузели предмете које је Милутин предавао. У поменути срединама Радовановић се пријатно осећао, а и колеге су делиле истоветна осећања. То потврђују и његове бројне фотографије са раздраганим студентима на екскурзијама и теренским истраживањима. Чак и када је престао да предаје, остао је у присним везама са сестринским заводима, бивајући им чест гост поводом разних пригода. Дирљива је Радовановићева фотографија са посветом свег наставног особља Биологије у Новом Саду, снимљена на Петроварадинској тврђави на мање од два месеца пре Милутиновог трагичног краја.

Могао се десити парадокс, да Радовановић за све време своје универзитетске каријере не изведе ни једног кандидата до одбране доктората. Не треба трошити речи на објашњење ове ненормалне појаве. Често су у Милутиновом животу неке непредвидљиве околности утицале на ток догађања. Тако се десило и овога пута. Најављени закон, којим је требало регулисати стицање докторске титуле и научних звања, изазвао је праву пометњу међу научним радницима, поготово међу кандидатима који су били одмакли у припреми својих дисертација. Година 1965. проглашена је последњом са којом су важили претходни услови. Плима пријава дисертација запљуснула је Природно-математички факултет. Подобни професори били су ангажовани у тој мери да више нису могли да прихвате ни једног кандидата, посебно из млађих генерација. Факултетска управа се тек тада досетила редовног професора и академика Радовановића и, на својој седници од 20. априла 1962. године, одредила га „за руководиоца при изради докторске дисертације“ Ива Савића. Дана 1. октобра 1965. године, одлуком Већа Факултета, уз Милутина су за преглед и оцену Савићеве докторске дисертације одређени Синиша Станковић и Максим Тодоровић. Референти су 20. децембра исте године предложили Већу Природно-математичког факултета да одобри јавну одбрану докторске дисертације Ива Савића, с обзиром да су оценили да иста представља оригиналну научну студију и да својим квалитетима може послужити као основ за стицање степена доктора биолошких наука. Кандидат је успешно одбранио своју дисертацију 30. децембра 1965. године. Био је то првенствено успех кандидата, али и ментора. Да је Милутин био поносан на свог кандидата види се и по предлогу из представке шефу Завода.

Напоменуто је да је Радовановић у СР Немачкој имао статус редовног професора. Као гостујући професор, по позиву, држао је наставу на тамошњим

Универзитетима. За период од 1961. до 1968. године сачувана је документација о гостовању на Универзитету у Хамбургу, где је био ангажован (новембар/децембар 1961) за наставу на Природно-математичком факултету.

Сем за наставу, иностране научне институције позивале су Милутина да гостује у њима, како би уз његову помоћ решиле одређене научне проблеме. Немамо прецизан преглед оваквих гостовања, али по позивима судимо да их је било више. Последњи који смо регистровали био је директора Зоолошког одељења Природњачког музеја у Бечу проф. др М. Бајера (Beier). Позван је јануара месеца 1967. године, да као врхунски специјалиста за острвску фауну обради пребогате фондове овог Музеја, посебно херпетолошки материјал са подручја Југославије.

Још већу почаст доживео је у Немачкој 1965. године на великом међународном научном скупу у Јени посвећеном Ернесту Хекелу (11. јуна 1965). Милутин је као некадашњи студент Јенског универзитета позван да у име биолога из целог света поздрави домаћине и да говори о стваралаштву једног од најпознатијих природњака у историји цивилизације. Радовановићево учешће на скупу материјално је подржала САНУ, односно Извршни одбор Председништва, на предлог Одељења природно-математичких наука. Према сећању оних који су га познавали, ово признање посебно га је обрадовало и сматрао га је највећим могућим које један еволуциониста може добити.

Исте године у Београду, у сали Коларчевог народног универзитета, одржан је свечани скуп уприличен поводом 70 година од оснивања Природњачког музеја у Београду. Милутин је руководио Одбором за прославу и пригодним говором отворио свечану прославу (22. децембра 1965).

Ишчезнуће корифеја појединих биолошких дисциплина била је једна од карактеристика смене генерација у овој фази развоја европске науке. Уместо енциклопедиста, све је више било специјалиста. Није се више могло ослонити на резултате само неколико појединаца, требало је имати увид у рад десетине њих. Сличан тренд био је и у светској науци, што је научнике гонило да одржавају међусобну активну и делотворну комуникацију. Милутиново име било је на листи најпожељнијих за сарадњу. Није била мала обавеза одговарати на бројна писма, а још мање излазити у сусрет молбама садржаним у њима. Радовановић је већ имао дубоко усађену навику да ажурно одговара на сваку поруку, ма од кога она потицала, што је очигледно годило свима. Старијим колегама, као доказ чврстине међусобних веза, млађим као знак пажње и подршке, а особама ван струке као израз поштовања њиховом труду или занимању за појаве у природи. Користећи предност комуницирања на свим главним светским језицима, Милутин је везама премрежио целу планету. Не само што је био спона наше науке са светском, био је спона између, тада у великој мери подељених, научника истока и запада. Листа колега са којима је одржавао везу, готово да је индекс тадашњих херпетолога света. Размена литературе била је један од пратећих аспеката ове сарадње, о чему ће касније бити још речи. Уместо набрајања имена и институција, заинтересоване

упућујемо на Спомен библиотеку Милутина Радовановића у Институту за зоологију Биолошког факултета у Београду и Архив Милутина Радовановића у Природњачком музеју у Београду. Определили смо се да из пребогате кореспонденције издвојимо понеки топли, људски детаљ, а не неке стручне, који знају бити сувопарни и занимљиви само ужем кругу појединаца. Упечатљива су сећања млађих колега из света у пуном научном узлету на прошле сусрете, када су као студенти походили институције у којима је Милутин радио, а он их фасцинирао излагањима о природи, што их је, према њиховом сопственом мишљењу дефинитивно опредељивало за науку и њене тајне.

Све је указивало на највише научно признање у земљи, једино које Милутин још није имао. Као и при избору за дописног Одељење природно-математичких наука покренуло је иницијативу за избор Милутина Радовановића за редовног члана Српске академије наука и уметности. Реферат Одељењу поднели су академици Петар Мартиновић, Јован Белић и Младен Јосифовић. Сматрали су да Милутин „има све квалитете: научне, стручне и моралне, да буде изабран за редовног члана САНУ, за које зваће га и предлажу“. Одељење је прихватило предлог референата, као и Ванредна скупштина Академије за избор нових чланова, одржана 7. марта 1968. године. Већ сутрадан све угледније новине (*Полиџика*, *Борба*, *Вечерње новости*) објавиле су резултате избора, а неке и укратко представиле нове академике. Као што и приличи, честитка је стигла и од секретара Републичког секретаријата за образовање и културу Живана Берисављевића (11. март 1968). Милутин више није био у Југославији када га је позвао секретар САНУ академик Вукић Мишовић да присуствује састанку који је био посвећен договору о издавању Споменнице у част новоизабраних чланова (11. април 1968). Радовановић се већ налазио на истраживачком путовању из својих снова, далеко на југу Африке.

Године 1967. покренуло је Немачко зоолошко друштво научну експедицију у Југозападну Африку. У време организовања овог путовања Југозападна Африка била је анектирана од Јужноафричке Републике, а пре тога немачка колонија Југозападна Африка. Данас је то независна држава Намибија. Из пратеће документације очигледно је да се радило о зоолошкој студијској и сакупљачкој експедицији. Милутин је имао много разлога да се прикључи овој експедицији. Пресудне видимо у провери поставки о филогенији и еволуцији отровних змија којима се дуго бавио. У тој години објављена му је једна од обимнијих студија посвећених овој проблематици [77].

Предео у који је намеравао да се упути, домовина је тридесетак врста најотровнијих змија, укључујући мамбе, кобре, кобре које избацују отров, аспиде, ноћне љутице, подземне љутице, и најкарактеристичније випере Африке из рода *Bitis*. Уосталом, Африка је постојбина већина випера са много облика, који се често могу наћи у изванредно великом броју. Поред отровница, а насупрот водоземцима, климатски услови у Намибији су изузетно погодни и за остале гмизавце. Уз неколико врста копнених корњача заступљено је, на пример, преко стотину врста гуштера и још неколико десетина врста

неотровних змија. Једном речју, Елдорадо за херпетологе. Други мотив била је његова жеља да стекне нова искуства у истраживању живог света далеких простора наше планете, попут својих узора и професора. Због тога је на стакленим ногама и помало наивна констатација проф. др Душана Живановића у необјављеном рукопису да је „академик Радовановић желео да из далеке Африке донесе чувену отровницу мамбу и да је поклони Зоолошком врту у Београду“ (Радовановић, 1985, *cit. op.*). Сумњамо да је себи поставио овако скучен непосредан задатак, мада је у то био убеђен и колега из Завода проф. др Павле Радоман, који је тада новинару *Полиџике*, слично свом претходнику, изјавио, „Желео је овом приликом да детаљно проучи једну специјалну врсту змија, мамбу – која спада у најотровније гмизавце ...“ [78].

Да и није других доказа, преписка са краја 1966. године са др С. Ендреди-Јунгом (Endrödy-Younga, Senior Research Officer – Crops Research Institute) из Кумасија у Гани, недвосмислено потврђује да је Милутинов програм био шири и да је чак укључивао посету Гани, где су га и очекивали.

Понуда Немачког зоолошког друштва да, као херпетолог, буде члан експедиције није могла да се одбаци. Сам позив представљао је значајно признање за нашу науку, јер је експедиција окупљала најугледније стручњаке за поједине области биологије. Милутин се „као дугогодишњи члан Немачког зоолошког друштва и Удружења немачких биолога“ обратио декану Природно-математичког факултета са молбом да му одобри одсуство и испита могућност добијања материјалне помоћи ради остварења предвиђеног плана. Декан је молбу проследио Ректорату Универзитета, а овај је 18. децембра 1967. године упутио допис Фонду Савета за координацију научних делатности НР Србије, у коме је изразио подршку Милутиновој молби. Ректорат је претходно већ обезбедио Радовановићу део потребних средстава, сматрајући да се заиста ради о „особитој части нашој науци уопште“. С обзиром да је Милутин кренуо на овај пут, сигурно је и Фонд уважио разлоге за материјалну подршку Милутиновом учешћу у међународној научној експедицији. Део трошкова, отприлике половину, покрио је сам Радовановић. Немачко зоолошко друштво извршило је темељиту припрему путовања, праћену издавањем сукцесивних билтена, којима је утврђивано стање готовости у готово сваком месецу до поласка. Милутин се такође за ово путовање „припремао дуго и брижљиво, не желећи да од ове експедиције одустане ни по коју цену. Као старом човеку и срчаном болеснику, његови пријатељи ипак су му саветовали да се подвргне прегледу, и он је то учинио. Био је врло задовољан када су му лекари саопштили да слободно крене [78]. Сем тога, проучио је најновију стручну литературу о утицају тропске климе на човека, што је преточио у обавезну норму понашања за све учеснике експедиције. На путовање је понео врло богат прибор за препарирање и фиксирање организама који су га интересовали. Пред сам полазак штампан је водич екскурзије са програмом и итинерером за сваки дан [79].

Укупно временско трајање експедиције планирано је на 23 дана, од 30. марта до 21. априла 1968. године. Милутин је путовање започео са проблемима

око добијања јужноафричке визе, јер су тада дипломатски односи Југославије са том земљом били у прекиду. Да би стигао на време, Радовановић је 29. марта отпутовао авионом из Београда за Франкфурт. Прикључио се групи од педесетак реномираних стручњака. Сачувани програм је готово једини извор информација о вероватном току експедиције у Африци. Истраживачку базу, коју су међу собом звали радни научни логор, лоцирали су не у близини главног града Намибије, Виндека, како је то непосредно после удеса писано, већ код мањег насеља Етемба у околини нешто већег места Омаруру. Већ првог априла логор је био постављен и организован на огромном поседу званом „Farm“, који је имао дужу традицију прихвата научних експедиција. Чак је располагао позајмном библиотеком стручне литературе, што је учесницима било од изузетне помоћи. Прве дане, до 4. априла, провели су у адаптацији и рекогносцирању околних терена, да би вечери посвећивали анализама дневних резултата, уводним предавањима о фауни Јужне Африке и литературним припремама за наредне дане. Правили су скице итинерера и о њима дискутовали. Истовремено, сакупљали су биолошки материјал путујући пределима централне Намибије џиповима, магарећим запрегама и пешице. До 9. априла организовали су из базног логора дуже и краће истраживачке туре, које су укључивале посете пећинама Етембе у гранитним стенама по врлетном и изузетно каменитом терену. Тог дана извели су прву тежу екскурзију на Еронго планине, да би се 10. априла упутили у пустињу Намиб. Намибијска пустиња протеже се на западу земље дуж 1500 км обале Атлантског океана. Голе пешчане дине, највеће на свету, простиру су до 150 км у копно. Ради се о покретном песку који океански ветрови померају миленијумима. Уместо киша, готово сваког јутра магла са океана ваља се преко песка и одмах испарава на површини дина. Дине у сунчевој светлости боје се црвенкасто-иловасто, као последица оксидације гвожђа у песку под дејством океанске магле. Сем закржљалог грмља у подножју, дине су без икакве вегетације. Па ипак, то није предео без живота. Особити и не тако сиромашни животињски свет прилагодио се овим условима. Милутина су привлачили ови организми и због упоређења са живим светом наших подручја који обитава у исто тако екстремним условима. Уз гуштере, највише је био заинтересован за мање врсте отровница рода *Bitis*: *Bitis cornuta* и *Bitis caudalis*, које живе на оваквим песковитим теренима и одликују се јединственим бочним кретањем у односу на уздужну осу тела. За четири дана, до 14. априла 1968. године, пресекли су пустињу попреко и избили на Атлантук. Потом су истраживали дуж обале, посебно у области ушћа реке Омаруру. Посетили су и неке од Бушманских насеобина, да би се кроз кланце пресушених речних токова приближили чувеној планини Брандберг (2610 м). Ноћили су у клисурама, пели се на Брандберг и потом маршем стигли до првих насеља, одакле су се вратили у базу. Петнаестог априла растурили су логор и са целим пртљагом и опремом упутили се на север у Национални парк Етошу. Етоша је највећи национални парк на свету, утемељен још 1907. године. Познат је по ретко богатом

животињском свету, већ и људима приступачним деловима парка. Четири дана провели су истражујући овдашњи живи свет. Најузбудљивији им је био пут преко Етоша котла, чија бескрајна пространства зна да покрије плитка бочата вода. Ништа мање узбудљив био је боравак на језеру Отјикото у 120 м дубоком доломитном гротлу. После више од 2000 км преваљеног пута по централној, западној и северној Намибији вратили су се у главни град. Два последња дана посветили су припремама за повратак и обиласку знаменитости Виндека (Vindhoek – Виндхук у српској и руској верзији изговора). Милутин је сјајно поднео тешкоће на терену и био одушевљен током и резултатима екскурзије. Са пуно заноса, готово младалачки, писао је породици и колегама у Зоолошком заводу. „Колегиницама и колегама шаљем много срдачних поздрава из саване Југозападне Африке. Путовање је необично и интересантно. Међу животињама и људима Црног континента сваки дан се доживи нешто необично“, писао је Милутин 9. априла из Етембе, већ на почетку свог боравка. Увече, 20. априла 1968. године, пребацили су се на аеродром Ондакаремба и укрцали у авион за Франкфурт. Авион се при полетању срушио у пламену са неколико стотина метара, претходно експлодиравши у ваздуху. Ударивши о земљу авион се распао на делове, који су се расули на простору од више километара. Погинуле су 124 особе, међу којима и еминентни научник, академик и професор Милутин Радовановић.

Све светске агенције пренеле су ову вест. Од наших *Полиџика* већ 21. априла 1968. године преноси вести УПИ-ја и Ројтера, „Срушио се Boeing 707 са 136 путника“. Није се још знала судбина, нити тачан број путника, а најмање да је у том авиону био Милутин. У наредних неколико дана светска и наша штампа били су опседнути извештавањем о овом трагичном удесу (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Star*, *Полиџика*, *Борба*, *Вечерње новости*, *Полиџика експрес* и др.). Разлози су били повезани са тајновитошћу која је обавијала узроке пада и, још више, прва сазнања о путницима авиона, терету који је превозио и неуобичајеном понашању званичних служби након несреће. Чињенице су испреплетене као у најузбудљивијем роману криминалног жанра. Авион је био готово нов, са сертификатом тек обављеног званичног техничког прегледа, што је искључивало могућност неисправности зракоплова. Такође, писта са које је узлетео била је нова. Ако квар на авиону ни грешка посаде нису били узрок, шта је онда изазвало пад? Муњевито се пронела вест да је авион, који је претходно долетео из Јоханесбурга, носио пошиљку дијаманата вредну тадашњих 20 милиона немачких марака, која, узгред, никада није пронађена. То је намах провоцирало верзију да дијаманти нису ни укрцани, а да је темпирањем експлозије уништен траг добро организованог пљачки. Још више је распаљена машта, када се сазнало да је у авиону у истом реду са Милутином седео Томас Тејлор, дипломатски курир Стејт Департамента, који је са собом носио тајна документа. Овај човек био је међу само неколико појединаца који су преживели удес. Вероватно обучен, поступио је сасвим супротно од уобичајене процедуре у оваквим ситуацијама. Одвезао се и отрчао у реп

авиона, прошавши при паду практично без огреботине. Ватру на уље додала је јужноафричка полиција, која је у четири кордона блокирала сваки прилаз олупини авиона, а још више делегација америчке обавештајне службе – СИА, којој је једино дозвољен приступ. У штампи је осуђивана спасилачка делатност на стратишту, поготово давање предности потрази за дијамантима и тајним документима над сакупљањем посмртних остатака унакажених путника, који су већином били угљенисани. Идентификација најмање половине путника није била могућа. У прво време била су идентификована тела мање од шестине путника. Међу њима и тело Радовановића. Док су домаће новине тежиште обавештавања усмериле на тешко надокнадив губитак за нашу науку, овлаш дотичући неразјашњене аспекте авионске катастрофе, у страним средствима информисања се доста писало баш о томе и о „мистериозном доктору Милутину Радовановићу, професору Загребачког универзитета“. На страну грешка у погледу Милутиновог матичног универзитета, загонетан им је био човек у чијем су расутом пртљагу нађени остаци бројних змија.

Иза катастрофе и идентификације, настале су силне перипетије око преноса Милутинових земних остатака у отаџбину, често праћене и неспоразумима. До њих је долазило, делимично, због комуницирања преко посредника у недостатку дипломатских веза и односа између Јужноафричке Републике и Југославије. Пошто породица није пристала на кремирање нити на сахрану у Јоханесбургу у организацији Српске православне цркве, месецима је тражен прихватљив начин за транспорт ковчега до Београда. Пред крај јула месеца 1968. године, у тренуцима када је изгледало да су сви неспоразуми отклоњени, умало да у Југославију стигне само Милутинов прах. Ипак, све је на крају окончано прихватљиво за породицу. Од Радовановићеве теренске опреме и сакупљених узорака у земљу је враћен једино ватром и механички оштећени двоглед и мала епрувета са неким инсектом. Све друго уништено је или оштећено у пламену у тој мери да је изгубило сваку намену. На самом истеку јула месеца (26. јула 1968) на Новом гробљу у Београду (парцела 37/гроб 357) сахрањени су земни остаци професора Радовановића. Последњу пошту одали су му породица, пријатељи, колеге, поштоваоци и студенти. Речи опроштаја свом колеги и учитељу изговорили су академик Миодраг Томић, у име Српске академије наука и уметности и Одељења природно-математичких наука, школски друг, лекар Мирослав Макевић, професор Павле Радоман, у име Универзитета и Природно-математичког факултета и, у име студената, Никола Туцић.

У оквиру претходног текста дато је обиље података о Милутиновом научном делу, а кроз овај сажетак намера је да се детаљи преточе у целовит осврт на овај аспект његовог стваралаштва. Тешко је бити оригиналан у овој анализи, јер су претходници, пишући о Милутину, највећи део овог посла већ обавили на задивљујући начин. Опште је мишљење да се ради о научнику који није био чист кабинетски радник који хладно и мирно, скоро по навици разрађује и комбинује своје идеје. Такође, да није био ни експериментатор у уобичајеном смислу речи, који класификује и исправља податке. Најзад, да није

био ни неуморни истраживач, кога страст за путовањем више гони да лута него да тражи. Он је све то био, и изнад свега тога био је научник у правом смислу, коме све то служи само да властите идеје доведе до трајног научног сазнања, да све те појаве стопи у једну научну целину која ће потврдити законе развитка живог света и биолошке науке. Имао је дар да осети прави проблем и да га својим резултатима уздигне до општег научног задатка, што је и другима било на дохват руке, али су прошли мимо њега не уочавајући значај. За њега важи и да је био међу последњима од оних ретких правих истинских научника старога доброга кова. Красио га је интерес за широку научну проблематику. Само у биологији, био је подједнако добро упознат са неколико врло дивергентних биолошких група и признат у свету као стручњак за њихову таксономију и биогеографију. Милутин Радовановић спадао је у оне научне раднике који своја дугогодишња истраживања, чије резултате сукцесивно објављује у домаћим и страним часописима, повремено генерализује, дајући синтезе постигнутих резултата у виду врло запажених опсежнијих студија и књига. Готово сваки његов мањи публиковани рад представљао је интегрални део једне целине из научне проблематике којом се бавио и коју ће након одређеног истраживачког напора саопштити као целину. Највећи део научног стваралаштва Милутина Радовановића критички је преиспитан и научно валоризован, али, с обзиром на ширину проблематике којом се бавио и дуго прећуткивање једног не тако маленог његовог дела, везаног за еволуцију органског света, остаје још доста посла за стручњаке појединих области, посебно еволуционе биологе.

Ни у једном периоду није било лако одредити се за области у којима је Милутин достигао врхунце свог научног стваралаштва, посебно због динамичног развоја биолошких дисциплина, како током Радовановићевог живота, тако и након његове смрти. Одредили смо се да је битније што су његови резултати у више наврата узиђивани у темеље укупног биолошког стваралаштва, од тога који су то конкретно резултати били и у ком периоду се то дешавало. Већ тиме, његово име и дело постали су део историје науке о живом свету. Као помоћни критеријум, који ниуколико не утиче на основно одређење, већ само на наш осврт на Милутиново дело из данашњег угла, користили смо актуелност резултата. Најпозданији начин за оцену важности резултата у овом часу свакако је присутност Радовановићевих дела у савременој научној литератури, односно цитираност. Показало се да су они резултати и области које су у научној јавности биле од почетка највише цењене и којима је и сам Милутин давао највећу тежину и значај, попут еволуције отровног апарата и скелета главе змија, острвске специјације, феномена неотеније, фаунистике и биолошке разноврсности, и данас најактуелније. Пошто је цитираност радова у међународним делима монографског карактера један од најцењенијих сегмената, у, до танчина, разрађеном вредновању научних резултата, за илустрацију, навешћемо неколико најзначајнијих или најновијих са ширим позивањем на Радовановићеве резултате: „Venomous Animals and their Venoms“ I–III (Bücherl, Buckleu, Deulofeu, New York & London, 1968, Bücherl,

Buckleu, 1971), „Die Landsalamander Europas I“ (Klewen, Wittenberg Lutherstadt, 1991), „Newts and Salamanders of Europe“ (Griffiths, London, 1996), „Handbuch der Reptilien und Amphibien Europas“ (Böhme ed., Wiesbaden, 1981–1998), „Oboživelnici – Amphibia“ (Baruš, Oliva, Praha, 1992), „Биодиверзитет Југославије“ (Стевановић, Васић, уред., Београд 1995), „Atlas of Amphibians and Reptiles in Europe“ (Gasc, ch.ed., Paris, 1997), „Die europäischen Vipern“ (De Smedt, Kempten, 2001), „Selective advantages of a heterochronic phenotype. Eco-ethology of paedomorphic populations of the Alpine newt, *Triturus alpestris* (Amphibia, Caudata)“ (Denoël, Liege, 2003), „Hermann’s Tortoise Boettger’s and Dalmatian Tortoises“ (Vetter, Frankfurt am Main, 2006), „Evolution, Systematics and Distribution of Crested Newts (*Triturus cristatus* complex) in Russia and adjacent Countries“ (Litvinchuk, Borkin, St. Petersburg, 2009) и др.

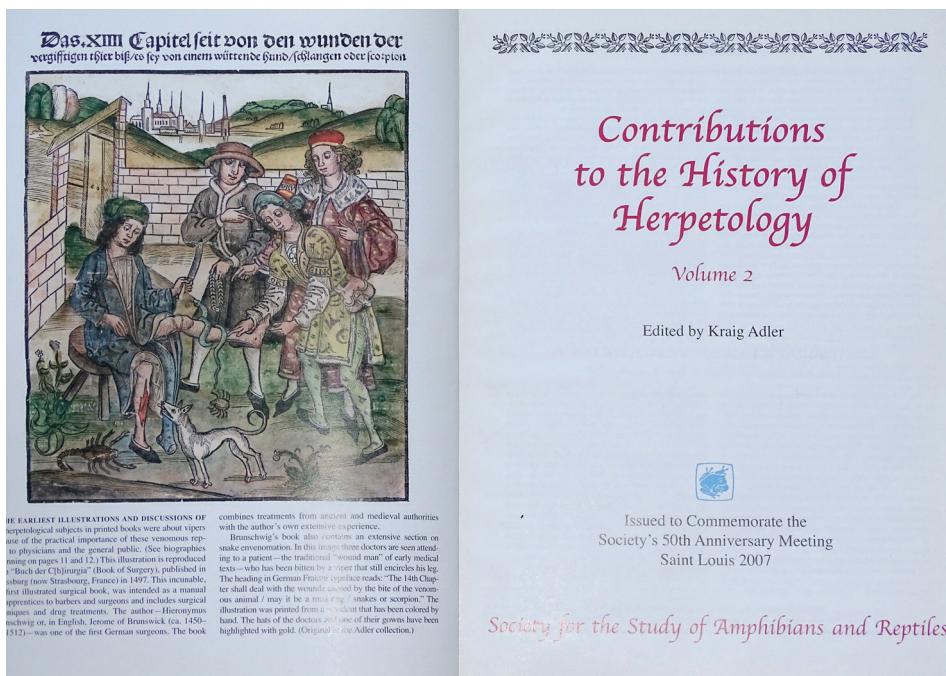
Преглед стварног обима цитираности Милутина Радовановића не постоји. То је још један од дугова потомака великом научнику. С обзиром на ширину области којима се бавио, биће то за свакога крупан изазов. Међутим, могућа је груба процена, која дозвољава грешку од коју стотину цитата. У сваком другом случају то би било недопустиво, сем у Милутиновом. Како? Овако процењено позивање на Радовановићеве прилоге креће се између хиљаду цитата, најмање, и две хиљаде цитата, што не оставља никакву сумњу у изузетан одјек Милутинових резултата у светској научној јавности. Још један феномен одликује његову цитираност. Ради се о веку трајања објављених резултата. Наводимо, као куриозитет, да се његова докторска дисертација, тј. рад штампан у Јени исте године (1928)[80] и данас масовно цитира.

Дели нас педесет година од Радовановићеве смрти. Довољно дуго времена, не само да се осветли дело и објективно сагледа Радовановићево место у научној мисији Срба, него и да се процени како су се потомци одужили овом дичном имену. Као и у већини других случајева, сећања на великане наше науке брзо бледе.

Преломни тренутак у борби против заборава научних достигнућа научника Србије и научника српског порекла био је оснивање одговарајућег Одбора у оквиру Српске академије наука и уметности (1991. године). Потврдило се да је САНУ један од стубова на коме почива опстајање српства. Покренута едисија „Живот и дело српских научника“ почела је да остварује своју мисију. Први том угледао је светлост дана 1996. године, а у седмом тому опширно су приказани живот и дело академика Милутина Радовановић [5] .

Помак се осетио не само међу стручњацима из области којима се Радовановић бавио, већ и у широј јавности. На интернету се појављују њему посвећени прилози, чији значај не умањује што су скраћене компилације животописа из Академијине едисије.

Године 2007. од афирмисаних и младих будућих стручњака оснива се невладино удружење Српско херпетолошко друштво „Милутин Радовановић“. Удружење се својим деловањем и објављеним радовима показало достојним имена које носи.

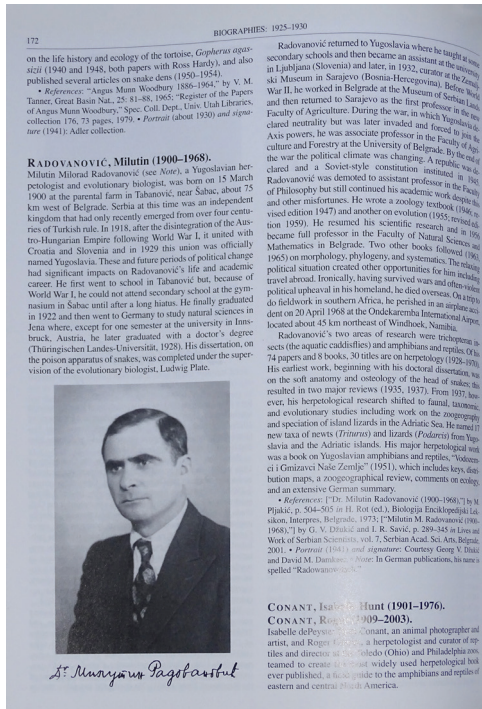
Сл. 7. Насловне странице монографије „Прилози историји херпетологије“

Мало неочекивано, мада је интернационално херпетолошко друштво „Society for the Study of Amphibians and Reptiles“ још 1982. покренуло идеју за едицију „Contributions to the History of Herpetology“, за Други волумен, уредник Крејг Адлер (Kraig Adler), у заслужне прегатоце светске историје херпетологије уврстио је и нашег Милутина Радовановића. Уз нашу сарадњу, посветио му је прикладан простор у монографији која покрива временско раздобље од XV до XX века [81].

Нема већег признања него када те сопствена струка изабере за корифеја светске науке. Мислим да је то уједно и крунски доказ да нисмо били пристрасни у нашој процени доприноса академика Радовановића како нашој, тако и светској науци.

Не негујемо традицију нити култ заслужних појединаца, а забораву олако предајемо намерене подухвате за трајно обележавање њихових имена. Тако је било и након Милутинове смрти.

После почетног шока и неверице да се он могао наћи у аероплану који је пао негде тамо далеко у Африци, многи су искрено пожелели да оставе вечни спомен његовом делу и имену. Не правимо разлику између појединаца, друштава, институција и завичаја. Свако од њих имао је сопствени приступ како да то изведе. Најамбициознији план зачет је у завичају, с обзиром да се овај Милутином поносио, био му одан и неизмерно захвалан.

Слика 8. Поглавље посвећено академику Радовановићу

Пожелели су да у Табановићу део школе, а временом и целу школу, претворе у Спомен-музеј Милутина Радовановића. Како је и Милутинова љубав према завичају била безгранична, а нити које су га са њим спајале нераскидиве, сви су, укључујући породицу, од срца пришли овој иницијативи. Сва писана заоставштина, заједно са предметима и намештајем везаним за рад и стваралаштво, пребачена је у Шабац, па у Табановић.

Место је да се кажу неколике речи о самој заоставштини. Милутинов трагични крај био је нагао и неочекиван. Књиге, сепарати, рукописи, фотографије, илустрације радова, преписка и остала документација нађени су у затеченом стању, којим се научници ретко могу поносити. Радовановић је, додуше, имао беспрекорно и педантно вођену преписку и добро сређену другу документацију, али ни приближно рукописе, фотографије и илустрације. Највећи део сведочанстава налазило се на два места, у Милутиновом дому и на факултету. Нажалост, заоставштина није на самом почетку прегледана и сређена уз помоћ стручних лица, а потом је претрпела и неколико сеоба, што је допринело да се не сазна њено изворно стање пре доспећа у Табановић и Природњачки музеј у Београду. Како није била ускладиштена на једном месту, због раздвајања и преношења остала је у приличној мери испреметана.

Године су се низале без икаквог помака у остварењу првобитне идеје. Не располажемо подацима када је основан Иницијативни одбор за Спомен-музеј

академика др Милутина Радовановића при Месној заједници у Табановићу, нити када су се иницијативи придружили Народни музеј из Шапца и Природњачки музеј из Београда. Замишљено је да то буде музејски комплекс двојног типа: Завичајно-етнографски, који би имао одговарајући статус при Народном музеју у Шапцу, и Природњачки спомен-музеј Милутина Радовановића, са независним статусом. Данас се у шабачком Народном музеју са тешком мукком присећају да су постојале неке такве иницијативе у чему су и они имали учешћа, али ничега више. Немају никакву документацију која сведочи да су намере биле озбиљне. Другачије је са Природњачким музејом. У архиви је сачуван елаборат „Оснивање и развој Природњачког спомен-музеја Милутина Радовановића у Табановићу“ (4. јуни 1984). У елаборату Музеја све је било лепо замишљено и испланирано. Срећно су спојене природа Мачве и неговање и одржавање успомене на великана наше науке, Табановчанина, академика проф. др Милутина Радовановића. Музеј је најозбиљније приступио припремама и први обавио архивирање њему уступљеног дела заоставштине. Све документе обележио је сигнатурним бројевима и словном шифром фонда. Није сасвим јасно на чему се сломила концепција, а још мање реализација. Претпостављамо да су средства била претешко бремене за сеоску Месну заједницу, а настале су и непремостиве тешкоће у обезбеђењу одговарајућег простора у тамошњој школи, што је из темеља поткопало могућност стварања Спомен-музеја. Можда је ово што ћемо написати јерес, али мишљења смо да је срећа што је овај пројекат пропао. Сведоци смо бројних примера нестанка укупних музејских фондова, или њихових највећих делова, похрањених по сличним завичајним институцијама широм Србије. Често су најбаналнији разлози узрок ненадокнадивом губитку. Убеђени смо да ни Спомен-музеј Милутина Радовановића у Табановићу не би био боље судбине. Међутим, очекујемо, а то се и потврђује, да се Природњачки музеј неће зауставити само на чувању Милутинове заоставштине, већ да ће сам остварити део програма који је у свом елаборату наменио замишљеном Природњачком спомен-музеју Милутина Радовановића у Табановићу.

Да ли је онда ишта остало у завичају као спомен на Милутина, сем сећања земљака? Јесте! Једна улица у Шапцу носи име академика Милутина Радовановића, а и име Милутин постало је чешће но што би иначе било уобичајено међу табановачким Радовановићима и Табановчанима.

Породица је Милутинову стручну литературу поклонила Факултету, који је води као засебан библиотечки фонд „Спомен-библиотека професора Милутина Радовановића“. Фонд има 268 књига, око 2500 сепарата и 249 годишта (волумена) различитих часописа. Када се зна да један волумен обично садржи 4–12 свезака, тада број свезака у фонду није мањи од 1000, а свакако ближи броју од 1500. Овај богати фонд литературе од непроцењивог је значаја за сегмент биолошке проблематике посвећен таксономско-биогеографско-еволюционим истраживањима, као и за систематику одређених фаунистичких група, пре свих водоземаца и гмизаваца. Овом библиотеком покривено је у

доброј мери раздобље прве половине двадесетог века, особито од 1930. до 1960. године. Истичемо значај литературе између два светска рата, када у опустошеној земљи готово да и није било могућности за праћење светске науке. Милутина је красила ажурност у комуникацији са колегама широм света, што је основа за успешну размену радова. С друге стране, изградио је име у научном свету, делом публикујући у међународним часописима и на страним језицима, тако да је, уклонивши кључну баријеру, потражња за његовим радовима била велика, али и размена. То је пружило прилику Радовановићу да већ на почетку своје научне каријере оформи добру и актуелну библиотеку, првенствено херпетолошку. Временом, иста је уредно допуњавана, тако да је тренутно у Србији најреферентнија за херпетологију прве половине двадесетог века. Уз то, комплементарна је са старим библиотечким фондовима сачуваним у занемарљиво малом броју сродних научних институција, пре свих у Ботаничкој башти „Јевремовац“ и Природњачком музеју у Београду. У исто време она је мост између те пионирске литературе и савремене, похрањене у званичним и приватним библиотекама.

У Зоолошком заводу иза Милутина остале су и драгоцене научне колекције: херпетолошка, ентомолошка и збирка других бескичмењака: скорпија, пужева, стонога и др. Не зна се која је била вреднија, јер су покривале Балканско полуострво, илуструјући богатство, разноврсност и варијабилност његовог живог света. Значај колекција немерљиво је повећавало богатство уникатним примерцима, по којима су описане одређене животињске врсте или ниже таксономске категорије и које су еталони за светску науку. Сам Милутин описао је десетине таксона гуштера, мрмољака [82], [83], [84] и водених мољаца различитог ранга.

Колекције су биле и остале незаобилазне у било ком разматрању систематике поменутих животињских група, посебно у ревизијама. Мало је речи оправдања за судбину ових збирки. Једине олакшавајуће околности за њихове скрбнике, изузев ратних збивања, су неразумевање надлежних, оскудица у одговарајућим судовима и препаративима као и угроженост материјала и почетак пропадања још за Милутиновог живота. Разлози су надживели Радовановића, али више није било његовог бдења над збиркама, што је убрзо довело до њихове делимичне пропасти. Сачуван је само симболичан број скорпија захваљујући проф. Божидару Ђурчићу, који је једини до сада обрадио затечени материјал [85].

Најбогатија од свих била је херпетолошка колекција, с обзиром да је херпетологија Милутину била основно поље научног рада. После његове трагичне смрти, а без стручњака за водоземце и гмизавце, брига о збирци поверена је лаборантима Завода. Како нису били вични одржавању колекција, а ни много заинтересовани, процес пропадања херпетолошког материјала се убрзавао. Одговорна лица у Заводу нису дозвољавала приступ збирци колегама ван ове институције, чиме је судбина збирке добрим делом запечаћена. Остало је непознато по ком принципу је Милутин уредио своју колекцију

и да ли је имао инвентарске књиге. На етикетама које прате материјал нема никаквих нумеричких ознака нити шифри збирке. Међутим, могуће је, као са дневницима, да су каталози збирки ипак постојали, али да нису сачувани. Тек после петнаест година, уз разумевање управника Зоолошког завода професора Милоја Крунића и доцента Војислава Јовановића, ова збирка пребачена је у Одељење за таксономију, биогеографију и органску еволуцију Института за биолошка истраживања „Синиша Станковић“. При преузимању (22. марта 1984. године) записано је, „Збирка преузета у жалосном стању. Већи део животиња у збирци мумифициран, без икакве боје. Материјал делимично разориле гљивице и бактерије, тако да се претворио у аморфну, галертну масу. Један део потпуно сасушен и струњен у прах“. Након преноса колекције, до тог момента коректно очувани део збирке потпуно је обезбеђен, а делимично оштећен и саниран, што даје наду да ће остатак драгоцене Радовановићеве збирке још деценијама бити основа многим научним истраживањима. Разлог више за оптимизам је новоизграђени наменски депо за чување колекција у Институту. Но, дуг Милутину неће бити одужен све док његова херпетолошка збирка не буде коначно обрађена, а резултати обелодањени, као што смо написали у биографији за едицију „Живот и дело српских научника“.

То се у међувремену и догодило. Млади стручњаци, који и овде на меморијалном скупу излажу своје прилоге, обавили су са великом професионалношћу посао санације целокупне батрахолошке и херпетолошке збирке похрањене у Институту за биолошка истраживања, укључујући и Радовановићеву колекцију и саопштили резултате [86], [87].

Током времена Милутинов лик се са страница штампе, поготово после првобитне поплаве написа у нашој земљи и ван ње, постепено селио у сећања особа које су му биле блиске или га поштовале, али и оних других, а дело наставило да живи кроз научне радове до данашњег дана.

Као занимљивост, али и илустрација дугог памћења и трајне непомирљивости ставова цркве и Радовановића, као рецимо око погледа на настанак живота, нека послужи чланак др Лазара Милина [88] „Филм о Пастеру или о пореклу живота“. Чланак је објављен у *Православљу*, чак дванаест година након Милутинове смрти. У њему је аутор, полемишући са материјалистичким хипотезама, сврстао Радовановића у „атеистички оријентисане научнике“, који се враћају старој претпоставци „да је живот постао сам од себе из мртве материје“. Са неупоредиво исцрпнијим сучељавањем ставова цркве око постанка света и нарочито човека са Радовановићевим погледима сусрећемо се у обимној монографији овог аутора у оквиру едиције Српске православне цркве „Научно оправдање религије“ [89].

Све до недавно, протекло време није обележено битном променом односа према Милутиновом лику и стваралаштву. Није било организованих манифестација уприличених поводом значајнијих момената из Радовановићевог живота, нити повезаних са изласком неког од његових значајнијих дела. Чак није поменут на местима и поводима где је била права прилика да му

Слика 9. Милутин у једној од биоспелеолошких акција у Словенији 1932. године

се бар мало одужимо. Не изненађује што то нису урадили Словенци [90], али боде очи када то не ураде Срби. У луксузној и престижној монографији *Спелеолошки атлас Србије* [91], изdatoј поводом 110 година спелеологије у нашој републици, у којој је неколико поглавља посвећено биоспелеологији и палеонтологији, ученици Милутина Радовановића потпуно су заборавили свог професора. Мање би болело да међу ауторима поглавља нису и они из универзитетског завода у коме је Радовановић окончао своју професионалну каријеру и да нису глорификована минорна имена на овом пољу, често само водичи и пратиоци. Већ површни поглед у Милутинову библиографију са десетином научних и научно-популарних радова из биоспелеологије објављених у дугом раздобљу, у коме је између ратова био једини квалификовани домаћи истраживач подземног живог света и члан струковних удружења, сведочи о кратком памћењу потомака.

Да није поменуто неколико Милутинових радова у биоспелеолошкој библиографији Балканског полуострва 2005. године [92], вероватно би овај део његовог стваралаштва остао запретен у ризници изгубљених знања.

Тек ту и тамо појавио би се понеки чланак, обично у форми „у спомен“, додуше, само у прво време након смрти. Издајамо овакве чланке Синише Станковића [93], Анта Тадића [94], Зорана Градојевића [95] и Милке Пљакић [96]. Као бизарност која се морала избећи, напомињемо да је у Тадићевом чланку, уместо Милутинове, приложена фотографија непознатог. Форми некролога одговара и Споменица САНУ посвећена академику Радовановићу [70].

У претходним поглављима навели смо бројне и веома разноврсне изворе који су на свој начин скромни споменици у славу великог српског биолога Милутина Радовановића, али њима није исцрпљена листа радова који осветљавају његово дело. Свакако треба додати радове Николића [97], Пљакићеве [98], Савића [99] [100], Павлетића [101], Грђићеве [102], Џукића [103], Стевановића [104], Радовановићеве [14], Караџића [105], Јовановића [106], [107], [108], [109], Ђурчића и Радовића (уред.) [110], и Маринковића [74]. У појединим од поменутих чланака и радова, у којима се не штеди на

похвалама и величању Милутиновог дела, свесно је невешто прикривен покајнички призив.

Одржавању сећања припомогли су и повремени атрактивни написи у новинама, попут „Сељак који је прочитао сва Дарвинова дела“ (П. С. s. a.). Милутиново име и дело нашли су своје место и на изложби Природњачког музеја у Београду посвећеној историјату природних наука у Срба [111].

Најзад, са великим закашњењем, додељено му је једно званично домаће признање. Поводом 25 година постојања Српског биолошког друштва, одржана је 23. децембра 1972. године у великој сали Српске академије наука и уметности у Београду Свечана скупштина Друштва, на којој је у знак признања за изузетне успехе на пољу науке, наставе и у активностима СБД, а на основу одлуке Управног одбора од 2. октобра 1972. године, академику Милутину Радовановићу посмртно додељена Споменица Српског биолошког друштва.

Када се осврнемо на неговање и очување традиционалних научних дисциплина, али и борбу против заборава заслужних умова Србије, вратимо се Српској академији наука и уметности, односно њеним одборима. И овај пут, поводом овог меморијалног скупа посвећеног академику Милутину Радовановићу, најискренију захвалност дугујемо Академији. Она остаје чувар успомена на прегеоце који су задужили српски народ.

Позитиван пример је свакако и скромни простор који је Радовановићу посвећен у *Споменици* Института за биолошка истраживања „Синиша Станковић“ [56].

О Радовановићу је остало још много недореченог. Верујемо да ће за то бити других прилика и повода. Овом приликом посветићемо пажњу Милутиновом непосредном истраживању природе.

Недовољно се зна о боравку и раду на терену академика Радовановића. Оно што је познато, првенствено се односи на мали број особа које су му у томе помагале. И данас преовлађује уверење да је на путовањима преферирао индивидуални рад. То је тачно уколико се мисли само на научна истраживања, али не и уколико се односи на едукативне екскурзије или боравке у природи ради њеног популарисања. Тада нису биле ретке групе и од деведесет пет учесника. Укупно трајање теренских истраживања често је премашивало два месеца, што само потврђује већ изнету констатацију о Милутину као неуморном истраживачу природе. Није јасно како је издржавао тако дуго-трајне боравке у екстремним условима какви владају на, углавном, пустим и голим сикама, шкољима и острвцима Јадрана, за које многи сматрају да нису погодни за било какав живот. Још је несхватљивије како је обезбеђивао превоз и чиме је крстарио и по најопаснијим деловима мора, ван уобичајених и учртаних пловидбених путева. Било је и касније покушаја путовања трагом Радовановића, али су истраживања, по правилу, окончавана већ после првих архипелага. Није у питању била физичка спремност посада и истраживача, већ првенствено мотив. Чак је и само проналажење брода и посаде спремних за оваква истраживања и данас готово немогуће. Упркос постојању три

Слика 10. Истраживачки брод „Хвар“

биолошка института и већег броја природословних музеја, само на хрватском делу обале Јадрана, и других научних институција на копну којима је у програму истраживање Јадрана, са Радовановићем је окончана епоха страствених истраживача острвске фауне и феномена. Много више и значајније, за њим су остали бројни радови и научне загонетке, докази да авантуризам није био порив који га је гонио на опасна места под најнеповољнијим условима.

Године 1950. договорио је Радовановић са колегама из Института за океанографију и рибарство у Сплиту велику акцију истраживања мора и острва средњедалматинске скупине. Био је то озбиљан истраживачки подухват у који су, сем научника и помоћног особља, била укључена и два брода са посадама. Били су то бродови „Хвар“ и „Предводник“, а могуће да им се повремено прикључивао и трећи, најмањи, брод „Истраживач“.

То су били мањи бродови, преправљени у истраживачке, које је Оцеанографски институт добио од UNRE и Америке. Радовановић је као испомоћ на овом путовању повео, тада студента, Зорана Градојевића, потоњег вишег научног сарадника Института за биолошка истраживања. Штури подаци о том путовању ретко и узгред поменути у појединим Милутиновим радовима, подстакли су нас да, користећи истраживачки дневник Градојевића, бар мало осветлимо једну од највећих акција истраживања Јадрана. Ова Радовановићева истраживања била су најдужа, како у временском погледу тако и у пређеним миљама, а већи део острва тада је посетио први пут и никада више. Морамо нагласити да су ово изводи из дневника младог, талентованог човека који

ће израсти у једног од врхунских универзално надарених интелектуалаца. Права елита.

Напоменули смо да и најближи сарадници знају да направе пропусте заборављајући улогу и значај својих претходника и савременика, па нас не чуди што то могу да чине, када су истраживања Јадрана у питању, колеге из некадашњих братских република [112]. Није неукусно, када год се укаже потребним, подсетити колеге на кодекс научне делатности.

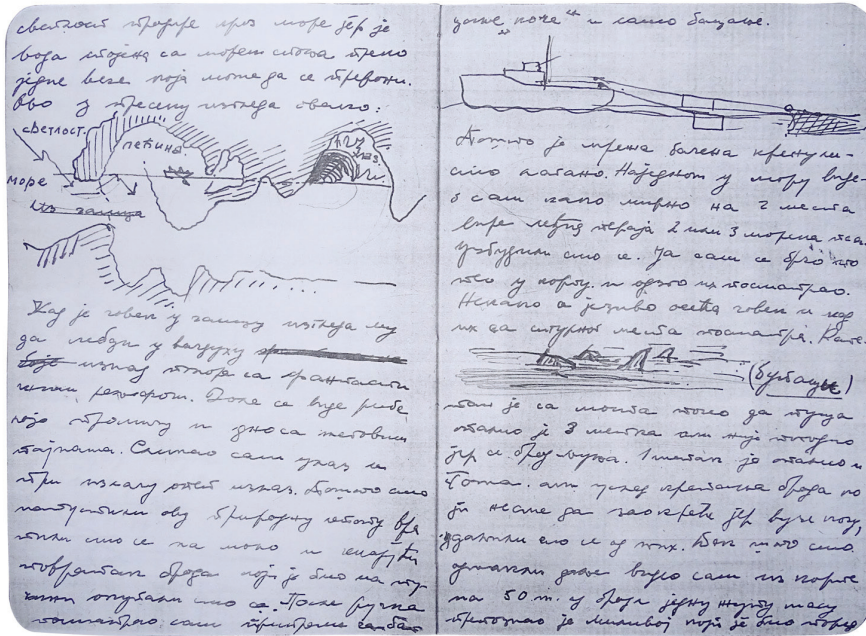
У ову истраживачку експедицију кренули су из Сплита првог маја 1950. године, а окончали је шеснаестог маја у истом месту. По свом избору, издвојили смо два узастопна дана, за које сматрамо да су, на неки начин, дух целог путовања.

ИЗ ТЕРЕНСКОГ ДНЕВНИКА
СТУДЕНТА, ПОТОЊЕГ ВИШЕГ НАУЧНОГ
САРАДНИКА ДР ЗОРАНА ГРАДОЈЕВИЋА
(1–16. МАЈ 1950. ГОДИНЕ)

Седми мај 1950.

Данас, пошто смо доручковали кренули смо према острву Бишево. Брод се зауставио испред острва и чамцем нас је Марин избацио на обалу. Ловили смо гуштере око два сата. Ја сам уловио свега 3, а Радовановић 12 комада. Видео сам змију *Zamenis getonensis*. Острво је кршевито, али има нешто биља и винограда. И овде као и у Комижи има много магараца. После лова вратили смо се и сели у чамац и одвезли се морем у Бишевску пећину. Такву лепоту још нисам видео. Улази се у њу као кроз неки доста уски ходник (али само чамцем) висок око 3 м и исте ширине. У првом делу тј. ходнику светлост је жућкаста а долази од светлости споља од сунца. Кад се прође ходник прелази шпиља у једно проширење пречника око 10 м и ту човеку стаје памет од лепоте. Као у бајци дивне боје преливају се у води. Гледајући у воду, необично бистру, виде се као из ваздуха чудни рељефи дна. Као да читаве планине наопако окренуте висе изнад плавозеленог бездна. Подводни мост од стена спаја два таква viseћа брда. Превезли смо се чамцем изнад тог подводног моста и прешли у трећи, најлепши део шпиље. Човек се пита откуда долази ова светлост. У пећинској полутами од надводног дела који је таман одскаче светлоплава боја воде која се прелива од светло, скоро беличастоплаве преко светложелене до светло и тамнољубичасте са црвеним као рубин одсјајима. Ово се нарочито лепо види кад се бије веслом по води. Светлост продире кроз море јер је вода спојена са морем споља преко једне везе која може да се прерони. Ово у пресеку изгледа овако:

Кад је човек у чамцу изгледа му да лебди у ваздуху изнад понора са фантастичним рељефом. Доле се виде рибе које промичу и дно са његовим

Слика 11. Факсимил из теренског дневника Зорана Градојевића

тајнама. Сликао сам улаз и при излазу опет излаз. Пошто смо напустили ову природну лепоту, вратили смо се намоло и чекајући повратак брода, који је био на пучини, окупали смо се. После ручка посматрао сам припреме за бацање „коче“ и само бацање. Пошто је мрежа бачена кренули смо лагано. Наједном у мору видео сам како мирно на два места вире леђна пераја два или три морска пса. Узбудили смо се. Ја сам се брзо попео у корпу и одозго их посматрао. Некако се језиво осећа човек и кад их са сигурног места посматра. Капетан је са моста почео да пуца. Опалио је три метка, али није погодио јер се брод љуља. Један метак је опалио и Тома, али услед кретања брода који не сме да заокреће јер вуче кочу, удаљили смо се од њих. Тек што смо одмакли даље видео сам из корпе на 50 м од брода једну жуту масу. Препознао је Миливој, који је био поред мене, корњачу, „жабу“ како је овде зову. Хтели смо опет да пуцамо, али је она заронила чим јој се брод приближио. У ишчекивању резултата лова пишем ове доживљаје од овог дана. Било је тешко да се мрежа извуче. Треба да исплива, па је брод повећао брзину. Мрежа се извлачи парче по парче. Сваки пут се откачи и ниже веже. Умберта држе за ноге да не падне у море док везује мрежу. Стипе је остима у брзини закачио Миливоја па му исцепао капут од мушеме. Ево „сака“ се појављује. Већ је испао један мол и морска мачка. Кад су најзад извукли „саку“ видео сам у њој једну велику ражу и силесију разних риба: шкарпина, молова, морске мачке, малих ража, лист, волина, ковач (шанпјер), разне крабе, игла, трље (барбуни), *Mulus barbatus*,

грдобина, јежева, трпова, краба итд. и плус травуљине, муља итд. Дизалица је једва извукла. Одвајали су рибу за јело. Ресто је лопатама бачено у море, па је после опрана палуба. Радовановић и ја смо после спремили свој лов у формалин. Стигли смо поново у Комижу и прошетали. Лепо рибарско место. Умберто сад спрема рибе за вечеру. Уловљено је око 50 кг. рибе. Пробране су само велике и најукусније. После вечере пили смо много вина. Умберто се нарољао.

Једанаести мај 1950. године

Док сам још добро спавао брод је испловио око 3,30 сати и пошао у правцу отока Палагруже који је далеко на пучини ближе Италији но Југославији. Пробудио сам се око 6 сати и изашао на палубу. Свуд око нас била је пучина и нигде се није видело копно. Наставио сам да спавам и кад сам се опет пробудио око 8 сати били смо већ пред Палагружом. Сликао сам је. Састоји се од два острва. Вела и Мала Палагружа. На Великој, која је десно, када се на њу долази види се велики светионик и ништа више. Обишли смо с леве стране око Мале и Велике Палагруже и дошли у затон. Ту смо нашли „Предводника“. Марин нас је пребацио на њега. Неколико рибарских барки било је везано. Рибари су нас поздравили уобичајеним, „Здрави били“. Попели смо се једним кривудаџим путем на високи оток. Време је облачно, али ветра нема и море је мирно. Ловили смо испод камења са доста скромним успехом. Ја сам ухватио око 6, а професор око 12 комада. Око 10,15 сати смо се вратили и јако сам викнуо да бих дозвоа чамац с брода. Одјекнуло је громко и чамац је одмах дошао. Прешли смо на Малу, једва приступачну Палагружу. У даљини се назирала Италија. Галегови су кричали као и увек у великом броју изнад наших глава. Тражили смо исто под камењем и нешто смо ухватили. Профа је замком почео да лови неке који су излазили. Ја и Никола, који нас је довео на Малу Палагружу, нашли смо „гнездо гуштера“ у трави у пукотини. Рукама сам их хватао по три – тј. и трпао. Тако сам часком нахватао преко 20 комада. Остали смо један сат и вратили се на брод. За ручак нам је Умберто спремио два јастога похована и велике скуше са зеленом салатом. Краљевски смо ручали. Поподне смо се одвезли на оток Сушац. И он има само светионик. Прилично је простран, обрастао ниском макијом, рузмарином и шимширом. Узалуд смо цуњали цело поподне. Нисмо могли да ухватимо ни једног, јер ови овде гуштери живе у шипрагу и не излазе на камење. Ја сам ипак, срећом, нашао једну женку под каменом и 2 јајета. При повратку сам уловио још једног мужјака и тако спасао експедицију. Вратили смо се док су наши у међувремену бацили парангал. Поподне сам причао са Умбертом и пили смо вино. Предвече стигли на Ластово. Пуно војске. Дошла два морнара. Капетан и професор отишли да питају за дозволу о посети острва. Марин ми дао цигарете. Сушац се звао италијански Cazza (Каца значи велика кашика).

Слика12. Академик Радовановић у зрелим годинама

После вечере седели, пили и причали вицeve. Око 22 сата дошла два официра и четири војника и позвали капетана. Ја сам отишао да спавам. Тек што сам заспао, пробудио ме Умберто и шапнуо ми да идемо по наређењу у потеру за неким одбеглим бродићем на коме неки беже за Италију. Мислио сам да се шали, али брод је заиста био у покрету. Да би ме умирио, рекао је да не могу меци да пробију брод и да мирно спавам. Неко време сам се превртао и најзад заспао. Сањао диван сан. Пробудио сам се усред ноћи. Чуо сам крај врата да је једном војнику позлило и да је повраћао. Мени срећом уопште љуљање не шкоди, што сам проверио неколико пута када смо се по више сати возили на усталасаном мору и кад су од љуљања почели у кујни да падају шерпе и лонци. Коначно сам легао. Пред јутро смо били пред Италијом, али бродић нисмо ухватили. Видела се италијанска обала и у праскозорје кула светиља која је још увек радила. Требало је још само један сат до Италије. Бојећи се да не набасам на патролне чамце, окренули смо назад. Тек око 9,30 сати стигли на Ластово. Према томе, преко ноћи смо превалили близу сто миља.

Професор се изненадио кад је чуо где смо били. Изгубили смо доста времена због тога. Цело пре подне немамо шта да радимо. Сада је већ једанаест сати пре подне дванаестог маја.

Седам генерација истраживача, који на овом меморијалном скупу подносе своје прилоге, доказ су да никада није прекидана веза између проучавања којима се Радовановић бавио и савремених из истих области, односно да се још увек иде путевима на које је он закорачио или које је утврдио.

Био је човек свога времена. Припадао је раздобљу заокруживања процеса стварања нове српске елите, прве после Немањића, али и њеног уништења [103], [113]. Уз то, морамо истаћи да поента Милутиновог животописа није прича о страдалништву, већ о човеку који је био јачи од свих искушења.

И овога пута, за крај, остаје да се каже да су живот за природу и преданост науци били бит његовог радом богатог и дужностима испуњеног живота. Уз то, и као научник и као човек оставио је светао и трајни траг. Испунило се пророчанство великог Платеа из давне 1925. године, Милутин Радовановић пронео је славу своје отаџбине.

РЕФЕРЕНЦЕ

- [1] Ђуричић, М. (1937): *Шабац као културна жижа Србије XIX и XX века*, 2. поправљено и допуњено издање, Шабац: шт. Милана Н. Илића, 38 стр.
- [2] Ђорђевић, Р.Т. (1946): *Србија пре сто година*, Београд: Просвета, 212 стр.
- [3] Џукић, Д. (1957): *Сава – Пољско-српска историја*, САНУ, Посебна издања 175, Београд: Географски институт, књ. 12, 157 стр.
- [4] Милојевић, Д.М. (1962): *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић“, Посебна издања 17, 98 стр. & 3 карте + 4 фотографије.
- [5] Џукић, Г., Савић, И. (2001): *Милутин Радовановић (1900–1968)*. – у: ур. Сарић, М. *Живот и дело српских научника*, САНУ, Биографије и библиографије, књ. 7, II Одељење, Београд: Одбор за проучавање живота и рада научника у Србији и научника српског порекла, књ. 7: 287–345.
- [6] Haeckel, E. (1868-1870): *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, Berlin: Georg Reimer.
- [7] Радовановић, М.А. (1875): *Природна историја јосићања*, написао др Ернст Хекел, с немачког превео Алекса М. Радовановић, Београд: Државна штампарија.
- [8] Du Bois-Reymond E. (1872): *Über die Grenzen des Naturerkennens*, Ein Vortrag in der 2. öffentlichen Sitzung der 45. Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte zu Leipzig am 14. August 1872, Leipzig Veith&Com.
- [9] Радовановић, М.А. (1873): *О границама сазнања природе*, превод предавања Е.Д. Рајмона, прештампано из *Исцока* за 1973. годину.
- [10] Darwin, C. (1859): *On the Origin of Species by means of natural selection*, John Murray, knj. 7, London.

- [11] Радовановић, М.М. (1878): *Посѣћанак фела ѿмоћу ѿрородној одабирања или Подржавање ѿноћеваних раса у борби за живој, од Чарлса Дарвина, превео Милан М. Радовановић*, Београд: Државна штампарија.
- [12] Мучалица, М. (2009): *Заборављена браћа Радовановић*, Београд: Природњачки музеј.
- [13] Игњатовић, М. (2011): *Заборављена браћа Радовановић*. – у: Димитријевић, Б. (гл. уредник): *Зборник радова Другог научног скупа 300 ѿгодина српске медицине*, манастир Св. Прохор Пчињски (9–12 јун 2011), Београд: Инфинитас & Српско лекарско друштво, стр. 63–79.
- [14] Радовановић, В. (1985): *Живот и дело академика Милутина Радовановића*, Студентски такмичарски рад, *Рукойис*, Београд, 35 стр.
- [15] Глигоријевић, Б. (1989) : *Прва београдска ѿмназија од 1918. до 1945.*, у: редакцијски одбор Аврамовић, З. и други „Прва мушка гимназија Моша Пијаде 1839–1989“, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 145–170.
- [16] Бојовић, В. (2010): *Београдски зоолошки врт, од 1936. до 2010. ѿгодине*, Београдски зоолошки врт, Београд: Публикум.
- [17] Dely, G.O. (1969): *Die wissenschaftliche und literarische Tätigkeit von István (Stephan) Bolkauf auf dem Gebiete der Zoologie, Vertebrata Hungarica* (Budapest), 11 (1/2): 11-31.
- [18] Даутбеговић, А. (1988): Уз стогодишњицу Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву, 7–34., у: Палавестра, В. (ед.) *Сѿоменица сѿѿѿгодишњице рада Земаљској музеја Босне и Херцеѿовине 1888–1988*, Сарајево, Земаљски музеј БиХ, 511. стр.
- [19] Сијарић, Р. (1988а): Природне науке. Научна ђелатност у области зоологије, 209–223., у: Палавестра, В. (ед.) *Сѿоменица сѿѿѿгодишњице рада Земаљској музеја Босне и Херцеѿовине 1888–1988*, Сарајево, Земаљски музеј БиХ, 511. стр.
- [20] Сијарић, Р. (1988б): Музеолошка дјелатност Зоолошког одсјека, 323–344., у: Палавестра, В. (ед.) *Сѿоменица сѿѿѿгодишњице рада Земаљској музеја Босне и Херцеѿовине 1888–1988*, Сарајево, Земаљски музеј БиХ, 511. стр.
- [21] Тополовац, К. (1988): Образовно-васпитна функција Земаљског музеја Босне и Херцеговине 1888-1988. године, 347–365., у: Палавестра, В. (ед.) *Сѿоменица сѿѿѿгодишњице рада Земаљској музеја Босне и Херцеѿовине 1888–1988*, Сарајево, Земаљски музеј БиХ, 511 стр.
- [22] Гашић, Р. (2005): *Београд у ходу ка Европи. Културни ушњај Бриѿаније и Немачке на београдску елиѿу 1918–1941*, Београд: Институт за савремену историју, стр. 290.
- [23] Васић, Ж. (1965а): *70 ѿгодина рада Природњачкој музеја у Београду*, Београд: Природњачки музеј, 53 стр.
- [24] Васић, Ж. (1965б): „70 година рада Природњачког музеја у Београду“, 7–17., у: Васић, Ж. (ур.) *70 ѿгодина рада Природњачкој музеја у Београду*, Београд: Природњачки музеј, 53 стр.
- [25] Радовановић, М. (1941): *Истѿорија развѿјка живојинској свѿта и човека*, Београд: Полет, 283. Стр.
- [26] Стевановић, А. (1980): Зоологија, Виторовић, Д. (ур.), *Тридесет ѿгодина Природно-математичкој факултетѿа Универзитѿета у Београду*, Београд: ПМФ Универзитета у Београду, стр. 333–360.

- [27] Анонимус (1944): Када су морали да се повуку, Немци су упалили нову зграду Београдског универзитета, Београд: *Политика*, 30. 10. 1944.
- [28] Ђорђевић, В. (1986): Београдски универзитет 1945–1950. Године, Вуловић, Д. уред., *Београдски универзитет у њедрајном њериоду, народноослободилачком рајћу и револуцији*, књ. 2, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, стр. 15–22.
- [29] Митровић, М. & Станковић, Ђ. (прир.) (1985): Записници и извештаји Универзитетског комитета КПС 1945–1948. 1. Извештај о раду Комисије за обнову Универзитета, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 456 стр.
- [30] Живковић, Н. (1983): Пљачка и оштећење Београдског универзитета у другом светском рату, Вуловић, Д., (ур.), *Београдски универзитет у њедрајном њериоду, ослободилачком рајћу и револуцији*, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, стр. 263–266.
- [31] Радовановић, М. (1941): Zur Kenntnis der Herpetofauna des Balkans, *Zoologischer Anzeiger* (Leipzig), 163 (7/8): 145–159.
- [32] Радовановић, М. (1942): Über zwei neue Trichopteren-Arten aus Mazedonien, *Zoologischer Anzeiger* (Leipzig), 140 (9/10): 183–190.
- [33] Радовановић, М. (1943): Трихоптере Охридског језера и околине, Ђорђевић, Ж. (ур.), *Охридски зборник 1*, Српска Краљевска Академија, Посебна издања 135, Природњачки и математички списи 34: 315–360.
- [34] Петрановић, Б. (1986): Универзитет и идеологија (1945–1949. године), Вуловић, Д. (ур.), *Београдски универзитет у њедрајном њериоду, народноослободилачком рајћу и револуцији*, књ. 2., Београд: Центар за марксизам универзитета у Београду, стр. 5–14.
- [35] Митровић, М. & Станковић, Ђ. (прир.) (1985): Записници и извештаји Универзитетског комитета КПС 1945–1948., 1. *Извештај о раду Комисије за обнову Универзитета*, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 456 стр.
- [36] Митровић, М. (1983): Рад Комисије за обнову Београдског универзитета, Вуловић, Д. (ур.), *Београдски универзитет у њедрајном њериоду, ослободилачком рајћу и револуцији*, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 178–187стр.
- [37] Пљакић, М. (1970): In memoriam. Др Милутин Радовановић (1900–1968), Београд: *Архив биолошких наука*, (1968) 20 (1/2): 79–81.
- [38] Милојевић, Б. & Станковић, С. (1933): Живот и рад Живојина Ђорђевића, Милојевић, Б. & Станковић, С., уред., *Зборник радова њосвећен Живојину Ђорђевићу њоводом њејове њездесејћодиишњице*, Београд: Државна штампарија, 330 стр.
- [39] Павићевић, О. (1950): Из Српског биолошког друштва. Академије посвећене Дарвину и Павлову, *Архив биолошких наука*, 2 (1): 92.
- [40] Недељковић, Д., (1948): Наука руководство за акцију – Општенародна наука, *Наука и њприрода*, 1 (1): 3–8.
- [41] Станковић, С., (1948): Научно-истраживачки рад и планска изградња наше земље (пример биолошких наука), *Наука и њприрода*, 1 (1): 9–14.

- [42] Пљакић, М. и Павићевић, О., (1949): Српско биолошко друштво, *Наука и њприрода* 2 (6): 360–362.
- [43] Пљакић, М., (1949): (прев.) (1949): Мичуринско учење – основ предавања у биологији, *Наука и њприрода*, 2 (2): 95–102. (из „Естествознание в школе“, 1948 Но5).
- [44] Видовић, В., (1948): Поводом сесије Свесавезне академије пољопривредних наука „В.И. Лењин“ у Москви, *Наука и њприрода*, 1 (8): 32–34.
- [45] Видовић, В., (1949): Мичуриново учење као оруђе у борби против идеализма, мистике и метафизике у биологији, *Наука и њприрода*, 2 (1): 3–24.
- [46] Тарасјев, А., (1998): *После јула следи авиусиј*, Београд: Универзитет у Србији, НСМП, Посебно издање 1 (1998): 268–284.
- [47] Николић, Б., (1950): Стање наставе из биолошких наука на Београдском универзитету и Медицинској великој школи, *Прво саветјовање биолоја Н.Р. Србије*, Српско биолошко друштво, Београд: Научна књига, 151–196.
- [48] Mayr, E., (1965): Animal species and evolution, *The Bleknap Press of Harvard University Press*, Cambridge, Massachusetts.
- [49] Mayr, E., (1985): The growth of biological thought: Diversity, Evolution and Inheritance. (reprint), *The Blaknap Press of Harvard University Press*, Cambridge, Massachusetts.
- [50] Анонимус (1955): Записник са редовне Годишње скупштине Српског биолошког друштва одржане 5. јуна 1955. године, *Архив биолошких наука*, 7 (3/4): 70–72.
- [51] Недељковић, Д., (1948): Наука руководство за акцију – Општенародна наука, *Наука и њприрода*, 1 (1): 3–8.
- [52] Радовановић, М., (ред. доп.) (1953): Водоземци и гмизавци, Брем, А., *Живојѝ живојѝиња*, Прво издање: 166–240., (сук 228–229.; камењарка 236–237.; акваријум и тераријум 239–240), Београд: Народна књига.
- [53] Радовановић, М., (ред. доп.) (1956): Водоземци и гмизавци, Брем, А., *Живојѝ живојѝиња*, Друго издање: 246–328., (сем претходног и поглавља у оквиру репатих водоземаца на стр. 247., 248., 253., и 254.; жаба на стр. 263., 268., 277. и 278.; корњача на стр. 285. и 286. и гуштера на стр. 297., 298., 304., написао је поглавље „Хватање гмизаваца“ 325–326 стр.), Београд: Народна књига.
- [54] Noneveiller, G., (1984): Predgovor, Nonveiller, G., Carnelutti, J., Karaman, G., Мијушковић, М., Павићевић, Лј., Сјарић, Р. & Velimirović, V. (ed. board) *Fauna Durmitora*, 1, Titograd: CANU, Posebna izdanja 18, str. 7–20.
- [55] Поповић, Р., (1997): Говор поводом прославе педесетогодишњице оснивања и рада Института за биолошка истраживања „Синиша Станковић“. - Одржан 17. октобра 1997. у Свечаној сали Српске академије наука и уметности, Споменница „Педесет година Института за биолошка истраживања „Синиша Станковић“, Институт за биолошка истраживања, Београд
- [56] Павловић, П., Михаиловић, М., Пауновић, М., (ур.), (2017): *Наших седамдесетј година*, Београд: Универзитет у Београду и Институт за биолошка истраживања „Синиша Станковић“.
- [57] М. Ш., (1952): Практични курс из биологије за наставнике средњих школа, *Наука и њприрода*, 5 (4): 195.
- [58] Станковић, Д. (1953): Из Српског биолошког друштва. Екскурзија биолога НР Србије и њихово учешће на I Конгресу биолога Југославије у Загребу, *Архив биолошких наука*, 5 (3/4): 225–227.

- [59] Протић, Д., (1955): Из Српског биолошког друштва. Екскурзија средњошколских наставника биологије на Охридско језеро, *Архив биолошких наука*, 7 (1/2): 173.
- [60] Протић, Д., (1956): Из Српског биолошког друштва. Извештај о курсу за наставнике биологије одржаном у Нишу, *Архив биолошких наука*, 8 (1/2): 158-159.
- [61] Митрановић, Д., (1964): *Панчићев живоић*, Посебна издања 375, Одељење природно-математичких наука 33, Београд: САНУ, 181 стр.
- [62] Томић, М., (1969): Govop одржан на сахрани преминулог академика Милутина Радовановића 26. јула 1968. године на Новом гробљу у Београду, Стевановић, П., уред., *Сјоменица њосвећена ѡреминулом академику Милућину Радовановићу*, Посебна издања 429, *Сјоменица* 41: 7-8., Београд: САНУ, 31 стр.
- [63] Анонимус (1957): Радовановић Милутин, *Ко је ко у Јујославији*, Прво издање, Београд: Седма сила.
- [64] Анонимус (1959): Радовановић Милутин др., Бихаљи Мерин, О., Благојевић, Б., Давидовић, Р., Ђурчић, И., Миленковић, Д. (ред. одб.) *Мала енциклопедија Просветиа (Ојшића енциклопедија)*, 2 М-Ш, Београд: Просвета, стр. 391.
- [65] Анонимус (1961): Милутин Радовановић, *Годишњак* 68 за 1961. годину САНУ, 209-211.
- [66] Richard, E., Blackwelder, R.M., (1961): Directory of zoological taxonomists of the world, *The Society of systematic zoology, Southern Illinois University Press, Carbondale, Illinois*, 404 str.
- [67] Станковић, С., (1963): Катедра за зоологију, Самарџић, Р., уред., *Сјо година Филозофској факулћетиа*, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, 615-628. стр.
- [68] Брелих, С., (1961): Седем нових рас врсте *Lacerta (Podarcis) sicula* Раф. (Lacertidae, Reptilia) з Ровињско-Порешкега подручја, *Биолошки весћник*, 9: 71-91.
- [69] Радоман, П., (1968): Комеморативни говор, Рукопис, Стевановић, П., (ур.), *Сјоменица њосвећена Преминулом академику Милућину Радовановићу*, Београд: САНУ, Посебна издања 429, *Сјоменица* 41, 9-11. стр.
- [70] Стевановић, П. (ур.), (1969): *Сјоменица њосвећена ѡреминулом академику Милућину Радовановићу*, САНУ, Посебна издања 429, Споменица 41, 31 стр.
- [71] Хорватић, С., (1967): Предговор, Хорватић, С. (Главни редактор и редактор 1. броја) *Аналићичка флора Јујославије*, 1: 1-5., Загреб: Институт за ботанику Свеучилишта у Загребу, 216 стр.
- [72] Јосифовић, М., (ур.), (1970): Предговор, Јосифовић, М., *Флора СР Србије*, 1: 1-2., Београд: САНУ, 326 стр.
- [73] Маринковић, Д., (1999): Биологија у Србији данас, Ђурчић, Б., Коњевић, Р., уред., *Пола века Срјској биолошкој друшћива (1947-1997)*, Београд: Српско биолошко друштво и Биолошки факултет, стр. 31-47.
- [74] Радовановић, М., (1970): Херпетолошка проучавања на Олибу и околним острвима, *Природословна исћраживања*, 38: 59-74.
- [75] Радовановић, М., (1968): Боривоје Д. Милојевић. In мемориам, *Полићика*, Наука, 28. јануар 1968: 18.
- [76] Шимић, С., (1999): Развој биологије у Војводини у периоду 1947-1997. године, Ђурчић, Б., Коњевић, Р. уред., *Пола века Срјској биолошкој друшћива (1947-1997)*, Београд: Српско биолошко друштво и Биолошки факултет, 49-57. стр.

- [77] Radovanović, M., (1967): Phylogenie und Evolution der Giftschlangen, *Zoologischer Anzeiger*, 179 (3/4): 199–229.
- [78] Павковић, (1968): Експедиција у смрт, *Вечерње новости*, 26. април 1968.
- [79] Hartmann, (s. a. ?1968): Zoologische Studien- und Sammelreise nach Südwestafrika, *Deutschen Zoologischen Gesellschaft*, 1–4., Hamburg.
- [80] Radovanović, M., (1928): Der Giftapparat der Schlangen, mit besonderer Berücksichtigung der *Naja tripudians*, *Jenaische Zeitschr. für Naturwiss.* (Jena), 63 (N.F. 56): 559–616.
- [81] Adler, K. (ed.) (2007): Contributions to the History of Herpetology. Vol. II, *Society for the Study of Amphibians and Reptiles*, Issued to Commemorate the Society's 50th Meeting, Saint Louis, pp. 389.
- [82] Mertens, R., Wermuth, H., (1960): *Die Amphibien und Reptilien Europas*, Frankfurt am Main, Waldemar Kramer, 264 str.
- [83] Brelih, S., Džukić, G., (1974): *Catalogus Faunae Yugoslaviae*. IV/2 Reptilia, Ljubljana, Academia Scientiarum et Artium Slovenica, 33 str.
- [84] Griffiths, R.A., (1996): *Newts and salamanders of Europe*, London, Poyser Natural History, 188 str.
- [85] Ćurčić, B., (1970): Scorpiones from the Collection of Dr. Milutin Radovanović, *Arhiv bioloških nauka* (1968), 20 (1/2): 73–78.
- [86] Džukić, G., Cvijanović, M., Urošević, A., Vukov, D.T., Tomašević Kolarov, N., Slijepčević, M., Ivanović, A., Kalezić, L.M. (2015): The Batrachological Collections of the Institute for biological research „Siniša Stanković“, University of Belgrade, *Bulletin of the Natural History Museum* (Belgrade), 8: 118–167.
- [87] Džukić, G., Tomović, Lj., Anđelković, M., Urošević, A., Nikolić, S., Kalezić, M. (2017). The Herpetological Collection of the Institute for biological research „Siniša Stanković“, University of Belgrade, *Bulletin of the Natural History Museum* (Belgrade), 10: 57–104.
- [88] Милин, Л., (1980): Филм о Пастеру или о пореклу живота, *Православље* (Београд), 14 (330): 4–5.
- [89] Милин, Л., (1985): *Посџанак свеџа и човека* – Научно оправдање религије. Апологиетика, књ. 4, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ, 432 стр.
- [90] Sket, B. (1996): Hypogean Habitats in Slovenia - their Endangerment and Conservation, Gregori, J., Martinčič, A., Tarman, K., Urbanc-Berčič, O., Tome, D. & Zupančič, M., (ур.), *Narava Slovenije, stanje in perspektive*, 19–28., Društvo ekologov Slovenije, Ljubljana, 424 str.
- [91] Ђуровић, П., (ур.) (1998): *Сџелеолошки аџлас Србије*, Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, Завод за заштиту природе Србије, Географски и Биолошки факултет, Универзитет у Београду, 290 стр.
- [92] Jakšić, P. (2005): Biospeleological Bibliography of the Balkan Peninsula, *Acta entomologica serbica*, 2004/2005, 9/10 (1/2): 1–104.
- [93] Станковић, С. (1968): Неуморни истраживач. - Политика- (Београд), недеља 28. април 1968: 18
- [94] Tadić, A. (1968): *In memoriam* Milutinu Radovanoviću. - *Priroda* (Zagreb), 55 (6): 192.

- [95] Градојевић, З., (1969): Пролог, Шмит, К.П. & Ингер, Р.Ф., *Гмизавци*, Младинска књига, Љубљана – Београд – Загреб, 288 стр.
- [96] Пљакић, М. (1970): In memoriam. Др Милутин Радовановић (1900–1968), *Архив биолошких наука* (Београд), (1968) 20 (1/2): 79–81.
- [97] Николић, Д., (ур.), (1970): *Сјоменица*. 50 година Пољопривредног факултета у Београду, Београд: Пољопривредни факултет, 501 стр.
- [98] Пљакић, М., (1973): Радовановић др Милутин (1900–1968), Рот, Х., уред., *Биологија*, Енциклопедијски лексикон, Мозаик знања, 504-505., Београд: Интерпрес, 661 стр.
- [99] Савић, И., (1977): Историјат фаунистичких истраживања у Србији, *Биосистемајика* (Београд), 3 (1): 1–11.
- [100] Савић, И. (1998): Зоолошке науке у Србији током прве половине XX века, Ђурчић, Б., Радовић, И., (ур.), *145 година биологије и 25 година молекуларне биологије у Србији (1853–1972 – 1998)*, 115–134., Универзитет у Београду и Биолошки факултет Универзитета у Београду, 255 стр.
- [101] Павлетић, З., (1975): *Природа*. Библиографија 1911–1971., Хрватско природословно друштво, Загреб, 199 стр.
- [102] Грђић, Б., (ур.), (1978): *Биолошки водич*, Сарајево: Свјетлост и Завод за уџбенике, 184 стр.
- [103] Џукић, Г., (1979): Историја херпетологије у Србији са библиографијом, *Архив биолошких наука*, 29 (1/2) (за 1977): 13–30.
- [104] Стевановић, А., (1980): Зоологија, Виторовић, Д., уред., *Тридесет година Природно-математичкој факултету Универзитета у Београду*, ПМФ Универзитета у Београду, Београд, 333–360 стр.
- [105] Караџић, Б., (1997): Председници Српског биолошког друштва, Тодоровић, М., уред., *Српско биолошко друштво – Пола века*, 2–53., Београд: Српско биолошко друштво, Београд.
- [106] Јовановић, Б.М., (1997): Бикефалне змије, *Десбилтен* (Београд): *Природопис*, 3 (6/7): 27–29.
- [107] Јовановић, М., (1998а): Милутин Радовановић. Узроци изумирања живог света, *Десбилтен* (Београд): *Прејед*, 3 (8/10): 18–20.
- [108] Јовановић, М., (1998б): О првом налазу жабе *Rana graeca* у Србији, *Десбилтен* (Београд): *Природопис*, 3 (8/10): 26.
- [109] Јовановић, М., (необјављено): Милутин Радовановић, Лисенко и Дарвин, Рукопис, 2 стр., Београд.
- [110] Ђурчић, Б., Радовић, И., (ур.), (1998): *145 година биологије и 25 година молекуларне биологије у Србији (1853–1972 – 1998)*, Београд: Универзитет у Београду и Биолошки факултет Универзитета у Београду, 255 стр.
- [111] Мучалица, М., Јовановић, М., Дамјановић, Д., (1987): *Јесенскивеница у Србији*, Изложба Природњачког музеја у Београду, 21. децембар 1987.
- [112] Твртковић, Н., (ур.), (1997): *Палајужа. Необична оаза усред њучине*, Каталог изложбе, Загреб: Хрватски природословни музеј, 48 стр.
- [113] Цвјетићанин, Н., (2018): *Слеје улице историје: Елија*, Београд: Институт друштвених наука & Архипелаг, 184 str.

Georg Džukić

MILUTIN RADOVANOVIĆ (1900-1968)
A tireless explorer of the secrets of nature

S u m m a r y

Milutin Radovanović, the great Serbian name in the science on living world, was born on March 2, 1900, in well-provided farmer's family in Tabanović, near Šabac. He finished elementary school in his native village, and Gymnasium, after a longer interruption. in his education, in Šabac. He obtained the highest education at the Faculty of Philosophy, Institute for phyletic studies, of the Thuringhishe University at Jena, Germany, and at Leopold-Franzen Faculty of Philosophy at Innsbruck, Austria. He completed his studies by obtaining his Ph.D. in 1928, in Jena.

On the return to his country he worked as suplent at a few high schools in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, then, as an assistant, at the University of King Alexander in Ljubljana, and later on he transferred to Zemaljski Museum in the Kingdom of Yugoslavia, in Sarajevo. For a short period of time, just before the Second World War, he worked at the Museum of Serbian Lands in Belgrade and then at the Faculty of Agriculture in Sarajevo, where he was the first professor. During the war, he was appointed associate professor at the Faculty oa Agriculture and Forestry, University of Belgrade, then was degraded to assistant professor at the Faculty of Philosophy.

Political situation after the war was not inclined to professor Radovanović. In spite of all the misfortunes, he become full professor at the Faculty of Natural Sciences and Mathematics, a corresponding then full member of the Serbian Academy of Sciences and Arts in 1958 and 1968 respectively. From 1954 he was an honorary member of the Academy of Zoology in Agra, India. Besides, he was a member of many foreign and Yugoslav scientific societies. He acquired world renown in the field of evolution biology, systematics, faunistics, comparative morphology of amphibians, reptiles and Trichoptera. He was the author of many scientific papers and monographs published in the most recognized foreign journals and academic institutions. He described over 20 taxa of lizards (*Podarcis melisellensis*, *P. siculus*), of newts (*Ichthyosaura alpestris*, *Triturus cristatus*) and Trichoptera (*Wormaldia*). Some life forms, in honor of professor Radovanović, are called after him. His works are cited today as they were during his life, and as curiosity, his doctoral dissertation defended in 1928 is still referred to by many scientists. He wrote many books and text-books.

He was tireless researcher of nature – not only of European but also of those of distant countries. In one of such international field expeditions in the south of Africa, he tragically lost his life in April 1968, in an air accident at the Ondakaremba airport in Namibia. Few months later his remains were berried at the New Cemetery in Belgrade.

